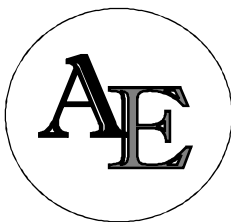

1

2012
BAKI

AZƏRBAYCAN ARXEOLOGİYASI VƏ ETNOQRAFİYASI

AZERBAIJAN
ARCHAEOLOGY
& ETHNOGRAPHY

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Azerbaijan National Academy of Sciences
Institute of Archaeology and Ethnography

REDAKSİYA HEYƏTİ:

M.N.RƏHİMOVA (baş redaktor)

T.Ə.BÜNYADOV

İ.A.BABAYEV

N.Ə.MÜSEYİBLİ

S.M.AĞAMALIYEVA

E.Ə.KƏRİMOV

Q.O.QOŞQARLI

S.H.AŞUROV

Ə.Ə.MƏMMƏDLİ

EDITORIAL BOARD:

M.N.RAHIMOVA (editor in chief)

T.A.BUNİYATOV

I.A. BABAYEV

N.A.MUSEIBLI

S.M.AGHAMALIEVA

E.A.KERIMOV

G.O.GOSHGARLY

S.H.ASHUROV

A.E.MAMEDLI

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

M.H. РАГИМОВА (главный редактор)

T.A. БУНИЯТОВ

И.А. БАБАЕВ

Н.А. МУСЕИБЛИ

С.М. АГАМАЛИЕВА

Э.А.КЕРИМОВ

Г.О. ГОШГАРЛЫ

С.Г. АШУРОВ

А.А. МАМЕДЛИ

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA İNSTİTUTU**

**AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY**

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ**

AZƏRBAYCAN ARXEOLÖGİYASI VƏ ETNOQRAFİYASI

AZERBAIJAN ARCHAEOLOGY & ETHNOGRAPHY

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

Jurnal Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun
"Nəşrlər və elmi əlaqələr" sektorunda yığılmışdır.

Nəşriyyatın direktoru: **H.X.Abiyev**
Kompüter tərtibçiləri: **Q.Xeyrullaoglu**
F.A.Əliyeva

A $\frac{0504000000-19}{071-2012}$ Qrifli nəşr

Çapa imzalanmışdır 17.12.2012. Formatı 70x100 1/16.
Ə'la növlü ofset kağızı. Şrifti ədəbi qamitur.
Sifariş 25.Tirajı 150 nüsxə

Jurnal Azərbaycan MEA Geologiya İnstitutunun
mətbəəsində çap olunmuşdur.

Ünvan: H.Cavid pr.29 "A"; tel.: 5393972
Tel.:/Faks: 5103914
E-mail: hafiz@gia.ab.az

© "Nafta-Press" nəşriyyatı, Bakı - 2012

MÜNDƏRİCAT

ARXEOLOGİYA

<i>Azad Əsəd oğlu Zeynalov</i> . Naxçıvanda paleolit dövrünə aid son tədqiqatlar	4
<i>Nəcəf Ələsgər oğlu Müseyibli</i> . Leylatəpə mədəniyyəti keramikasındakı işarələr	11
<i>Гаджизаде Наргиз Гаджыбала кызы</i> . Особенности металлургии раннебронзового периода Азербайджана	39
<i>Şamil Nadir oğlu Nəcəfov</i> . Qazıqulu nekropolunun qəbir abidələri və arxeoloji materialları.....	45
<i>Roya Təjbəkhş, Milad Vandəe</i> . The chahar taqi collection of rohani, a temple belonging to izad anahita?	73
<i>Tələh Vəsif oğlu Əliyev</i> . Azərbaycanın Orta əsrlər dövrünün arxeoloji tədqiqi (1940-60-cı illər)	91
<i>Mustafayev Mikayıl Mübariz oğlu</i> . Qarabağ bölgəsinin orta əsr arxeoloji memarlıq abidələri haqqında	95
<i>Allahverdi Nüsi oğlu Əlimirzəyev</i> . Anubanini	98

ETNOQRAFIYA

<i>Bünyadova Şirin Teymur qızı</i> . Miniatur sənəti nümunələrindəki məişət əşyaları	104
<i>Гулиева Шахла Гасан кызы</i> . Культ растительности в календарно-обрядовой традиции Азербайджана и Евразии.....	112
<i>İsmayılzadə Pirağa Əyyub oğlu</i> . Azərbaycanın Bakı – Abşeron bölgəsində ənənəvi duz istehsalı haqqında.....	117
<i>Кулиева Измира Мамедшафи кызы</i> . Комод и сундук - неотъемлемая часть мебели азербайджанцев.....	124
<i>Məmmədova İlhamə Gülbala qızı</i> . XIX–XX əsrin əvvəllərində Təbriz şəhərində su təchizatı (tarixi-etnoqrafik tədqiqat)	134
<i>Əsgər Əhməd Sücayəv oğlu</i> . Əxi təşkilatının strukturu və peşə mərasimləri.....	144
<i>Hacıyev Rövşən Sabir oğlu</i> . “Xalq” anlayışına dair (sosial-fəlsəfi təhlil)	153
<i>Alı Məhəmməd oğlu Balayev</i> . Azərbaycan Respublikası regionlarının inkişafında dövlət proqramının roluna dair	159

ARXEOLÖGİYA

Azad Əsəd oğlu Zeynalov
“Daş dövrü arxeologiyası” şöbəsi
E-mail: azad2007@mail.ru

NAXÇIVANDA PALEOLİT DÖVRÜNƏ AİD SON TƏDQİQATLAR

Açar özlər: Qazma, mağara, paleolit, mustye, təbəqə, daş alətlər, ovçuluq təsərrufatı

Ключевые слова: Газма, пещера, палеолит, мустье, слой, каменные орудия, охотничье хозяйство.

Key words: Gazma, Cave, paleolit, Mousterian, Layers, stone tools, hunting ground

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Paleolit arxeoloji ekspedisiyasının Qazma dəstəsi 2011-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Şərur rayonunda yerləşən Qazma mustye mağara düşərgəsində arxeoloji qazıntı işləri ilə yanaşı ərazidə arxeoloji kəşfiyyat işlərində aparmışdır.

Qazma mağara düşərgəsində arxeoloji qazıntılar.

Qazma paleolit düşərgəsi 1983-cü ildə M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən qeydə alınmışdır. Burada 1987-1990-cı illərdə Ə.Q.Cəfərovun rəhbərliyi altında arxeoloji qazıntılar aparılmışdır [Cəfərov, 2010]. 2008-ci ildə Qazma paleolit düşərgəsində arxeoloji tədqiqatlar bərpa olunmuş və 2008-2011-ci illərdə A.Ə.Zeynalovun rəhbərliyi altında arxeoloji qazıntı işləri davam etdirilmişdir.

Qazma mustye mağara düşərgəsi Naxçıvan Muxtar Respublikası Şərur rayonu ərazisində, Tənənəm kəndindən 3 km cənub-şərqdə, Arpa çayından 14.5 km aralıda, dəniz səviyyəsindən 1508m hündürlükdə, Qazma dərəsində yerləşir (Şəkil 1).

Mağaranın çöküntülərində 6 mədəni təbəqə müəyyən olunmuşdur [Hüseynov və b., 1991].

I təbəqədən eneolit, tunc və orta əsr dövrlərinə aid gil qab qırıqları və ev heyvanlarının sümük qalıqları aşkar olunub. II və III təbəqələr

müxtəlif rəngli gillicə torpaqdan ibarətdir. Təbəqələrdə heyvan və quş sümükləri tapılmışdır. Eyni zamanda bu təbəqələrdə qaya daşı qırıqlarına və mağaranın tavanından düşmüş stalaktit parçalarına rast gəlinir.

Daha çox diqqəti cəlb edən IV-VI təbəqələrdir. Həmin təbəqələrdən mustye dövrünə aid daş alətlər və ovçuluq təsərrufatı ilə bağlı sümük qırıqları aşkar olunub. Ümumiyyətlə IV-VI təbəqələr litoloji cəhətdən eynidir: bu eyni rəngin müxtəlif çalarlarını əks etdirən gillicə torpaqdan ibarətdir. Təbəqələrdə qaya daşı qırıqları, ocaq və gil layları müşahidə olunur.

Qazma düşərgəsində aşkar olunmuş sümük məmulatı

Qazma mağarasında aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində 20,000-dən artıq heyvan sümükləri aşkar olunmuşdur. Sümüklərin əksəriyyəti çapılıb doğranmış vəziyyətdə olduğuna görə, onların təyinatı çətinləşmişdir. Sümüklərin hansı heyvan və quş növlərinə aid olması əsasən diş və çənə qırıqları əsasında təyin olunmuşdur. Düşərgədən tapılmış sümük məmulatları D.V.Hacıyev və S.D.Əliyev tərəfindən təyin olunub. Onların tərkibində 26 növ fauna qalığı müəyyən olunub: it (Canis), porsuq (Meles), mağara şiri (Panthera speiaeus Goldf.), mağara ayısı (Ursus spelaeus Ros. et Hein.), at (Equus), pleystosen eşşəyi (E. hydruntinus Reg.), maral (Cervidae), ibtidai öküz (Bos primigenius Bojan.), ceylan (Gasella subgutturosa Güld.), keçi (Capra), qoyun (Ovis), dovşan (Lepus), qəmiricilər (Rodentia) və teriofaunanın digər növləri [Zeynalov, 2012]. IV-VI təbəqələrdə sümüklərin sayı bir neçə dəfə artır. Bu diaqram 1-də daha aydın görünür.

Diaqram 1

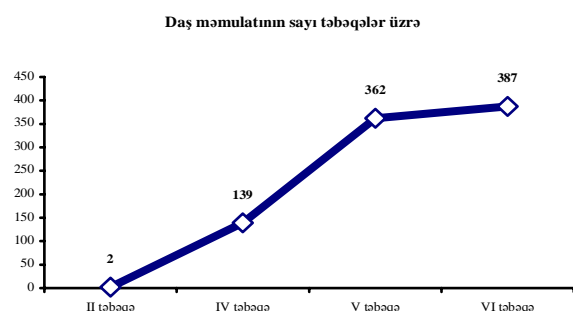

Məhz bu təbəqələrdə sümük məmulatları ilə yanaşı, əmək alətləri də aşkar olunmuşdur. Bu da mustye dövrü insanların yaşamaqları ilə bağlıdır. Mağaranın IV-VI təbəqələrindən aşkar olunan fauna qalıqları göstərir ki, bu dövrdə düşərgə sakinlərinin əsas məşğuliyyəti ovçuluqdan ibarət olmuşdur. Fauna qalıqlarının arasında əsas yeri pleystosen eşşəyi, ceyran, maral və keçinin sümükləri tutur. Bu heyvan növləri bütün mustye təbəqələrində müşahidə olunur. Görünür həmin heyvan növləri elə ibtidai insanların əsas ov obyektləri olub.

Qazma mustye düşərgəsindən tapılmış daş məmulatları

Qazma mağarasından 898 ədəd daş məmulatı aşkar olunmuşdur. Onların 83% V və VI təbəqələrdəndi (749 ədəd). Təbəqələr üzrə daş məmulatının sayı diaqram 2-də təsvir olunub.

Diaqram 2

Daş məmulatının əsas hissəni - 800 ədədini dəvəgözü daşı təşkil edir, 97 ədədi çaxmaq daşı, 1 ədədi isə çaxmaqlaşmış tufdan ibarətdir. Dəvəgözü daşını mağaranın sakinləri, mağaradan 14 km aralıda yerləşən Arpaçayın yataqlarından yığırdılar. Xam malın mənbəyi isə Kəlbəcər dağlarında yerləşir.

Qazma mağarasında 3 növə aşkar olunmuşdu - 2 dəvəgözü daşından 1 isə çaxmaq daşındandır. Əmək alətləri arasında isə aşağıdakı alət tipləri müəyyən edilib: mustye və levallua itiüclüləri, sadə düz bir işlək ağızlı, künclü, konvergent və sadə batıq qaşovlar, limaslar, bıçaqlar və s. Daş məmulatı arasında istehsal tullantılarının qeydə alınması düşərgə sakinlərinin burada qismən alət hazırladığını söyləməyə imkan verir. Daş alətlərinin nümunələri Şəkil 2-də təsvir olunub.

Qazma mağarasının daş alətləri arasında əsas yeri levallua və mustye itiüclüləri və qaşovlar tutur. Daş məmulatının texniki və tipoloji xüsusiyyətlərinə görə, onların mustye mədəniyyətinə aid etmək olar. Alətlərin bəzi tipləri Azıx və Tağlar mağaralarından da tapılmışdır. Belə ki Qazma mağarasında aşkar olunmuş künclü qaşovlar Tağlar mağarasının əsas qaşov növünü təşkil edir [Джафаров, 1983].

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində arxeoloji kəşfiyyat işləri

Qazma mağara düşərgəsində arxeoloji qazıntılar ilə yanaşı Paleolit arxeoloji ekspedisiyasının Qazma dəstəsi Naxçıvan Muxtar Respublikasının digər ərazilərində arxeoloji kəşfiyyat işləri də aparılmışdı [Зейналов, 2012].

İnsanın formalaşma dövründə Azərbaycanın ərazisində əlverişli paleoiklim şəraitin olmasına baxmayaraq, burada paleolit dövrün tədqiqinə yalnız XX əsrin əllinci illərində başlanılmışdır. Naxçıvan MR ərazisində isə ibtidai insanın əsas sığınacağı olan karst mağaralarının nisbətən geniş inkişaf etməsinə baxmayaraq, burada arxeoloji kəşfiyyat işləri yalnız 1983 ildə aparılmış və nəticədə ilk paleolit düşərgəsi – Qazma mağarası qeydə alınmışdır.

Naxçıvan MR ərazisi öz təbii şəraitinə görə Azərbaycanın başqa ərazilərdən kəskin fərqlənir. Bu fərq karst relyef formalarında da özünü büruzə verir. Ərazidə müşahidə edilən karst mağaralarına müasir təbii şəraitin deyil, vaxtı ilə burada mövcud olmuş əlverişli iqlim şəraitin məhsulu kimi baxmaq lazımdır. Naxçıvan MR ərazisi paleogen dövrünün sonundan başlayaraq intensiv tektonik qalxma hərəkətlərinə və dağəmələgəlmə proseslərinə

məruz qalıb, miosen dövrünün axırlarından birdəfəlik dəniz sularından azad olunmuşdur. Həmin dövrdən başlayaraq, başqa ekzogen relyefəmələgətirici proseslərlə yanaşı, karst prosesləri də yumşaq isti və rütübətli iqlim şəraitində inkişaf etmişdir. Ölkəmizin başqa sahələrindən fərqli olaraq ərazidə mağaralar əksərən çay yatağından çox yüksəkdə yerləşir.

Mağaraların geniş yayıldığı sahələrdən biri Şərur rayonu Yuxarı Yaycı kəndinin ətraf əraziləridir (Səkil 3). Mağaralar Yaycı-çayın sahillərində, dəniz səviyyəsindən 1400-1600 m yüksəklikdə yerləşir. Burada mağaralar, qalınlığı 100-300 m-ə çatan alt və üst perm yaşlı əhəng və dolomit suxurlarında inkişaf etməklə çay yatağından 60-350 m yüksəkdə mərtəbəli şəkildə yerləşmişdir.

Bu qrupda genezisinə görə tipik karst və böyüklüyünə görə ən uzun Xizəngi mağarasıdır. Mağara Yaycı-Səderək antiklinasının şimal-şərq qanadında, çay yatağından 340 m. yüksəkdə yerləşir. Bu mağaranın əmələ gəldiyi suxurlar alt perm yaşlı olub, nisbətən qalın və litoloji tərkib cəhətdən daha əlverişli olduğundan karst mağarası tam inkişaf etmişdir. Xizəngi mağarası öz morfoloji əlamətlərinə görə başqa mağaralardan kəskin fərqlənir. Mağara kifayət qədər böyük olub, sahəsi 180 m²-dir. Girəcəkdən 40-cı m-də, mağaranın döşəməsində diametri 3-4, dərinliyi 10 m-ə qədər olan şaxta əmələ gəlmişdir. Xizəngi mağarası vaxtı ilə F.C.Əyyubov və A.Ə.Əliyev tərəfindən tədqiq olunmuşdur və bu tədqiqatın nəticələri onların Naxçıvanın karst mağaralarına həsr olunmuş məqalələrində çox geniş və ətraflı öz əksini tapmışdır [Əyyubov, Əliyev, 1973]. Lakin mağarada çöküntü olmadığından diqqəti, Xizəngi mağarasından bir qədər aşağıda yerləşən, Hacı Rüstəmalı mağarası cəlb elədi (Səkil 4).

Hacı Rüstəmalı mağarası Yuxarı Yaycı kəndinin şimalında, Yaycı-Səderək antiklinasının şimal-şərq qanadında, çay yatağından 240m yüksəkdə, Xizəngi mağarasından 300m şərqdə yerləşir. Mağaranın sahəsi 168 m², orta eni 7.3m, orta hündürlüyü 2.3m, ümumi uzunluğu 23m-dir. Şerti yaşı xəzər dövrüdür. Hal hazırda çobanlar mağaranı heyvan sax-

lamaq üçün istifadə edirlər, eyni məqsədlə mağara qədim dövrlərdə istifadə olunurdu. Mağaranın üst təbəqəsi peyin tərkibliyidir. Mağarada ölçüsü 2x1 metr olan arxeoloji kəşfiyyat şurfu qoyuldu. 2 metr dərinlikdə mağaranın döşəməsi çıxdı. Döşəmə çox rütübətli sarı rəngli suxurdan ibarətdir. Şurfdan 6 ədəd sümük qırığı, 4 ədəd neolit və tunc dövrinə aid qıl qab qırıqları aşkar olundu. Daş dövrünə aid qalıqlar tapılmadı.

Yuxarı Yaycı kəndinin yaxınlığında daha iki mağara - Alley-1 və Alley-2 mağaraları, şerti yaşları yuxarı xəzər dövrü olduğundan, diqqəti cəlb elənilər (Səkil 5).

Alley-1 mağarası Şərur rayonu yuxarı yaycı kəndindən 1 km cənub-qərbdə, Yaycı-çayın sağ sahilində, çay yatağından 60m yüksəkdə yerləşir. Mağaranın sahəsi 142 m², orta eni 6.0m, orta hündürlüyü 6.3m, ümumi uzunluğu 27m-dir. Girişdən 10 m aralı, uzunluğu 10m olan salon əmələ gəlmişdir. Mağaranın tavanında kiçik stalaktitlər müşahidə olunur. Mağaranın şerti yaşı yuxarı xəzər dövrüdür. Mağaranın giriş hissəsindəki döşəmə qayadan ibarətdir. 2.5 metrədən sonra çöküntü başlanır. Çöküntü çox yumşaq sarı rəngli gillicə torpaqdan ibarətdir və müasir dövrə aid olduğundan burada arxeoloji kəşfiyyat şurfu qoyulmadı. Alley-2 mağarası Alley-1 mağarasından 100m şimal-şərqdə yerləşir. Mağaranın sahəsi 12 m²-dir, çöküntü yoxdur.

Şərur rayonunun Qümüslü kəndinin yaxınlığında yerləşən bir mağara da diqqətimizi cəlb elədi. Qümüslü mağarası eyni adlı kənddən 2km şimalda, çay yatağından 25m yüksəkdə yerləşir. Mağaranın sahəsi 88 m², orta eni 8m, orta hündürlüyü 5.2m, ümumi uzunluğu 11m-dir. Şerti yaşı yuxarı xvalın dövrüdür. Lakin mağara su anbarının ərazisində yerləşdiyindən orada tədqiqat apara bilmədik.

Şərur rayonu Qümüslü-Cağazir yolunda, körpüdən 2.7 km aralıda bir mağaraya baxış keçirdik. Mağara iki balaca zaldan ibarətdir, çöküntü yoxdur.

Şərur rayonu Tənənəm kəndindən 18 km aralıda, Qara Quş yasaqlığında yerləşən mağaraya da baxıldı. Qara Quş yasaqlığında yerləşən mağaranı yerli əhali "Məhəmməd vurulan mağara" adlandırır. Mağaranın qaba-

ğı və ətrafı tikanlı kollar və ağaclarla örtülmüşdü. Mağara kiçikdir, iki xırda zaldan ibarətdir və iki tərəfi açıqdır. Sahəsi təxminən 10 m². Mağarada şurf qoyuldu, lakin çöküntü o qədər də dərin deyildi. Heç bir tapıntı aşkarlanmadı.

Növbəti baxış keçirdiyimiz mağara Ordubad rayonu Biləv kəndinin ərazisində yerləşən Yarasa Yuvası adlanan mağara idi. Mağara Biləv kəndinə çatmamış, Tivi kəndinə gedən yolda (körpüdən 6 km), Gilan çayın sol sahilində yerləşir (Səkil 6). Giriş hissəsindən başlayaraq mağaranın döşəməsi qayadan ibarətdir və 60-70 dərəcə bucaq altındadır. Həm bu, həm də mağarada yüzrlə yarasaların olması səbəbindən ora girmək mümkün olmadı. Mağarada çöküntü yoxdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində karst mağaralarının ən geniş yayıldığı sahə Ordubad rayonunun Kotam-Kilit kəndləri ərazisidir. Lakin ərazi, ermənistanla sərhədə yaxın olduğundan, bu mağaralarda arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmaq qeyri mümkün idi.

Beleliklə, Qazma mağarası Naxçıvan ərazisində qədim daş dövrünə aid yeqanə abidə kimi qalır. Lakin, burada karst mağaralarının mövcudluğu, ibtidai insanın yaşaması üçün əlverişli şəraitin olması yeni paleolit düşərgələrinin tapılması ehtimalını artırır. Buna görə də, Naxçıvan ərazisində arxeoloji kəşfiyyat işlərinin davam etdirilməsi məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Əyyubov F.C., Əliyev A.Ə. Naxçıvan MSSR-də karst mağaraların əmələgəlmə şəraiti və əsas morfoloji xüsusiyyətləri // Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Yer haqqında elmlər seriyası, 1973, № 3, s. 41-46
2. Hüseynov M.M., Cəfərov A.Q., Zeynalov A.Ə. Qazma paleolit düşərgəsi // Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1991, № 1, s. 78-85
3. Cəfərov Ə.Q. Naxçıvanın daş dövrü düşərgələri // Azərbaycan arxeologiyası, 2011, cild 13, №1, s 22-34.
4. Джафаров А.К. Мустьерская культура Азербайджана (по материалам Тагларской пещеры). Баку: Элм, 1983, 96 с.
5. Зейналов А.А. Исследование палеолита в Нахчыванском регионе Азербайджана. Новейшие открытия в археологии Северного Кавказа: Исследования и интерпретации. XXVII Крупновские чтения. Материалы международной научной конференции. Махачкала, 23-28 апреля 2012 г. – Махачкала: Мавреев, 2012, с. 50-52

Азад Асад оглы Зейналов

ПОСЛЕДНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПАЛЕОЛИТИЧЕСКОГО ПЕРИОДА В НАХЧЫВАНЕ

РЕЗЮМЕ

Палеолитическая пещерная стоянка Газма была открыта в 1983 году палеолитической археологической экспедицией под руководством М.М.Гусейнова. Раскопки в пещере проводились в 1987-1990 под руководством А.К.Джафарова, 2008-2011 годах под руководством А.А.Зейналова.

Пещера Газма расположена в Шарурском районе Нахчыванской Автономной Республики Азербайджана, в 3-х км северо-восточнее селения Тананам и в 11-ти км северо-западнее селения Гарабаглар, на абсолютной высоте 1508 м над уровнем моря.

В 2011 году археологические раскопки в пещере Газма были продолжены. Археологическими раскопками в пещере вскрыто 6 слоев. I слой – без находок. II и III слои представляют собой суглинок различных оттенков содержащих большое количество мелкообломочного материала и кости животных.

Наибольший интерес представляют IV-VI слои содержащие каменные артефакты мустьерского периода и следы охотничьей и хозяйственной деятельности мустьерцев, в частности большое количество остеологического материала. В целом вся толща палеолитических культур-

ных слоев (слои IV-VI) литологически тождественна: это легкий суглинок, несущественно варьирующий по цвету, с очажными и илистыми прослойками и с известняковым щебнем.

В 2011 году отрядом палеолитической археологической экспедиции Института археологии и этнографии Национальной АН Азербайджана были проведены археологические разведочные работы на территории Нахчыванской Автономной Республики Азербайджана. Основные усилия были направлены на исследование пещер с отложениями. Разведочными работами были охвачены территории наибольшего скопления карстовых пещер – это прилегающие территории сел Юхары Яйджи, Гюмюшлю и заказника "Гара Гуш" Шарурского района, сел Билав и Кетам Ордубадского района. Палеолитических находок обнаружено не было.

На сегодняшний день пещера Газма является единственной палеолитической стоянкой в Нахчыване, однако наличие карстовых пещер и благоприятных условий для проживания древнейших людей дает основание предположить наличия других, еще не открытых палеолитических стоянок.

Azad Asad oqlu Zeynalov

LATEST STUDIES OF THE PALEOLITHIC IN NAKHCHIVAN

SUMMARY

The Paleolithic site of Cave Gazma was discovered in 1983 by a Paleolithic archeological team led by M.M.Huseynov. Excavations at the cave site were carried out under the guidance of A.K.Jafarov in 1987-1990 and A.A.Zeynalov in 2008-2011.

Cave Gazma is located in the Sharur region of the Nakhchivan Autonomous Republic of Azerbaijan, 3 kilometers northeast of village Tananam and 11 kilometers northwest of village Garabaglar, at the absolute height of 1508 meters above sea level.

Archeological excavations at Cave Gazma were continued in 2011. The excavations revealed 6 layers in the cave. Layer I contained no discoveries. Layers II and III represent a loam of different tints containing a great variety of small fragmental material and bones of animals.

Of utmost interest are Layers IV-VI containing lithic artifacts of the Mousterian period and traces of hunting and economic activity of Mousterian inhabitants, particularly, a large number of osteological material. Generally speaking, the whole thickness of Paleolithic cultural layers (Layers IV-VI) is lithologically identical: this is a light loam with insignificantly varying tint, with hearth and silty interlayers and with limestone.

In 2011, a team of the Paleolithic expedition of the Archeology and Ethnography Institute of the National Academy of Sciences of Azerbaijan carried out archeological exploration works in the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic of Azerbaijan of Azerbaijan. Exploration works covered the territories of biggest accumulations of karst caves that included the adjacent territories of villages Yuhary Yayji, Gumushlu, reserve Gara-Gush in the Sharur region, and villages Bilav and Ketam in the Ordubad region. No Paleolithic discoveries were made.

At the moment, Cave Gazma is the only Paleolithic site in Nakhchivan; however, the availability of karst caves and favorable living conditions for most ancient people make us assume the existence of other, yet undiscovered Paleolithic sites.

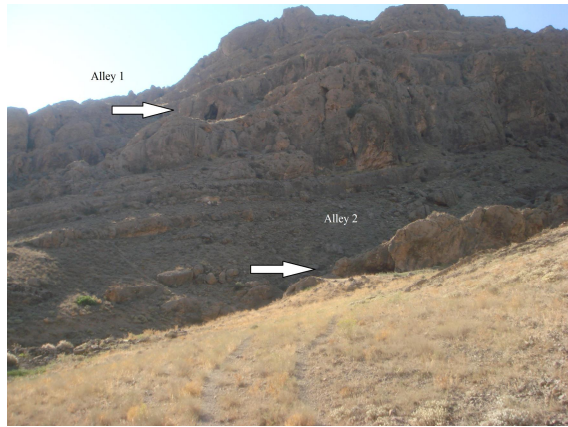
Şəkil 1. Qazma mağarası. Ümumi görünüş.

Şəkil 3. Yuxarı Yaycı kəndi.

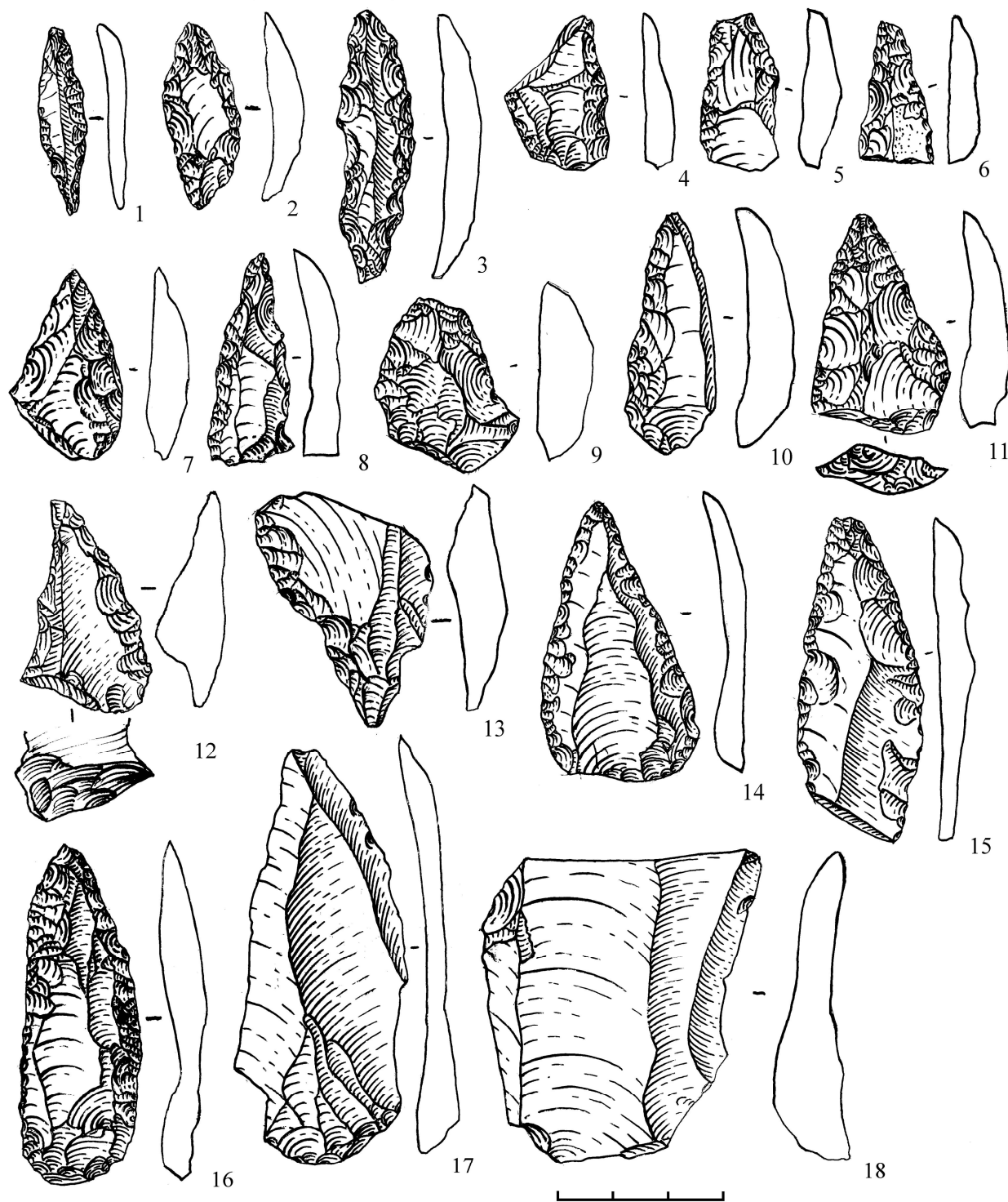
Şəkil 4. Hacı Rüstəmli mağarası

Şəkil 5. Alley-1 və Alley-2 mağaraları.

Şəkil 6. Yarasa Yuvası mağarası.

Şəkil 2. Qazma mağarası. Daş məmulatı.

Nəcəf Ələsgər oğlu Müseyibli

“Etnoarxeologiya” şöbəsi

E-mail: necef_museibli@mail.ru

LEYLATƏPƏ MƏDƏNİYYƏTİ KERAMİKASINDAKI İŞARƏLƏR

Açar sözlər: Leylatəpə mədəniyyəti, Arslantəpə, Maykop mədəniyyəti, keramikada işarələr

Ключевые слова: Лейлатепинская культура, Арслантепе, майкопская культура, знаки на керамике

Key words: Leilatepe culture, Arslantepə, Maikop culture, potter's mark.

Cənubi Qafqazın son xalkolit dövrü Leylatəpə arxeoloji mədəniyyətinin zəngin, ən yüksək texnologiya ilə hazırlanmış keramika məmulatı o dövrün tarixinin öyrənilməsi üçün əvəzsiz elmi informasiya bazasıdır. Araşdırmalar Leylatəpə mədəniyyəti cəmiyyətində dulusçuluğun inkişaf etmiş, müstəqil sənətkarlıq sahəsi olduğunu göstərir. Bu mədəniyyət bütövlükdə, eyni zamanda onun keramika məmulatı postubeyd dövrü Şərqi Anadolu – Şimali Mesopotamiyanın son xalkoliti mənşəlidir. Digər tərəfdən, Şimali Qafqazın Maykop mədəniyyəti də Leylatəpə mədəniyyəti ilə eyni qəbildən olub məhz onun bazasında yaranmışdır. Bu mərhələ Ön Asiya və Qafqazda e.ə. IV min. birinci yarısını əhatə edir.

Keramika məmulatı eneolit və tunc dövrlərinin arxeoloji mədəniyyətlərinin başlıca təyinedici materialıdır. Bu baxımdan Leylatəpə mədəniyyəti də istisnaqlıq təşkil etmir. Bu mədəniyyətin dulus çarxında hazırlanmış özünəməxsus saxsı qabları Cənubi Qafqazda özündən əvvəlki və sonrakı arxeoloji mədəniyyətlərin dulusçuluq məmulatından köklü surətdə fərqlənib onlarla heç bir genetik bağlılığa malik deyildir. Leylatəpə mədəniyyətinin keramika istehsalı ənənəsi Şərqi – Cənub-Şərqi Anadolu – Şimali Mesopotamiyanın son xalkoliti mühitində formalaşmış və Cənubi Qafqazda artıq təşəkkül tapmış vəziyyətdə yayılmışdır. Anadolu və Şimali Mesopotamiya ənənələri Cənubi Qafqazda qovuşmuş və bu vəhdətdən Leylatəpə mədəniyyəti meydana çıxmışdır.

Şərqi Anadolu xalkoliti (Arslantəpə VII, Amuq F), Leylatəpə və erkən Maykop keramikasının əsas, fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri qabların üzərində bişirilmədən əvvəl müxtəlif işarələrin vurulmasıdır (9; 3; 10; 1; 14; 13). Məhz bu “dulusçu işarələri” qeyd edilən mədəniyyətlərin vizit kartlarından biridir və yalnız e.ə. IV min. birinci yarısına aid həmin mədəniyyətlərin abidələrindən məlumdur. Regionun digər xalkolit mədəniyyətləri keramikası üçün belə işarələr səciyyəvi deyildir.

Eyni zamanda, Şimali Mesopotamiyanın qeyd edilən dövrə aid keramikasında çox təsadüfi hallarda işarələrə rast gəlinir ki, bu da çox ehtimal ki, Şərqi Anadolunun təsirinin nəticəsidir. Haqqında bəhs edilən işarələr Şərqi Anadolunun son xalkoliti (Arslantəpə VII, Amuq F) üçün səciyyəvidir.

Arslantəpədə yalnız dulus çarxında keyfiyyətli hazırlanmış qablara işarələr vurulmuşdur (9; 4). Maykop mədəniyyətində də məhz bu kateqoriyadan olan “keyfiyyətli keramika” işarələnmişdir (13). Leylatəpə mədəniyyətində isə başlıca olaraq “keyfiyyətli keramika”ya işarələr vurulsa da az hallarda əldə hazırlanmış “kobud keramika” kateqoriyasına aid qablarda da işarələrə rast gəlinir.

Leylatəpə mədəniyyəti keramikasındakı işarələr Anadolu xalkoliti və Maykop mədəniyyətinin saxsı məmulatı üzərindəki işarələrlə eyniyyət təşkil edir (Tablo XII – XV).

Leylatəpə mədəniyyətinə aid Leylatəpə (10), I Böyük Kəsik (1), II Poylu (2), Texut (17), III Böyük Kəsik, Qalayeri yaşayış məskənlərindən işarəli keramikalar aşkar edilmişdir.

Berikldeebi yaşayış yerində bir ədəd işarə qeydə alınmışdır (13). Fikrimcə bu abidənin keramika məmulatı işarələr baxımından kifayət qədər diqqətlə öyrənilməmişdir. Burada yalnız bir ədəd işarənin olduğunu da qazıntı müəllifləri deyil, S.N.Korenevskiy tərəfindən qeyd edilməsi belə düşünməyə əsas verir.

Leylatəpə mədəniyyəti və onunla eyni mənşəli Ön Asiya xalkoliti və erkən Maykopun “keyfiyyətli keramika” kateqoriyasına aid (bitki qatışıqlı və ya təmiz gildən dulus çarxında hazırlanmış) qabları bir qayda olaraq ornamentsizdir. Təsadüfi hallarda qırmızı, qonur və qara boya ilə sadə naxışlanmış qablara təsadüf edilir ki, bu da əvvəlki Ubeyd ənənələri ilə bağlıdır. “Kobud keramika” kateqoriyasına aid (müxtəlif minerallar qatışıqlı, əldə formalaşdırılmış) qabların bir çoxunun ağız kənarı batıqlar və kəsiklərlə bəzədilmişdir. Bunlar Leylatəpə mədəniyyəti qablarının kəsmə üsulla məqsədyönlü naxışlanmış yeganə nümunələridir. “Kobud keramika”da işarələrə təsadüfi hallarda rast gəlinir.

Leylatəpə yaşayış yerindən tapılmış müxtəlif tip qablara aid 13 fraqment üzərində işarələr qeydə alınmışdır (Tablo I; Tablo II, № 1-4). Bunlardan yalnız iki ədədi (Tablo I, № 7; Tablo II, № 2) abidədə qazıntı aparmış tədqiqatçılar tərəfindən nəşr edilmiş (10) digər işarəli qablar barədə bəhs edilməmişdir və görünür həmin işarələr müəlliflərin diqqətindən kənarda qalmışdır. Leylatəpənin digər 11 ədəd qab fraqmentləri üzərində işarələrin olduğu Arxeoloji Fondada bu abidənin materialları ilə iş zamanı bizim tərəfimizdən aşkarlanmışdır.

Leylatəpə yaşayış məskəninin işarələri əsasən gözşəkilli, tək və paralel xətlərdən ibarətdir. Bir neçə fraqment üzərində üçbucaq şəkilli və qövsvari xətlərin hissələri saxlanmışdır. Leylatəpədən əldə edilmiş maraqlı tapıntılar sırasında Şimali Mesopotamiya (Təpə Qavra) tipli iki ağızlı qabın üstündə Şərqi Anadolu (Arslantəpə) mənşəli gözşəkilli işarələri qeyd etmək olar.

I Böyük Kəsik yaşayış yerinin işarələri həm bu işarələrin sayı və növləri, həm də onların vurulduğu qabların tipoloji müxtəlifliyi baxımından Leylatəpədən daha zəngindir. Abidədə üzərində işarələr olan 38 saxsı məmulatı aşkar edilmişdir. Burada gözşəkilli işarələr və onların müxtəlif variantları, tək, paralel xətlərdən və onların gözşəkilli işarələrlə birgə vurulmasından ibarət işarələr, xaçşəkilli və s. işarələr aşkar edilmişdir (Tablo III – Tablo V).

II Poyluda da Leylatəpədə olduğu kimi işarələr zəngin deyil. Burada aşkar edilmiş 10 fraqment üzərindəki işarədən 3 ədədi xaçşəkillidir (Tablo VI).

III Böyük Kəsikdə qazıntı işləri aparılmamış, yalnız yerüstü materiallar aşkar edilmişdir. Onların içərisində yalnız bir ədəd fraqment üzərində gözşəkilli işarə qeydə alınmışdır (Tablo II, № 5).

Texut yaşayış məskənində 4 ədəd saxsı qab fraqmentləri üzərində işarələrin olduğu müəyyən edilmişdir ki, (Tablo II, № 6-9) bunlar da gözşəkilli və paralel xətlərdən ibarət işarələrdir (17).

İşarələrin daha çox aşkar edildiyi Leylatəpə mədəniyyəti abidəsi Qalayeri yaşayış məskənidir. Burada 53 ədəd işarəli qab fraqmentləri tapılmışdır. Eyni zamanda bu işarələrin növləri də digər abidələrdə olduğundan daha zəngindir. Qalayerində gözşəkilli, tək xətlərdən, paralel xətlərdən, çarpaz xətlərdən ibarət işarələr və onların çoxsaylı variantları aşkar edilmişdir (Tablo VII – XI). Leylatəpə mədəniyyəti abidələrindən məhz Qalayeri həm işarələri, həm də digər tapıntıları ilə Arslantəpənin VII təbəqəsi ilə daha çox analogiya təşkil edir.

İşarələrə Leylatəpə mədəniyyətinin əsasən “keyfiyyətli keramika”sı üzərində rast gəlinir. İşarələr bitki qatışıqlı gildən hazırlanmış küpə tipli qabların çiyin hissəsinə, keyrələrin divarına, təmiz gildən daha yüksək keyfiyyətlə hazırlanmış kuzə tipli qabların isə oturacağına yaxın hissəsinə vurulmuşdur. Bunlar göz və ya buğda şəkilli, düz, paralel, çarpaz, qövsvari xətlərdən ibarət işarələrdir. Bu komponentlərə ayrı-ayrılıqda təsadüfi hallarda rast gəlinir. Çox zaman işarələr onların birgə çəkilməyindən ibarət olmuşdur. Leylatəpə mədəniyyəti keramikasındakı işarələri aşağıdakı qruplara bölmək olar (Tablo XIV, XV):

I-ci qrupa gözşəkilli işarələr daxildir (Tablo XIV). Çöz şəkilli işarələr tək və bir neçə ədəd birgə olmaqla çəkilmişlər. Onların düzümündə müəyyən qanunauyğunluq müşahidə edilir. “Gözlərin” düzülüşü ilə xəyali dördbucaq, üçbucaq, xaç və s. fiqurlar yaranmışdır. Məsələn, Böyük Kəsikdən aşkar edilmiş kuzənin aşağı hissəsində (Tablo III,

№ 8) xəyali dördbucaq əmələ gətirən dörd gözşəkili işarələr yanaşı vurulmuşdur (*I, tablo XXI, № 9*). Böyük Kəsikdən tapılmış digər iki fraqment üzərində “gözlər” üçbucaq şəklində düzülmüşdür (Tablo III, № 1, 2). Qalayerində aşkar edilmiş bir küpənin çiyində beş ədəd gözşəkili işarələrlə xaçvari fiqur təsvir edilmişdir. II Poyluda aşkar edilmiş bir fraqment üzərində isə bir neçə gözşəkili işarələr systemsiz, pərakəndə halda vurulmuşdur. Leylatəpə, Böyük Kəsik və Qalayeri yaşayış məskənlərində gözşəkili işarələrin şaquli və üfüqi düzümləri olan qab fraqmentləri aşkar edilmişdir. Selaxan yaşayış yerində qalın divarlı qab fraqmenti üzərində tək gözşəkili işarə qeydə alınmışdır.

Texutdan aşkar edilmiş bir qab fraqmenti üzərində, eynilə Qalayerində olduğu kimi, beş ədəd gözşəkili batıqların xaçvari düzümündən ibarət işarə vurulmuşdur. Bu abidədən tapılmış digər bir qab fraqmenti üzərində isə Böyük Kəsik işarələri ilə analogiya təşkil edən, üç ədəd “gözlər”in üçbucaq şəkili düzümündən ibarət işarə aşkar edilmişdir (*17, məbl. VI, № 1, 8*).

Gözşəkili batıqlar və tək xətdən ibarət işarələr Arslantəpənin VII təbəqəsindən və cənubi-şərqi Anadolunun Amuq F mərhələsi abidəsi olan Tell Cudeyda yaşayış yerindən məlumdur (*9, p. 257; 3, p. 236-237*).

2-ci qrupa gözşəkili işarələrin tək xətlərlə müşayiət edildiyi kompozisiyalar daxildir (Tablo XIV). Belə işarələr Böyük Kəsik və Qalayerində aşkar edilmişdir. Böyük Kəsikdə aşkar edilmiş küpə tipli qabın çiyin hissəsində göz və ya buğda şəkili işarə ilə yanaşı düz xətt çəkilmişdir. Digər bir qab fraqmenti üzərində də analogi təsvir vardır (Tablo IV, № 4). İri həcmli bir küpənin çiyin hissəsində gözşəkili batıqdan aşağıya doğru enli düz xətt çəkilmişdir (Tablo IV, № 9).

3-cü qrupa gözşəkili batıqlar və onlardan aşağıya doğru çəkilmiş düz xətlərdən ibarət işarələr daxildir (Tablo XIV). Leylatəpədə və Böyük Kəsikdə hər birində bir ədəd belə işarə aşkar edilmişdir (Tablo I, № 4; Tablo IV, № 9). Qalayerində bu qrupa aid nisbətən çox sayda işarələr aşkar edilmişdir. Bir fraqment üzərində iki ədəd belə işarə yanaşı vurulmuşdur. Bir ədəd “göz” küpənin çiyin hissəsində düz xəttin üz-

tündə vurulmuşdur (Tablo IX, № 9). Qalayerində tapılmış iki fraqment üzərində az maili çəkilmiş düz xəttin sağ və solunda iki ədəd gözşəkili işarə vurulmuşdur (Tablo X, № 1, 2). Bu abidənin bu tip işarələrinin ən yaxın analogları Arslantəpənin VII təbəqəsindən məlumdur (9).

Texut yaşayış yerindən tapılmış xeyrənin üzərində düz xətt, ondan sağda, solda və aşağıda gözşəkili batıqlardan ibarət işarə (Tablo II, № 7) qeydə alınmışdır (*17, məbl. VII, № 6*). Qalayeri və Texutdan aşkar edilmiş belə işarələrin yaxın paralelləri Arslantəpə VII-dən və Maykop mədəniyyətinə aid Bolşeteginskiy yaşayış yerindən məlumdur (*9, p. 257; 13, puc. 2, № 4*).

4-cü qrupa paralel xətlər və onların arasında çəkilmiş gözşəkili batıqlardan ibarət işarələr daxildir (Tablo XIV). Hələlik yalnız bir ədəd belə işarə məlumdur (Tablo X, № 3). Qalayerində aşkar edilmiş fraqment üzərində çəkilmiş bu işarə iki paralel xətlər və onların arasında iki gözşəkili batıqlardan ibarətdir. Onun analogu Arslantəpə VII-dən məlumdur (9).

5-ci qrupa qövsvari xətlər və onlarla yanaşı vurulmuş gözşəkili batıqlardan ibarət işarələr daxildir (Tablo XIV). Belə işarələr Böyük Kəsikdə (Tablo IV, № 5-8) və Poyluda (Tablo VI, № 7) aşkar edilmişdir. Böyük Kəsikdəki işarələrdən ikisi kuzə tipli qabların yastı oturacağı yaxın hissəsində vurulmuşdur. Bu işarələrdən biri qövsvari xətt və onun qarşısında üç gözşəkili batıqdan, ikincisi isə qövsvari xətt və onunla paralel gözşəkili batıqdan ibarətdir. Böyük Kəsikdən digər iki fraqment üzərində də tək gözşəkili batıqla birgə qövsvari xətt saxlanmışdır (*1, XXI tablo*).

6-cı qrupa çarpaz xətlərdən ibarət işarələr daxildir (Tablo XV). Bir ədəd belə işarə Böyük Kəsikdə (Tablo IV, № 14) iri həcmli xeyrənin üstündə aşkar edilmişdir (*1, XXI tablo, № 5*). Qalayerində də bir fraqment üzərində belə işarə qeydə alınmışdır (Tablo X, № 5). Poyluda isə belə işarələrin sayı nisbətən çoxdur. Bu yaşayış yerindən üç ədəd xaçvari işarə qeydə alınmışdır. Onlardan biri boşqab tipli qabın üstündə, ikincisi küpənin çiyində, üçüncüsü isə kuzənin oturacağı yaxın hissəsində vurulmuşdur (Tablo VI, № 8-10).

7-ci qrupa çarpaz xətlər və onlarla yanaşı vurulmuş gözşəkili batıqlardan ibarət işarələr

daxildir (Tablo V). Bu qrup yalnız iki ədəd işarə ilə təmsil olunmuşdur. Onlardan birincisi Böyük Kəsikdə aşkar edilmiş kuzə tipli qabın oturacağına yaxın hissədə vurulmuşdur (Tablo IV, № 13). Digər bir işarə Böyük Kəsikdən aşkar olunmuş küpün ağız kənarının sonluğunda qazılmışdır (Tablo IV, № 10). Bu, bütövlükdə Leylatəpə mədəniyyəti keramikası üzərində bişirilmədən sonra qazılaraq həkk edilmiş yeganə işarədir. Burada çarpaz xətlərin qazılması nəticəsində onlar arasındakı sahələr qabarıq üçbucaqlar şəklində saxlanmışdır. Buğdaşəkili batıq bu işarə ilə yanaşı qazılmışdır.

Qabların bişirilməsindən sonra üzərində işarələrin qazılması faktları Maykop mədəniyyətindən məlumdur. Belə ki, Ust-Cequtinski kurqanlarından aşkar edilmiş küpə tipli qablardan birinin çiyində iki qısa paralel xətlər, digərində isə qövsvari xətt çəkilmişdir (13, c. 8, puc. 4, № 4, 5).

Böyük Kəsikdə digər iki fraqment üzərində 45° bucaq altında birləşən xətlərin arasında iki buğdaşəkili batıq vurulmuşdur (Tablo IV, № 2-3). Bu işarələrin davamı olan saxsı hissələri tapılmadığından onların tam quruluşu barədə qəti fikir söyləmək mümkün deyil. Bununla yanaşı, həmin xətlərin məhz çarpazşəkili birləşməsi də istisna deyildir.

8-ci qrupa tək və bir neçə paralel xətlərdən ibarət işarələr daxildir (Tablo XV). Xətlər müxtəlif istiqamətlərdə çəkilmişdir. Böyük Kəsik, Poylu və Qalayeri yaşayış məskənlərində aşkar edilmiş keramika üzərində tək xətlər ya bütöv halda, ya da qab parçalandığından natamam halda saxlanmışlar (Tablo I, № 6; Tablo V; Tablo XI). Belə işarələrdən Böyük Kəsikdə aşkar edilmiş iri ölçülü, körpə uşağın dəfni üçün istifadə edilmiş qırmızı-çəhrayı rəngli küpün çiyin hissəsindəki bütöv saxlanmış işarəni xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Burada yuxarıdan aşağı çəkilmiş düz xətt yuxarı hissədə enli və dərin, aşağıda isə tədricən nazik və dayazdır (Tablo IV, № 12).

Leylatəpədə, Böyük Kəsikdə və Qalayerində hər birində bir ədəd olmaqla (Tablo I, № 7; Tablo IV, № 15; Tablo XI, № 2) iri həcmli küpün ağız kənarının daxili səthində şaquli istiqamətdə iki paralel, nazik xətlər çəkilmişdir (10, məbl. V, 11; I, XXI tablo, №2).

Leylatəpə yaşayış yerində aşkar edilmiş küpün çiyin hissəsində bir-birinə paralel üç ədəd düz xətdən ibarət işarə vurulmuşdur. Şaquli çəkilmiş xətlər aşağıya doğru bir qədər yanlara meyillidir (Tablo I, № 8). Bu işarənin ən yaxın paralelləri Arslantəpənin VII təbəqəsindən və Maykop mədəniyyətinin "Qranit" kurqanından məlumdur (9, p. 257; 13, puc. 5, №3).

9-cu qrupa paralel xətlər və onları birləşdirən xətlərdən ibarət işarələr daxildir (Tablo XV). Leylatəpədə boşqab tipli qab fraqmenti üzərində üfüqi çəkilmiş bir xətti şaquli kəsib keçmiş üç xətdən ibarət işarə aşkar edilmişdir. Eyni zamanda bu qabın ağız kənarı xaricdən qara boya ilə çəkilmiş zolaqla əhatələnmişdir (Tablo I, № 8).

Texutda aşkar edilmiş bir fraqment üzərində (Tablo II, № 9) dörd ədəd paralel xətlər bir tərəfdən bir düz xətlə birləşdirilmişdir (17, c. 80; 13, puc. 8, №4). Bu işarənin bənzəri Maykop mədəniyyətinə aid Bolşeteqinskiy yaşayış yerində küpə tipli qabın çiyin hissəsində aşkar edilmişdir (13, puc. 2, №3). Belə işarələr Arslantəpədən məlum deyildir.

10-cu qrupa düzbucaq və ya kvadrat şəkili işarələr daxildir (Tablo XV). Belə işarələrdən biri Leylatəpədə aşkar edilmiş iri həcmli küpənin çiyin hissəsində çəkilmişdir (10, məbl. XI, № 3). Burada nazik, düz xətlərlə kvadrat təsvir edilmişdir. Kvadratın içərisində çəpinə düz xətt çəkilmişdir. Buradakı bütün xətlərin sonluqları kvadratın sərhədlərindən kənara çıxmışdır (Tablo II, № 2). Bu işarənin yaxın analogları Arslantəpə VII-dən və Maykop mədəniyyəti abidələrindən məlumdur (5; 9; 13).

Bu qrupa aid digər maraqlı bir işarə Qalayerində aşkar edilmişdir. Burada nazik divarlı qab fraqmenti üzərində iki üfüqi xətti şaquli çəkilmiş iki xətt kəsib keçir. Şaquli xətlərin birindən aşağı maili istiqamətdə başqa bir xətt çəkilmişdir (Tablo X, № 6). Bütün bunlar kiçik qab fraqmenti üzərində bu işarənin yalnız saxlanmış bir hissəsidir. Təəssüf ki, bu qabın digər hissələri aşkar edilməmişdir.

11-ci qrupa müxtəlif istiqamətli düz xətlərlə çəkilmiş işarələr aiddirlər (Tablo XV). Bütün bunlar müxtəlif məzmunlu və tək-tək olduğundan, təkrar edilmədiyindən

onları bir qrupda birləşdirmək mümkündür. Lakin gələcəkdə, bu tapıntıların sayı çoxaldıqca belə işarələri ayrı-ayrı qruplarda birləşdirmək mümkün olacaqdır.

Böyük Kəsikdə aşkar edilmiş bir qab üzərində qara boya ilə yuxarıdan aşağıya çəkilmiş zolaqların üstündən bişirilmədən əvvəl belə bir işarə – çəpinə paralel xətlərdən ibarət işarə çəkilmişdir (Tablo V, № 8).

Böyük Kəsikdən aşkar edilmiş bir küpənin üzərində maraqlı işarələr qeydə alınmışdır. Burada 3 ədəd uzun (15 sm-ə yaxın) maili paralel xətlər, onlardan aşağıya doğru 2 ədəd paralel xətlər, əks istiqamətdən isə bir ədəd maili xətt çəkilmişdir. Bu işarə ilə yanaşı qövs və onunla yanaşı “göz” işarəsi vurulmuşdur (Tablo V, № 4).

Qalayerindən aşkar edilmiş bu qəbildən olan bir işarəni qeyd etmək lazımdır. Bu, nazik divarlı küpənin çiyin hissəsinə vurulmuş şaquli bir xətt və ondan yanlara ayrılan iki maili düz xətlərdən ibarət işarədir. Ümumi görünüşü ilə bu işarə quşun uçuş vəziyyətini xatırladır (Tablo X, № 4). Bu işarənin ən yaxın paralelləri Arslantəpənin VII təbəqəsindən məlumdur (9, p. 257, 264).

Göründüyü kimi, Leylatəpə mədəniyyəti keramikasındakı işarələr şərti olaraq ayrı-ayrı qruplara bölünə də onlardan hər hansı birisi olduğu kimi təkrarlanmır. Maykop mədəniyyəti işarələrini tədqiq edən S.Korenevskiy də onların hər birinin fərdi olduğunu qeyd edir (13, c. 8).

Leylatəpə mədəniyyəti keramikasındakı işarələr növündən asılı olmayaraq müxtəlif tip qablar üzərində vurulmuşdur. Yəni eyni növ işarəyə həm küpə, küp, həm də xeyrə və kuzə tipli qablar üzərində rast gəlinir. Arslantəpənin VII təbəqəsinin materiallarında da eyni vəziyyət müşahidə edilir. Maykop mədəniyyətində isə yalnız küp (pifos) və küpə tipli qabların çiyin hissələrinə işarələr vurulmuşdur. Bu mədəniyyətə aid xeyrə tipli qablar üzərində işarələrə rast gəlinmir (13, c. 10; 12, c. 38).

Qafqaz mədəniyyətlərindən fərqli olaraq Arslantəpədə kasa tipli qablar da işarələnmişdir (9, p. 261, 264). Leylatəpə mədəniyyətində kuzə tipli yastı oturaq qabların işarələnməyi halları Anadolu və Maykop abidələrində qeydə

alınmamışdır. Bir qayda olaraq işarələr kuzələrin oturağa yaxın aşağı hissəsinə vurulurdu. Anadolu və Qafqaz abidələrində bütövlükdə gövdəsinin aşağı hissəsində işarə vurulmuş küp və küpə tipli qab aşkar edilməmişdir, onların yalnız çiyin və ağız kənarı işarələnmişdir.

Qabların işarələnməsinin səbəbləri barədə müəyyən fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu fikirlər əsasən Arslantəpənin və Maykop mədəniyyəti qablarındakı işarələr barədə qeyd edilmişdir. Haqqında bəhs edilən işarələrin dulusçuluqda ixtisaslaşma ilə bağlı olması və bu sahə ilə məşğul olan qəbilələrin tanınma işarələri olması güman edilir. Kütləvi məhsulların istehsalı müəyyən icmaların, qəbilələrin məşğul olduğu ixtisaslaşmış bir sahə olmuşdur və bu işarələr ustanın bu məhsullara birbaşa münasibətinin təzahürüdür (7, p. 191-213; 13, c. 10). S.Korenevskinin fikrincə Maykop mədəniyyəti keramikası təsdiq edir ki, işarələrin vurulması bütün növ qablara aid edilməmişdir, yalnız bir neçə formalı, hazırlanması üçün o dövrün dulusçuluğunun ən yüksək texnologiyasının tətbiq edildiyi, üstünün yüksək səviyyədə işləndiyi, gilinin tərkibinə mineralların deyil, yalnız bitki qatıldığı qablar işarələnmişdir. Bütün bunlar o dövrdə hamıya məlum olmayan mürəkkəb texnologiyalara yiyələnmiş ustaların peşə ixtisaslaşmasının göstəriciləridir (13, c. 10).

Bu qeyd edilənləri bütövlükdə Leylatəpə mədəniyyətinə də aid etmək olar. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, yalnız küp və küpə tipli qabların işarələndiyi Maykop mədəniyyətindən fərqli olaraq Leylatəpə mədəniyyətində tipoloji olaraq daha çoxsaylı qablara, eyni zamanda az hallarda bitki deyil, həm də mineral qatışıqlı gildən düzəldilmiş “kobud keramika” kateqoriyasına aid qablara da işarələr vurulmuşdur.

Daha çoxsaylı işarələr, şübhəsiz, Arslantəpənin VII təbəqəsindən aşkar edilmişdir. Bu abidə üzrə aparılan statistikaya əsasən dulus çarxında hazırlanmış təxminən 6000 qab fraqmentindən 335-i üstündə işarələr aşkar edilmişdir. M.Trufelli bunları sayına görə 335 tip hesab edib və 23 variantla bölmüşdür (9, p. 256-258).

Arslantəpənin tədqiqatçıları bu yaşayış məskəninin VII təbəqəsində çoxsaylı və eyni zamanda sadə işarələrin aşkar edilməyini bilava-

sitə saxsı qabların istehsal prosesi, dulusçuluğun bir sənətkarlıq sahəsi kimi inkişafı ilə əlaqəli olduğunu yazırlar. Abidənin əvvəlki – e.ə. V min. ikinci yarısına aid VIII təbəqəsində belə işarələrə rast gəlinmir. Bu dövrdə qablar əldə hazırlanır, ailənin və yaxud kiçik qrupların tələbatlarını ödəyirdi və evdə istehsal edilirdi. VII mərhələdə də qabların bir qismi əldə hazırlanırdı. Bu mərhələdə dulus çarxının tətbiq edilməsi ilə saxsı qab istehsalı kütləvi xarakter almışdır. İşarələr məhz dulus çarxında formalaşdırılmış və daha çox istehsal edilən qablar üzərinə vurulmuşdur. Qabları formalaşdıran ustalar onların qurudulması üçün eyni otaqdan və bişirilməsi üçün eyni, ümumi dulus kürəsindən istifadə edirdilər. Bu proseslərdə ayrı-ayrı ustaların hazırladığı qabların qarışmaması, onların fərqləndirilməsi, müəyyən qab qruplarının bir-birindən ayrılması üçün məhz bu işarələrdən istifadə edilmişdir. Sonrakı mərhələyə aid VI təbəqədə (e.ə. IV min. ortaları) bu işarələrə rast gəlinmir. Bu dövrdə keramika istehsalı daha da artmışdır. Bu zaman artıq əvvəlki dövrdən fərqli olaraq saxsı qabların istehsalı ayrı-ayrı ustalar tərəfindən pərakəndə halda deyil, mərkəzləşdirilmiş şəkildə həyata keçirilirdi. Buna görə də müxtəlif ustalara aid qabları fərqləndirmək və ya qab qruplarını biri-birindən ayırmağa və bu məqsədlə belə işarələri vurmağa artıq ehtiyac yox idi (7; 9; 4).

S.Korenevskiy bu fikirlərlə razılaşıaraq onların demək olar ki, Maykop mədəniyyətinə aidiyyətini təsdiq edir (13, c. 10).

Əlbəttə, yuxarıda qeyd edilən tədqiqatçılar Arslantəpənin VII mərhələsi və ümumiyyətlə, Şərqi və Cənubi-şərqi Anadolunun son xalkolit dövrü üçün qabların işarələnməsi səbəblərini kifayət qədər məntiqli və əsaslandırılmış şəkildə şərh etmişlər və bununla razılaşımaq çətindir. Lakin Arslantəpədəki vəziyyəti, oradakı keramika istehsalı xüsusiyyətlərini və ümumiyyətlə, iqtisadi-mədəni inkişaf səviyyəsini olduğu kimi Qafqaza şamil etmək düzgün deyil. İşarəli keramikanın daşıyıcıları olan tayfalar Anadoludan Qafqaza yayılmışlar və bu zaman yeni təbi-coğrafi mühitdə “mərkəzdən” uzaq bölgələrə miqrasiya etmiş bu əhəlinin istehsal vərdislərində də şübhəsiz müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər çox güman ki, kera-

mikanın işarələnməsindən də yan keçməmişdir.

Fikrimizcə Leylatəpə və xüsusilə də Maykop mədəniyyətləri məskənlərində işarələr Arslantəpədəki funksiyanı tam təkrarlamamışdır. Sadəcə bu ənənə Arslantəpədə olduğu kimi Qafqazda da yayılmışdır və müqayisə edilməyəcək dərəcədə kəmiyyətcə azalmışdır. Leylatəpə və Maykop mədəniyyətləri abidələrindən bütövlükdə yalnız Arslantəpədən məlum olan işarələrin demək olar ki, 20% miqdarında işarələr aşkar edilməmişdir. Belə olan təqdirdə Qafqaz abidələrində qabların ümumi qurudulması və birgə bişirilməsi və bu zaman onların fərqləndirilməsi məqsədi ilə işarələrdən istifadə edilməsi ehtimalı bir o qədər də real görünmür, hərçənd bunu da tam istisna etmək olmaz.

Qalayerində cəmi 100 m² ölçüsündə qazıntı sahəsində 50-dən artıq işarəli qab fraqmenti aşkar edilmişdir. Bu yaşayış yerində işarələr ilk növbədə məhz Arslantəpədəki funksiyanı daşımışlar. Hər halda Qafqaz abidələrinin qazıntıları nəticəsində qabların kollektiv bişirilməsini sübut edəcək, Ön Asiyada olduğu kimi, iri ölçülü dulus kürələri aşkar edilməmişdir.

Əlbəttə, Leylatəpə və Maykop mədəniyyətlərində dulusçuluq ixtisaslaşmış bir sahə olmuşdur. Lakin burada Arslantəpədəki kimi mərkəzləşmiş istehsal geniş miqyaslı olmadığından işarələrdən də fərqləndirmə məqsədi ilə deyil, sadəcə Anadolu ənənəsinin davamı kimi az sayda istifadə edilmişdir.

Digər tərəfdən, daha bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Belə ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Arslantəpədə məhz kütləvi istehsal edilən qab tipləri onların bu və ya digər məqsədlə fərqləndirilməsi üçün işarələnməmişdir. Lakin Maykop mədəniyyətində müxtəlif tip qablar, məsələn xeyrələr kütləvi istehsal edilsə də yalnız küp və küpə tipli qablar işarələnməmişdir.

Leylatəpə mədəniyyəti dulusçuları isə kütləvi istehsal edilən küp, küpə və xeyrə tipli qablarla yanaşı az hallarda təsadüf edilən yastı oturacaqlı kuzələrin də üstünə işarələr vurmuşlar. Eyni zamanda, işarələr kuzələrin oturacağı yaxın aşağı hissəsinə vurulmuşdur. Məsələn Böyük Kəsikdə cəmi 10-a yaxın yastı oturacaqlı kuzə fraqmenti aşkar edilmişdir ki, onların da üçünün üstündə işarələr vurulmuşdur (Tablo IV, № 5, 6, 13). Belə olan halda Böyük Kəsikdə bu

tip qabların bir-birindən ayrılması üçün, və ya kütləvi qablar sırasında seçilməsi üçün işarədən istifadə edilməsi fikri yanlışdır. Digər tərəfdən, kuzələrin oturacağına yaxın aşağı hissəsinə vurulmuş işarələr çoxsaylı qablarla yanaşı çətin ki, diqqəti cəlb edə biləydi. Bundan əlavə, Böyük Kəsikdən aşkar edilmiş, metaləritmədə istifadə edilmiş cəmi bir ədəd qaşığı tipli saxsı əşyanın (butə) altında da gözşəkilli işarə vurulmuşdur (Tablo V, № 11). Bu tapıntı da haqqında bəhs edilən işarələrin Leylatəpə mədəniyyətində yalnız tanınma məqsədi ilə istifadə edilmədiyini sübut edir.

Kiçik həcmli qabların alt hissələrinə işarələrin vurulması faktları Arslantəpədən də məlumdur. Ümumiyyətlə, qablar üzərindəki işarələr həm Anadoluda, həm də Qafqazda çox güman ki, yalnız praktiki funksiya daşımamışdır. Anadolu və Qafqazın haqqında bəhs edilən işarələrinin tədqiqatçıları bunların yalnız sadəcə işarə olduğunu yazmışlar. Lakin işarələr eyni zamanda həmin cəmiyyətlərin ideologiyası, onları vuran ustaların təxəyyülü ilə bağlı olub müəyyən semantik mənaya malikdirlər. Bu işarələri bəsit və mənasız hesab etmək düzgün deyil. Bu, ilk növbədə daha çox sayda rast gəlinən göz şəkilli işarələrə aiddir.

Hələ XX əsrin 60-cı illərində Maykop mədəniyyətinə aid Ust-Ceçutinski kurqanlarından aşkar olunmuş qablar üzərində dırnaqla vurulmuş işarələri R.M.Munçayev və A.L.Neçitaylo gözşəkilli ornament hesab etmişdilər (15, c. 141). Sonralar bu kurqanların qazıntılarına dair daha geniş həcmli əsərində A.L.Neçitaylo bu işarələri həm gözşəkilli ornament, həm də işarələr olduğunu yazmış və çevrənin daxilindəki gözşəkilli işarəni müəllif insan sifətinin təsviri kimi dəyərləndirmişdir (16, c. 25-29).

İlk dəfə S.N.Korenevskiy Maykop mədəniyyəti keramikası üzərindəki işarələrə həsr edilmiş xüsusi məqalə nəşr etmişdir (13). Bu məqalədə müəllif Maykop mədəniyyətinə aid o vaxtadək məlum olan bütün işarələri toplamış və sistemləşdirmişdir. Onun bu məqalədəki bir çox təhlilləri təkcə Maykop mədəniyyətinin deyil, eyni zamanda Leylatəpə mədəniyyəti və Anadolu xalkoliti keramikasındakı işarələrin öyrənilməsi üçün mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

S.N.Korenevskiy öz məqaləsində A.L.Ne-

çitaylonun insan sifətinin təsviri və “göz” ornamentləri barədəki fikirləri ilə razılaşmayaraq onları sadəcə işarələr hesab etmişdir (13). Lakin sonralar Böyük Kəsik və Qalayerində aparılan qazıntılar nəticəsində aşkar edilən bəzi işarələr A.L.Neçitaylonun fikirlərinin həqiqətə daha yaxın olduğunu göstərdi. Bu tapıntılar keramika üzərindəki bəzi işarələrin məhz insan obrazı ilə bağlı olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Bunlardan ilk növbədə gözşəkilli işarələri qeyd etmək olar. Tək «göz»dən düz çəkilən xətti “gözdən yaş axması” anlamında qəbul etmək mümkündür. Belə işarələr Arslantəpədən və Tell Cudeydadan da aşkar edilmişdir (9, p. 257; 3, p. 237).

Böyük Kəsikdən aşkar edilmiş iki qab fraqmentinin hər biri üzərində (Tablo III, № 1, 2), Qalayerindən tapılmış kiçik ölçülü küpələrin çiyin hissəsində (Tablo VIII, № 3, 6) və Texutdan aşkar edilmiş bir qab parçası üzərində (Tablo II, № 8) dırnaqla vurulmuş üç ədəd buğdaşəkilli işarələrin məqsədyönlü düzülüşü çox ehtimal ki, insanın gözləri və ağızının obrazlı ifadəsi olub, ümumilikdə insan sifətinin sxematik təsvirindən ibarətdir. Bundan əlavə, Qalayerindən və Texutdan aşkar edilmiş sağ və solunda “göz”lərin vurulduğu işarələri də insan üzünün obrazlı, sxematik ifadəsi hesab etmək olar.

İnsan obrazı ilə bağlı daha bir işarəni qeyd etmək lazımdır (Tablo IV, № 13). Bu, Böyük Kəsikdən aşkar edilmiş yastı oturaqqlı kuzənin oturacağına yaxın yerində vurulmuş iki çarpaz xətlər və onların yuxarısında buğdaşəkilli batıqdan ibarət işarədir (1, XXI tablo, №6). Belə bir işarə Arslantəpədə də aşkar edilmişdir (9, p. 257). Bu işarənin ümumi quruluşu onun, qollarını və ayaqlarını yanlara açmış insanın sxematik təsviri olduğunu ehtimal etməyə imkan verir.

Qeyd edildiyi kimi, hər bir işarənin semantik yükə, müəyyən mənaya malik olması şübhəsizdir. Əgər işarələr tanıtma məqsədi ilə vurulmuşdursa onların hər biri funksional olaraq müəyyən informasiya daşıyıcısıdır. Bu baxımdan onlar, eyni zamanda erkən yazı nümunələri kimi də qiymətləndirilə bilər. Əgər qədim sivilizasiyalı cəmiyyətlərdə yazının erkən mərhələsinin piktoqrafik və ideoqrafik işarələrdən ibarət olduğunu

nəzərə alsaq Leylatəpə mədəniyyəti keramikasındakı işarələri də müəyyən mənada ideoqramlar hesab etmək olar. Doğrudur, Leylatəpə mədəniyyəti işarələrinin sistemli erkən yazı kimi formalaşdığını sübut edən maddi faktlar hələlik aşkar edilməmişdir. Onlara qablar üzərində tək halda rast gəlinir. Lakin, bununla yanaşı konkret məqsədlə vurulmuş bu işarələrin informasiya daşıyıcıları kimi müəyyən mənalar daşdığını nəzərə alsaq, onları da erkən obrazlı ideoqrafik yazı işarələri hesab etmək olar.

Keramika üzərində çoxsaylı və müxtəlif məzmunlu işarələrin təsvir edilməsi İrənin cənubundakı Təpə Yəhya abidəsindən məlumdur. Abidənin e.ə. III – II minilliklərə aid IV S, IV B və IV A təbəqələrindən belə işarəli qablar aşkar edilmişdir. Bu işarələr qədim dövrün bir sıra yazı işarələri ilə ən yaxın paralellərə malikdir (8).

Leylatəpə, Anadolu və Maykop mədəniyyətlərinin işarələrinin Şumer və xüsusilə də Misir yazıları ilə birbaşa bağlılığından danışmaq mümkün deyil. Onları biri-birindən coğrafi, xronoloji və mədəni mənsubiyyət fərqləri ayırır. Bununla belə, oxşar tipli bəzi işarələrin eyni mənada daşdığını istisna etmək olmaz (Tablo XVI). Bu, ilk növbədə gözsəkili işarələrə aiddir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Leylatəpə, Anadolu və Maykop keramikasında tək və bir neçə gözsəkili batıqlardan ibarət işarələr vurulmuşdur. Eyni zamanda, onlara qədim Misir işarələri və Mesopotamiyada protoşumer işarələri sırasında rast gəlinir (18, c. 249, puc. 33; 11, c. 584). Qədim Misir ideoqrafik yazılarında gözdən aşağıya doğru xətlərin çəkilməsindən ibarət işarə “ağlamaq”, sadəcə göz işarəsi isə “göz”, “görmək” mənalarını ifadə etmişdir (18, c. 248-249). Protoşumer yazılarında isə üç ədəd gözsəkili işarənin üçbucaq şəklində düzümü “kölə” mənalarını daşmışdır (11, c. 584). Göründüyü kimi, bu işarələr insan obrazı ilə bağlıdır. Böyük Kəsik və Texutdan aşkar edilmiş gözsəkili batıqların üçbucaq düzümü də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi insan obrazını ifadə etmişdir.

Bütün bu müqayisələr qədim dövrdə müxtəlif cəmiyyətlərdə, o cümlədən Leylatəpə mədəniyyətində, biri digərindən asılı olmadan oxşar, sadə işarələrin demək olar ki, yaxın mənalarda istifadə edildiyini bir daha göstərir.

Mesopotamiyada protoşumer işarələrinin tədricən, zaman keçdikcə sistemli yazıya çevrilməsi tarixdən yaxşı məlumdur (6, s. 53). Haqqında bəhs etdiyimiz Anadolu – Qafqaz son xalkolit işarələri də çox ehtimal ki, ideoqrafik işarələrdir. Lakin onların sonradan sistemli yazıya çevrilməsi faktı məlum deyildir.

Ön Asiya, Cənubi Qafqaz və Maykop mədəniyyətlərinin işarəli keramika daşıyıcıları cəmiyyətləri heç bir halda təsərrüfatlarında əkinçiliyin ikinci dərəcəli rola malik, köçəri və ya çoban-maldar tayfalarla bağlı deyil, oturaq və ya yarımoturaq əkinçi-maldar mədəniyyətləri olduğunu göstərir (13, c. 11).

Son illər aparılan qazıntılar və onların nəticələrinin təhlili Leylatəpə mədəniyyəti tayfalarının təsərrüfatının əsasını əkinçiliyin təşkil etdiyini bir daha sübut edir. Çoxsaylı dən daşları, çaxmaqdaşından oraq dişləri məhz əkinçilik təsərrüfatının inkişaf etdiyini göstərir.

Ümumiyyətlə, Anadolu, Leylatəpə, Maykop keramikasında işarələrin vurulması, eyni zamanda bu mədəniyyətlərə aid abidələrdən (Amuq F, Arslantəpə, Böyük Kəsik) möhürlərin aşkar edilməsi artıq həmin cəmiyyətlərdə nəzarət – müəyyən tənzimləmə, idarəetmə sisteminin, dövlətin rüşeymlərinin yarandığını göstərir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Müseyibli N. Böyük Kəsik eneolit dövrü yaşayış məskəni. Bakı, 2007.
2. Müseyibli N.Ə. Eneolit dövrü II Poylu yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar // “Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası”, №1, Bakı 2008
3. Braidwood R.J., Braidwood L.S. Excavations in the Plan of Antioch. Oriental Institute Publications L.X. University of Chicago Press. Chicago, 1960
4. D'Anna M.B., Guarino P. Pottery Production and use at Arslantepe Between periods VII and VI A. Evidence for social and economic change // Origini XXIV, Nuova Serie V, 2012
5. Frangipane M. Yakındoğuda devlet doğuşu. İstanbul, 2002
6. Koroğlu K. Eski Mezopotamya Tarihi.

İstanbul, 2006.

7. Palmieri A. Eastern Anatolia and Early Mesopotamian urbanizations: remarks on changing relations // *Stufi di Paleologia in onore di S.M.Puglisi, M.Liverani, A.Palmieri, R.Peroni eds. Roma, 1985.*
8. Potts D. The potter's warks of Tepe Yahya // *Paleorient, Vol. 7/1, 1981*
9. Trufelli F. Standardization, mass production and potteris Marks in the late chalcolithic poteri of Arslantepe (Malatya). *Origni. Roma. Vol. XVIII. 1994, p. 245-289*
10. Алиев Н.Г., Нариманов И.Г. Культура Северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита. Баку, 2001
11. Вайман А.А. О протошумерской письменности // *Тайны древних письмен. Москва 1976.*
12. Кореневский С.Н. Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья: Майкопско-новосвободненская общность, проблемы внутренней типологии. Москва, 2004
13. Кореневский С.Н. Знаковая керамика Кавказа эпохи энеолита и ранней бронзы // *Древности Северного Кавказа. Москва, 1999, с.7-23*
14. Кореневский С.Н. К вопросу о технологии и знаках майкопской керамики на Терек // *Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. Выпуск VIII. Крупновские чтения. 1971-2006. XVII Крупновские чтения. Майкоп 1992. Москва 2008*
15. Мунчаев Р.М., Нечитайло А.Л. Комплексы майкопской культуры в Уст-Джегутинском могильнике // *СА, №3, 1966*
16. Нечитайло А.А. Верхнее Прикубанье в бронзовом веке. Киев, 1978
17. Торосян Р.М. Раннеземледельческое поселение Техута (IV тыс. до н.э.). Археологические раскопки в Армении. №14. Ереван, 1976
18. Фридрих И. История письма. Москва, 1979

Наджаф Алескер оглы Муσειбли

ЗНАКИ НА КЕРАМИКЕ ЛЕЙЛАТЕПИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

РЕЗЮМЕ

Лейлатепинская культура Южного Кавказа начала IV тыс. до н.э. появилась в результате слияния в этом регионе традиций позднего халколита Восточной – Юго-восточной Анатолии (Арслантепе VII, Амуку F) и Северной Месопотамии, носители которых мигрировали с юга на Кавказ.

Одна из отличительных черт керамики лейлатепинской культуры это нанесение на них до обжига разных знаков, в редких случаях после обжига.

На поселении Лейлатепе обнаружены 13 фрагментов со знаками (Табл. I, Таб. II, №1-4). Два из них (Табл. I, №7; Таб. II, №2) опубликованы исследователями этого памятника, остальные остались вне поля зрения. Остальные 11 знаков обнаружены нами в Археологическом Фонде Института Археологии и Этнографии во время работы над материалами поселения Лейлатепе. На поселении Лейлатепе обнаружен двугорлый сосуд (Табл. I, №1) северомесопотамского (Тепе Гавра) происхождения со знаками восточноанатолийского типа (Арслантепе VII).

В поселении Беюк Кесик обнаружены 38 керамических изделий со знаками (Табл. III-V), в Пойлу II выявлены 10 фрагментов со знаками, 3 из которых крестообразные (Табл. VI).

На поселении Техут обнаружены 4 фрагмента со знаками (Табл. II, № 6-9). Знаки на керамике поселения Бериклдеби, вероятно, не достаточно изучены.

Из всех памятников лейлатепинской культуры самые многочисленные керамические изделия со знаками обнаружены на поселении Галаери. Здесь их 53. Разнотипные знаки Галаери отличаются разнообразием (Табл. VII – XI).

По характеру знаки на керамике лейлатепинской культуры можно разделить на 11 группы (Табл. XIV – XV). Их близ-

кие аналоги известны из памятников основного центра этой традиции – с Арслантепе VII и из памятников майкопской культуры Северного Кавказа (Табл. XII – XV). Для керамики других памятников позднего халколита Передней Азии, в том числе Северной Месопотамии и Кавказа такие знаки, не характерны.

В Восточной Анатолии и в майкопской культуре знаками маркировалась исключительно круговая керамика, изготовленная из чистой или с растительной примесью глины. В памятниках же лейлатепинской культуры, помимо этого, выявлены знаки и на лепной керамике из глины грубого состава.

В Арслантепе знаки встречаются на кувшинах, мисках и чашах (кубки). На керамике лейлатепинских памятников знаки наносились на кувшины, пифосы, миски и узкогорлые кувшины. На чашах такие знаки не обнаружены. В майкопской культуре знаки выявлены только на кувшинах закрытого типа.

В памятниках лейлатепинской культуры известны два случая нанесения знаков на расписной керамике (Табл. I, № 9; Табл. V, № 8).

Исследователи поселения Арслантепе объясняют причину маркировки сосудов их массовым производством, чтобы различать партии сосудов отдельных мастеров при сушке и обжиге. В отношении лейлатепинской культуры полностью согласиться с таким выводом невозможно. Нам представляется, что знаки на керамике лейлатепинской культуры имели не только практическое значение. Они были связаны с мировоззрением мастеров и общества в целом и содержали определенное смысловое значение. Дело в том, что знаки в лейлатепинской культуре встречаются не только на сосудах массового производства. Так, на поселении Бююк Кесик обнаружено всего около 10 узкогорлых кувшинов, на 3 из них нанесены знаки и вряд ли для их отличия от других сосудов. Кроме того, из того же памятника известен редкий, ложковидный керамический тигл, использованный для плавки ме-

талла, с глазковидным знаком (Табл. V, №11). В майкопской культуре, несмотря на массовое производство сосудов типа мисок, ни на одном из них не присутствуют знаки.

Параллели знакам позднего халколита известны в серии протошумерских и древнеегипетских знаков (Табл. XVI). Мы далеки от мысли о непосредственной связи этих знаков. Между ними существовали хронологические и географические различия. Тем не менее, известны факты, когда одни и те же знаки в разных протописьменных системах носили одинаковое значение. К примеру, можно отметить композиции глазковидных знаков, которые, вероятно, имели, антропоморфный характер (Табл. III, №12). Глазковидные вдавления с примыкающими к ним прямыми линиями, возможно, отражали смысл «плакат» и т.д.

Najaf Alasgar oglu Museyibli

POTTER'S MARK ON THE CERAMICS OF LEILATEPE CULTURE

SUMMARY

The South Caucasian Leilatepe culture of the IV millennium BC had emerged in the result of the merging of Late Chalcolithic traditions of Eastern - South-eastern Anatolia (Arslantepe VII, Amuq F) and Northern Mesopotamia in the region, the carriers of which had migrated from the south to the Caucasus.

One of the distinguishing features of Leilatepe culture ceramics is the applying of different signs on them before, in rare cases, after firing.

In Leilatepe settlement were found 13 fragments with marks (Tab I, Tab. II, № 1-4). Two of them (Tab I, № 7, Tab. II, № 2) were published by researchers of the monument, and the rest remained out of sight. The remaining 11 marks were discovered by us in the Archaeological Fund of the Institute of Archaeology and Ethnography. In Leilatepe settlement was found a two-neck vessel (Tab.

I, № 1) of Northern Mesopotamian (Tepe Gawra) origin with Eastern Anatolian type mark on (Arslantepe VII).

In the settlement of Beyuk Kesik were found 38 ceramic items with marks (Tab.III-V), in Poylu II were identified 10 fragments with marks, 3 of which are cross-shaped (Tab. VI).

In the settlement of Tekhut were found 4 fragments with marks (Tab. II, № 6-9). Signs on pottery from the settlement Berikldeebi probably have not sufficiently studied. Of all the monuments of Leilatepe culture most numerous potteries with the marks on was found in the settlement of Qalayeri. They are 53 items here. Different type marks of Qalayeri are diverse (Table VII - XI).

Marks on pottery of Leilatepe culture can be divided into 11 groups by the nature (Table XIV - XV). Their closest analogues are known from the monuments of the main center of this tradition - from Arslantepe VII and the monuments of the Maikop culture of the North Caucasus (Table XII - XV). Such signs are not typical for other late Chalcolithic monuments of the Front Asia, including Northern Mesopotamia and the Caucasus.

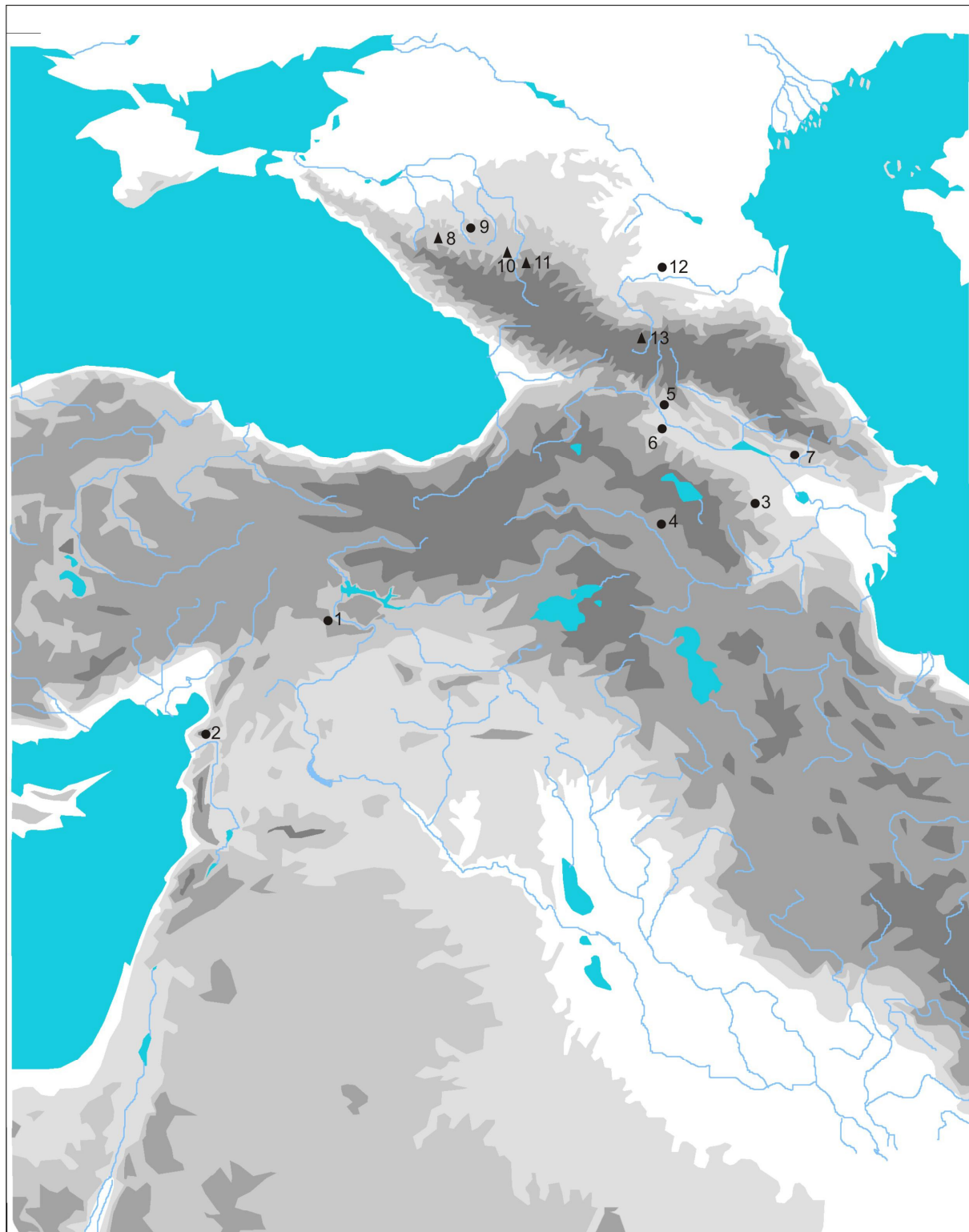
In Eastern Anatolia and in the Maikop culture only the circular ceramics made of pure clay or with vegetable inclusion were marked with signs. In the monuments of Leilatepe culture besides it, were revealed signs on the molded ceramics made of clay with coarse composition.

In Arslantepe marks were found on the pitchers, bowls and cups (goblets). Signs on pottery of the Leilatepe culture monuments were marked on the jars, piphos, bowls and narrow-necked jugs. Such signs are not detected on cups (bowls). In the Maikop culture signs were revealed only on closed-type pitchers.

In the monuments of Leilatepe culture are known two cases of signs on painted pottery (Table I, № 9, Tab. V, № 8).

Researchers of the settlement Arslantepe explain the reason for marking of pottery with their mass production, in order to distinguish groups of vessels of individual craftsmen during drying and firing. In regard to Leilatepe culture it is impossible fully agree with this conclusion. We believe that the marks on the ceramics of Leilatepe culture had not only a practical importance. They have been linked with the worldview of craftsmen and society on the whole, and contained a certain meaning. The point is that the marks of Leilatepe culture occur not only on the vessels of mass production. Thus, in the settlement Beyuk Kesik were found about 10 narrow-necked jugs, on 3 of them signs were marked and are unlikely to distinguish them from other vessels. Moreover, from the same monument is known a rare, spoon-shape ceramic crucible used for melting of metals with eye-shape sign (Table V, № 11). In Maikop culture despite the mass production of such bowl type vessels, none of them has signs on.

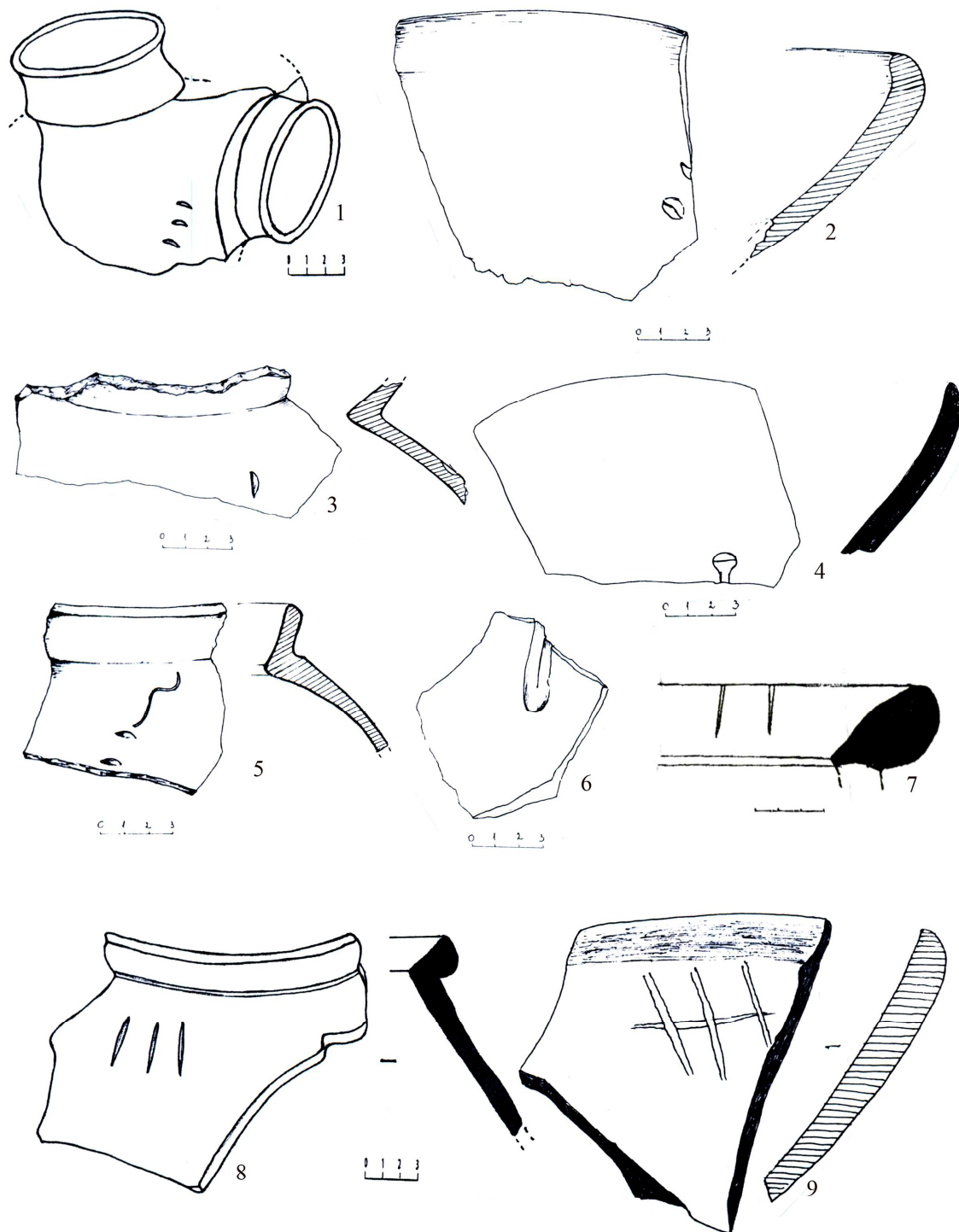
Parallels of the late Chalcolithic signs are known in series of proto-Sumerian and Egyptian marks (Table XVI). We are far from thinking about the direct relationship of these marks. There were chronological and geographical differences between them. However, the facts are known, when the same signs in different proto-writing systems had the same meaning. For example, it may be noted the composition of eye-shape signs which probably had an anthropomorphic character (Table III, № 12). The eye-shape signs adhering to them by straight lines may reflect the meaning of "crying" etc.

● Settlement ▲ Kurgan
1. Arslantepe, 2. Amuq F, 3. Leilatepe, 4. Tekhut, 5. Beyuk Kesik, 6. Poylu II, 7. Galayeri, 8. Maikop, 9. Bolsheteqinsk, 10. Granite, 11. Ust Cequta, 12. Galyuqay, 13. Zamankul.

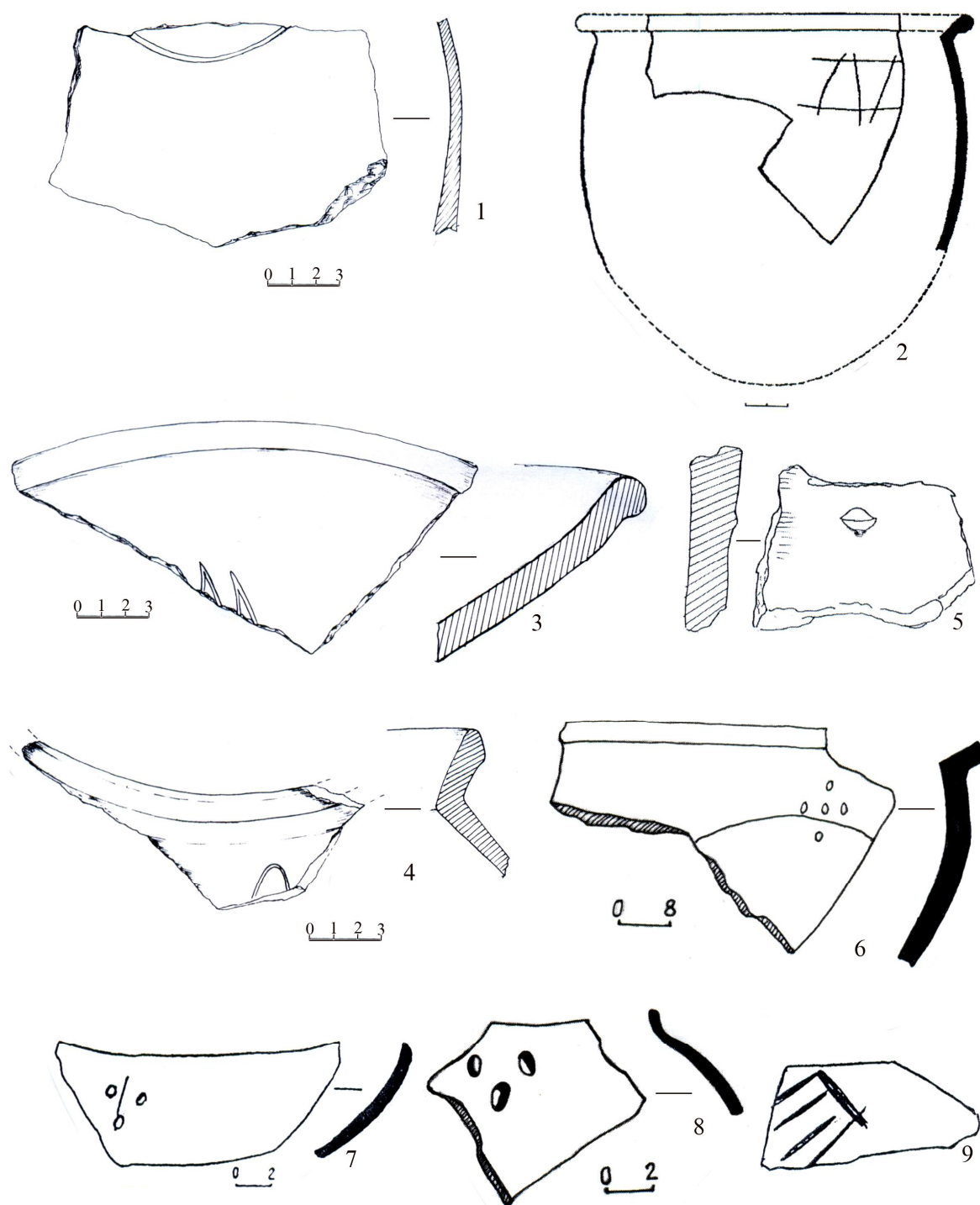
Late chalcolit monuments of Anatolia and Caucasus with potter's marks on

Tablo I

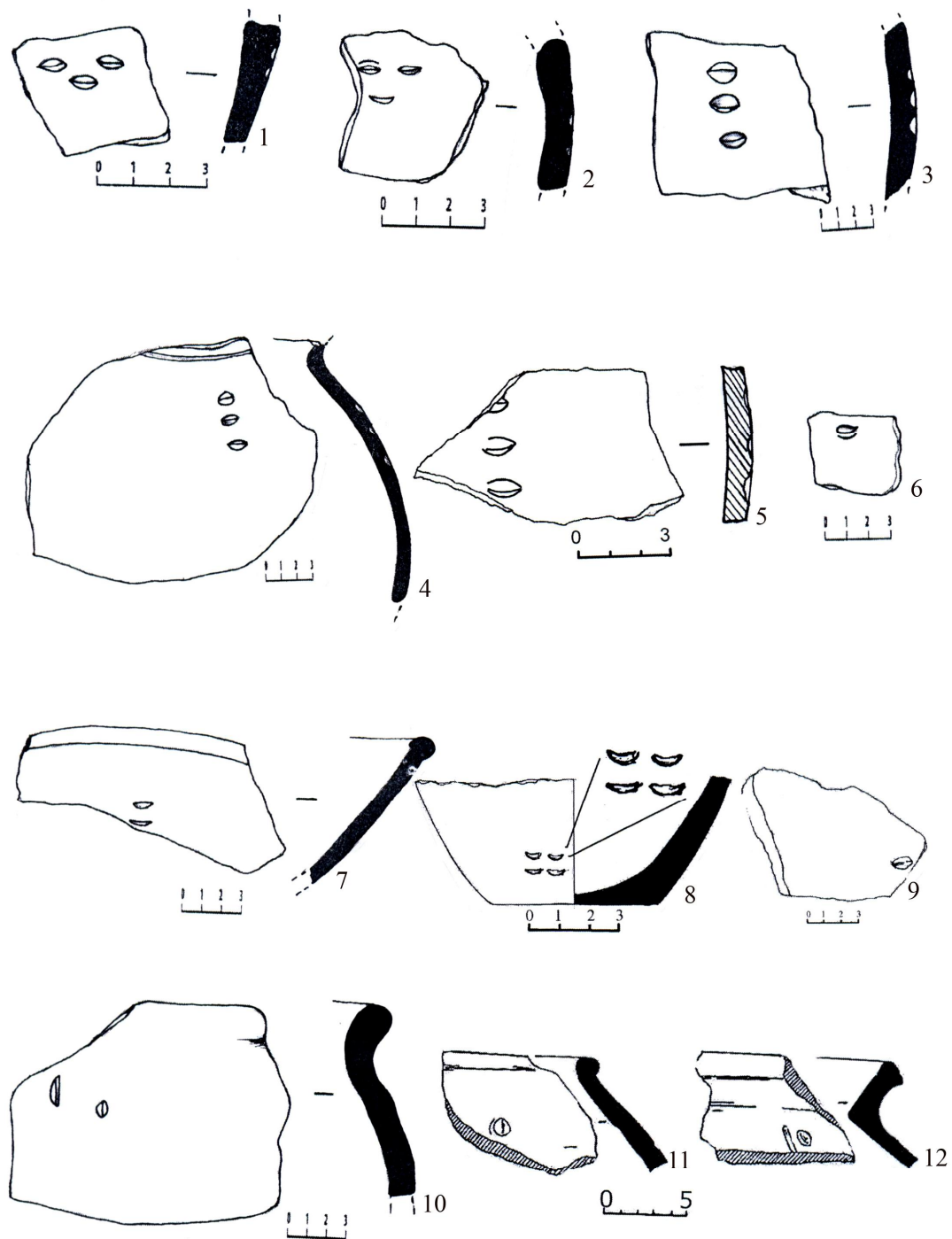
Leylatəpə yaşayış yeri

Tablo II

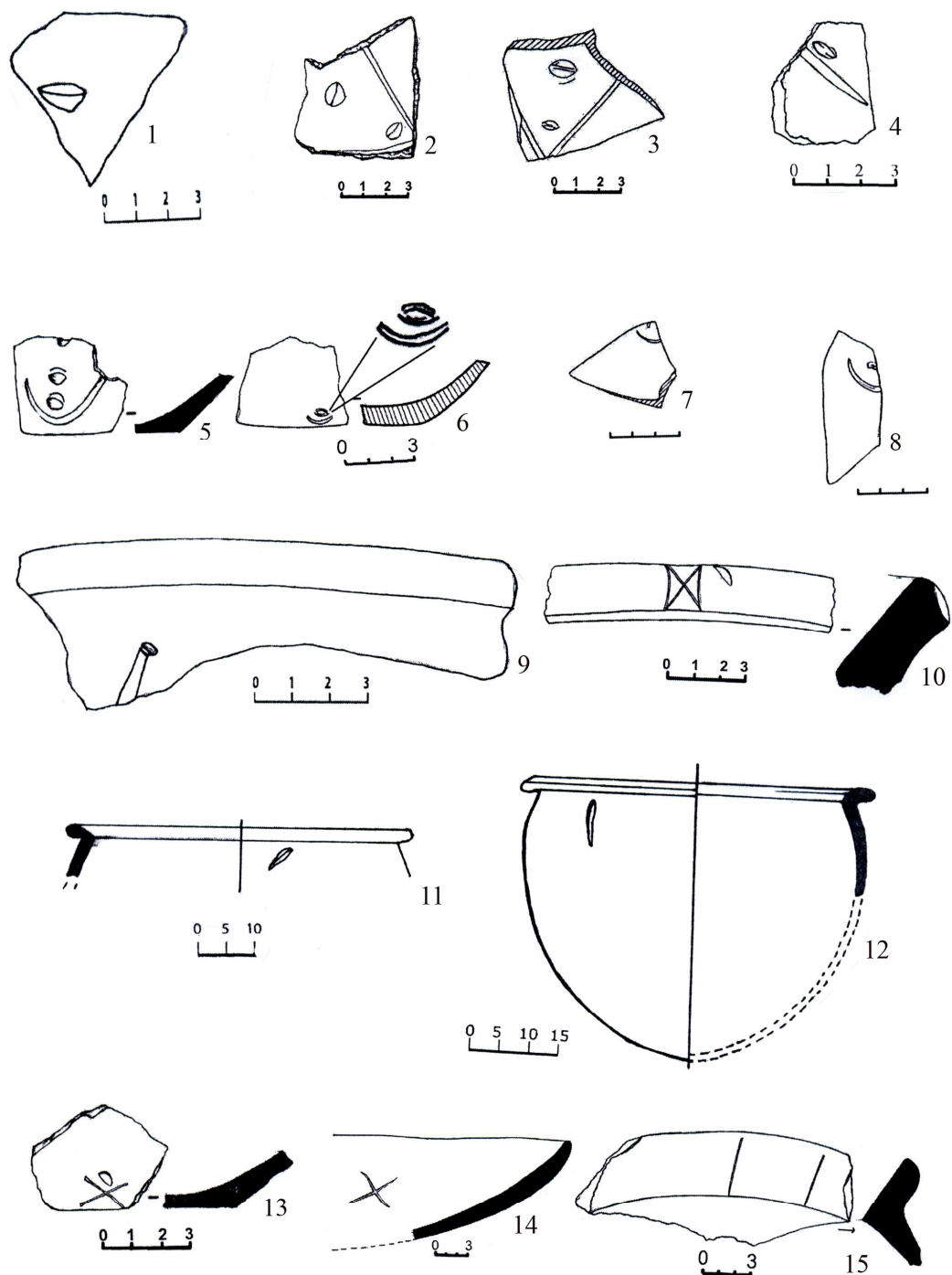
Leylatəpə (1 - 4), III Böyük Kəsik (5),
Texut (6 - 9)

Tablo III

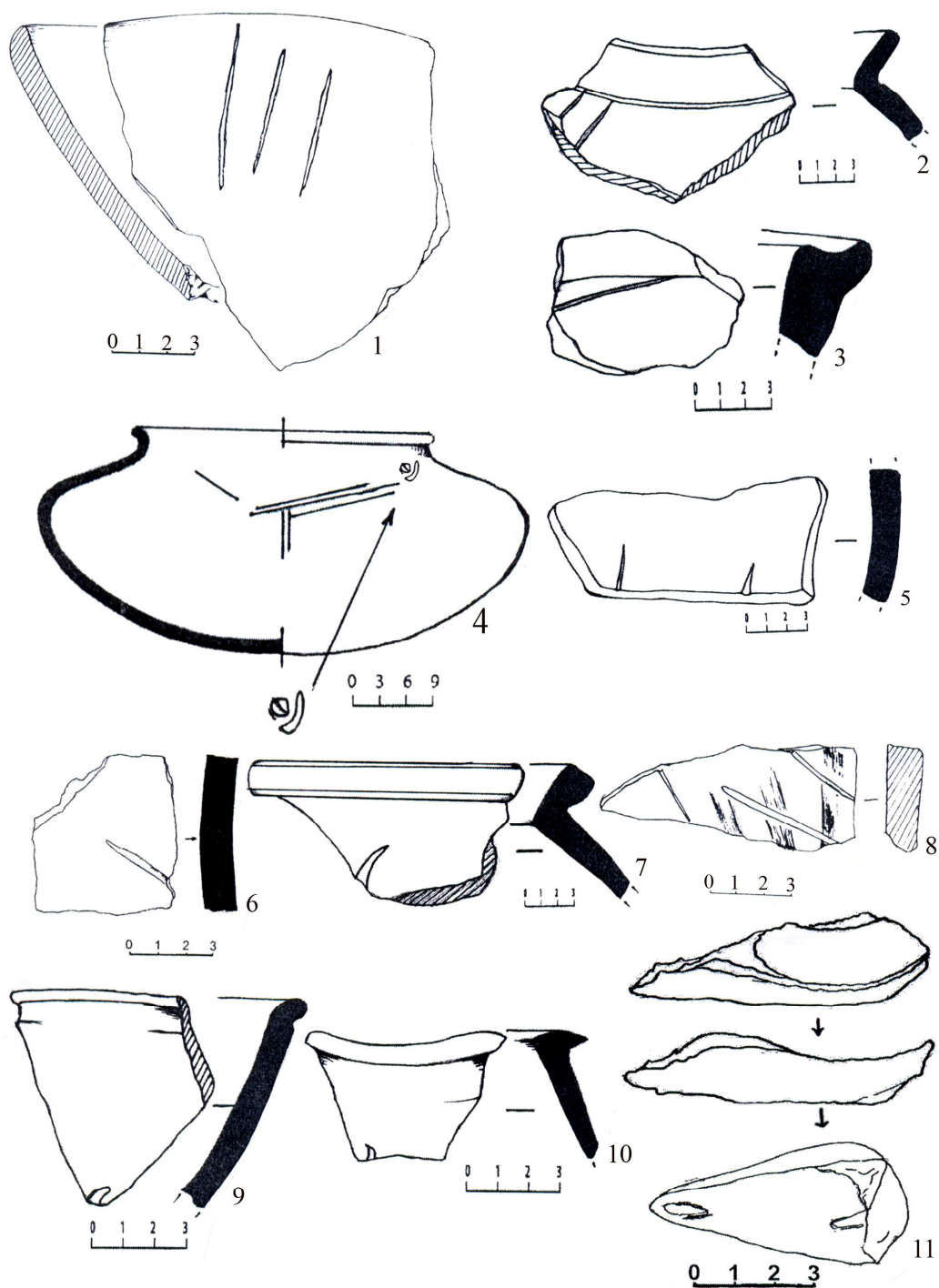
Бöyük Кәsik

Tablo IV

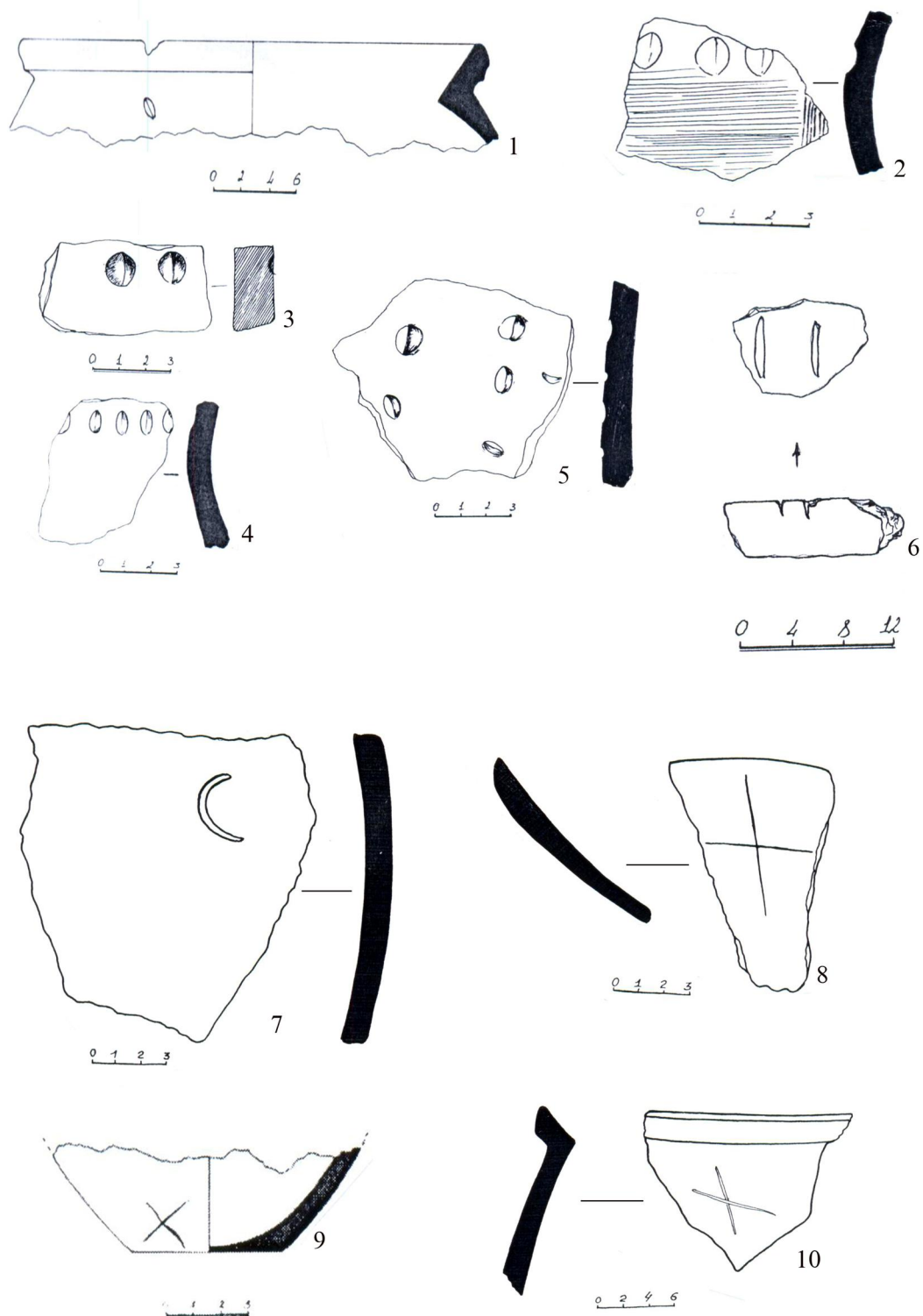
Böyük Kəsik

Tablo V

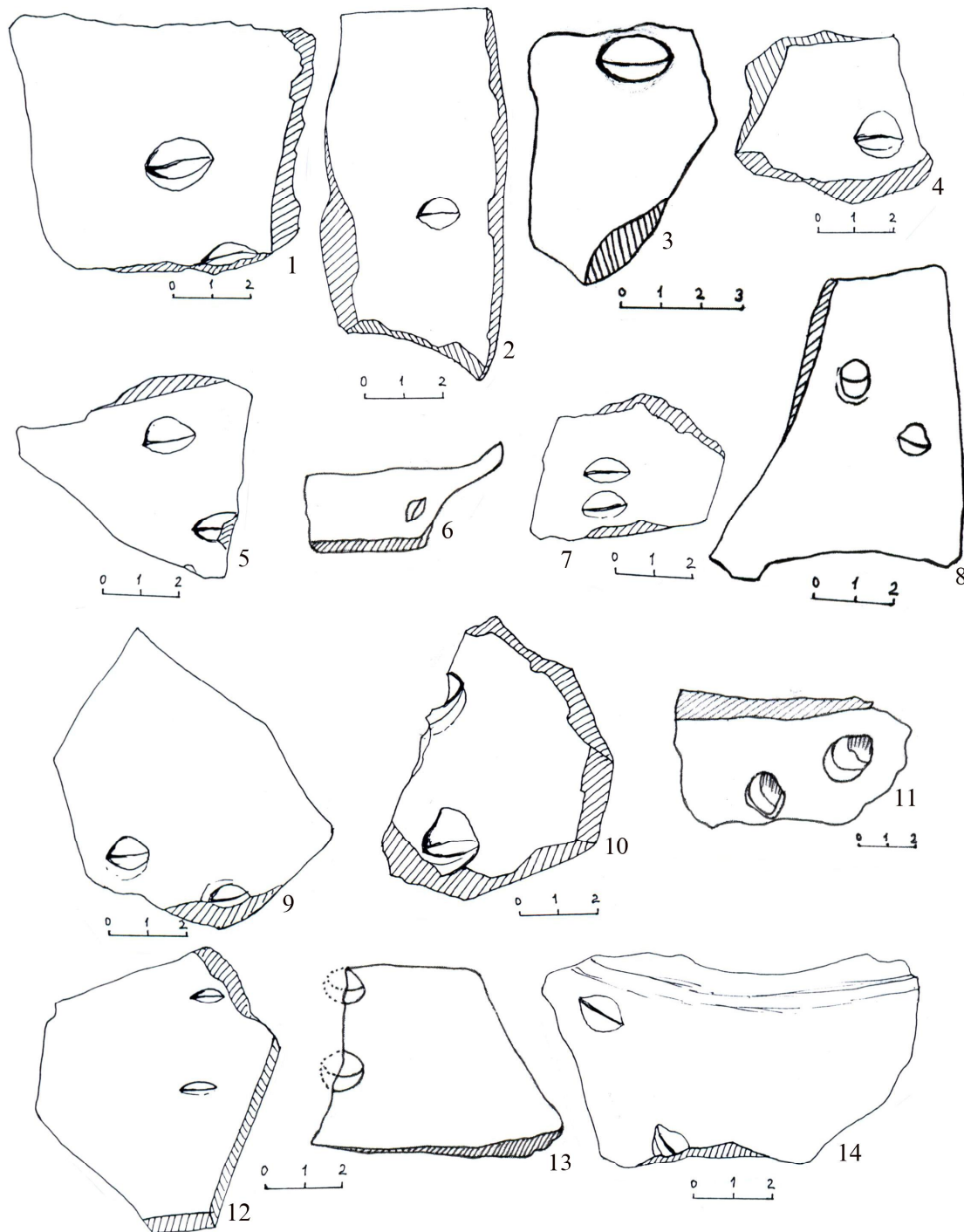
Böyük Kəsik

Tablo VI

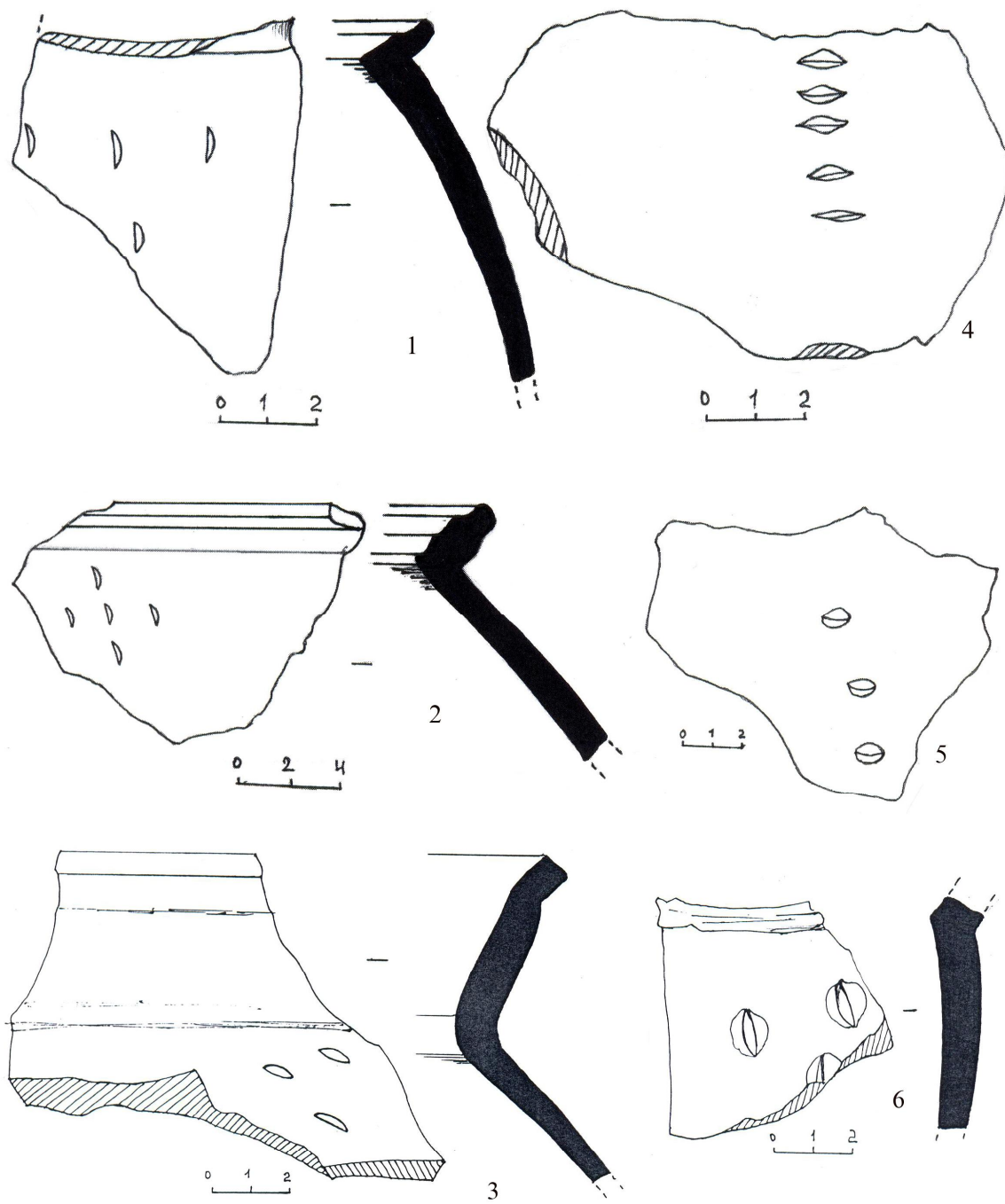
II Poylu

Tablo VII

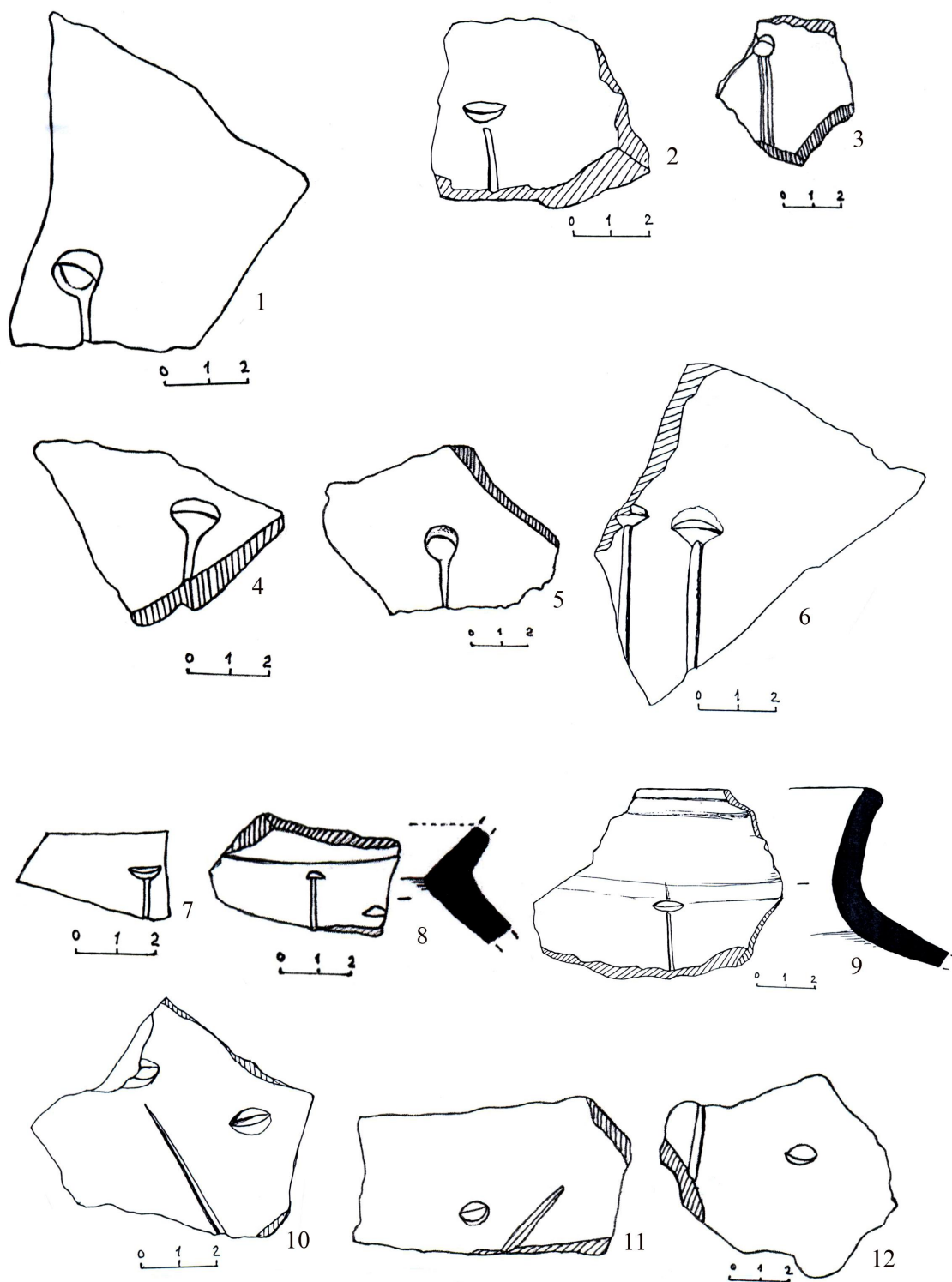
Qalayeri

Tablo VIII

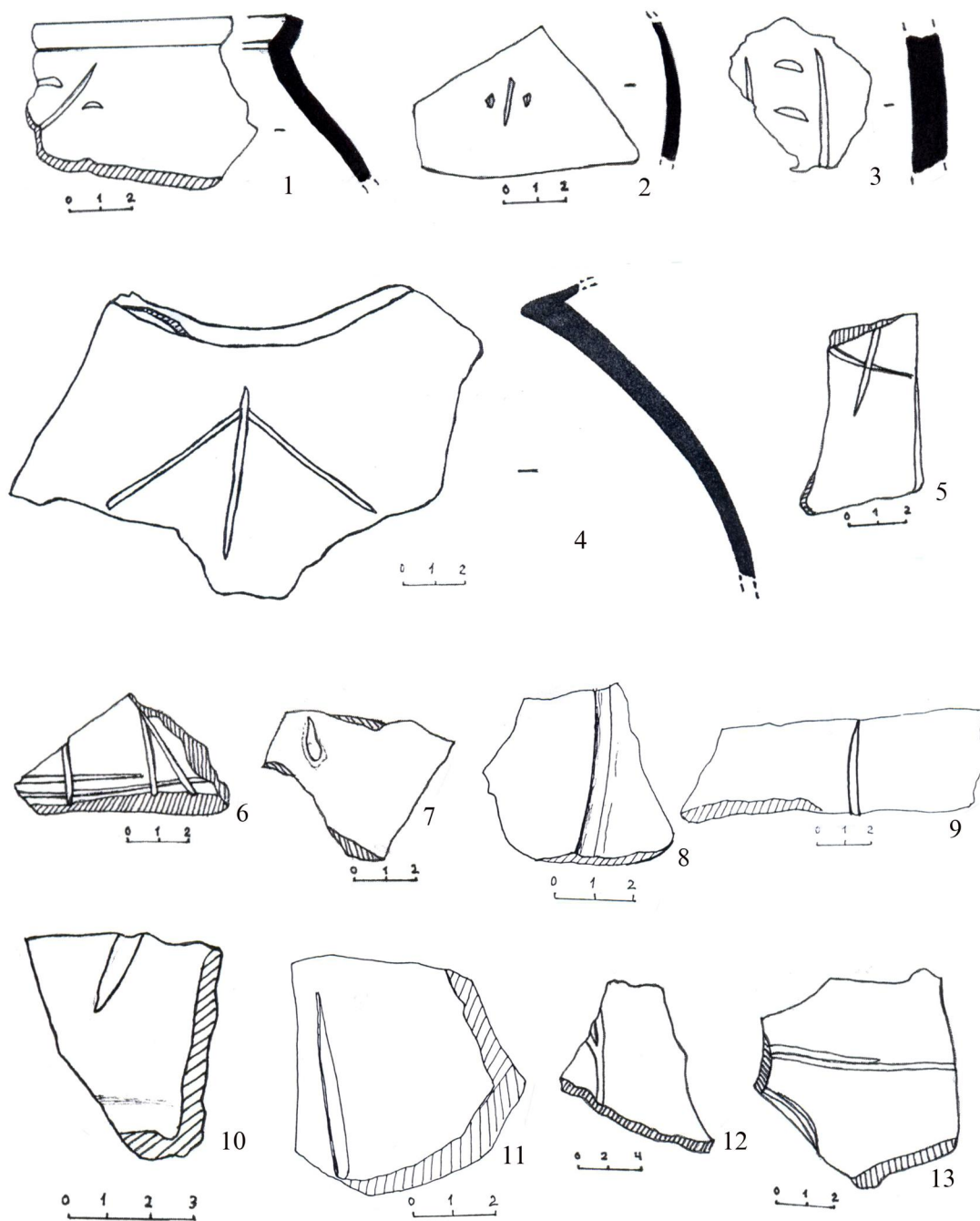
Qalayeri

Tablo IX

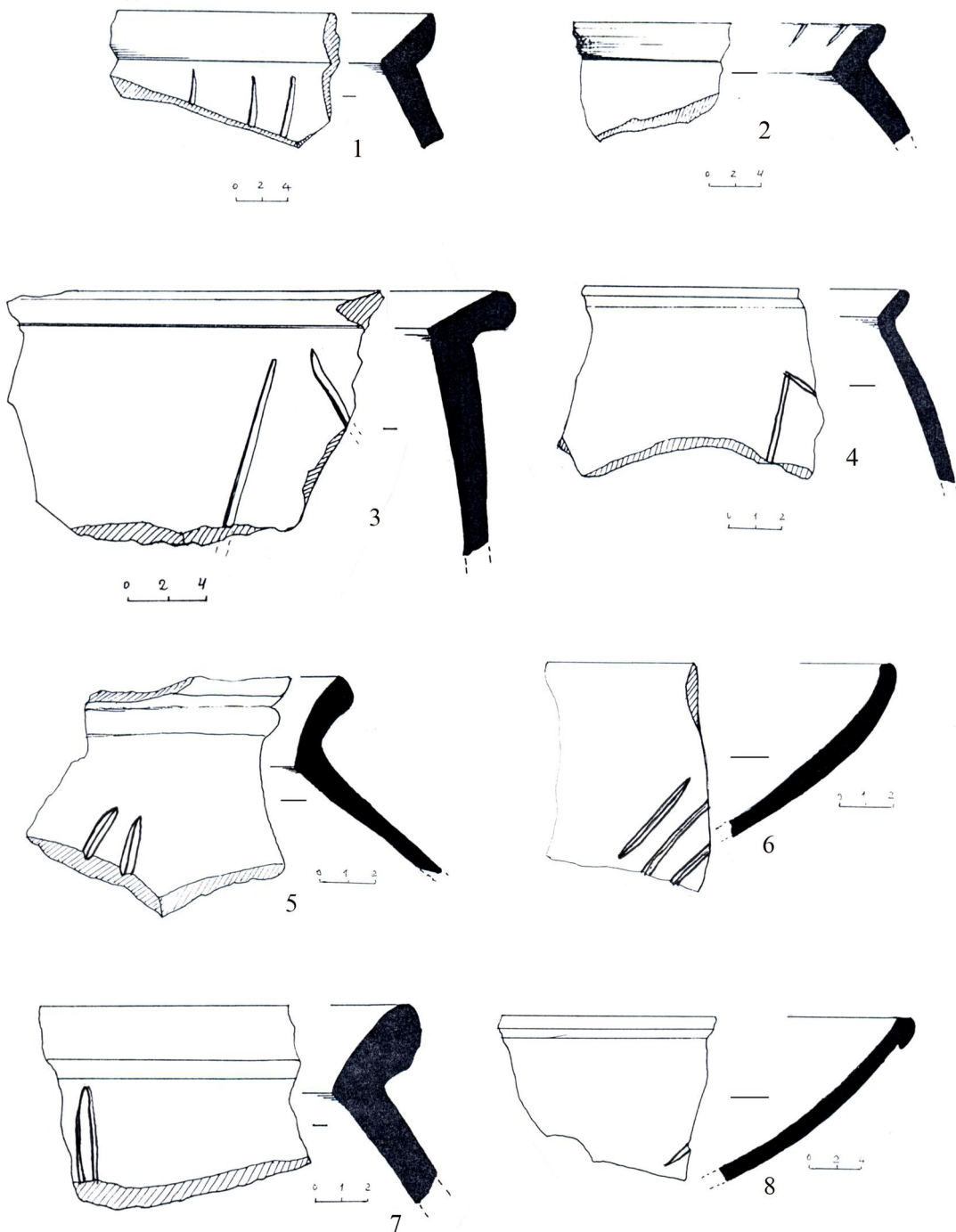
Qalayeri

Tablo X

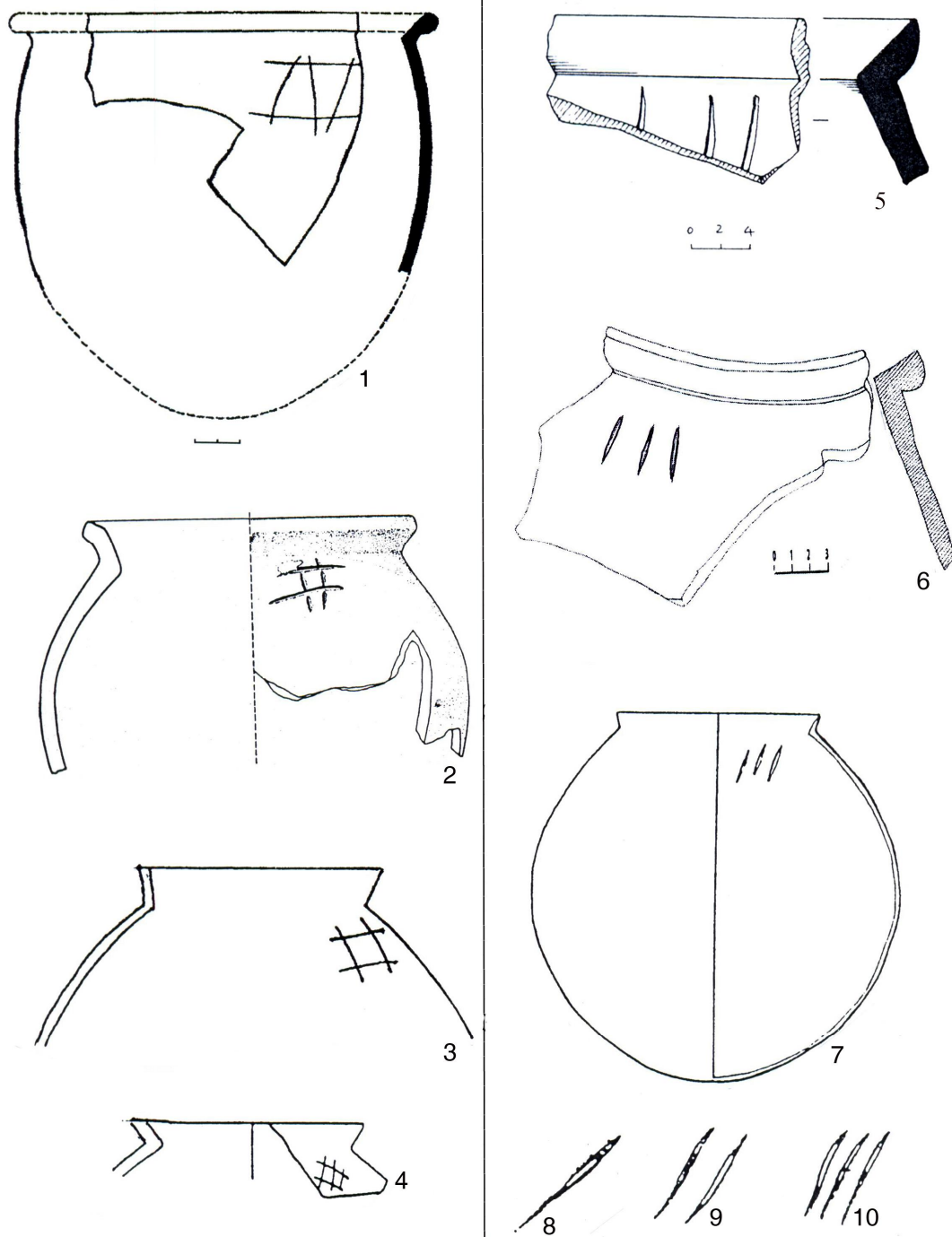
Qalayeri

Tablo XI

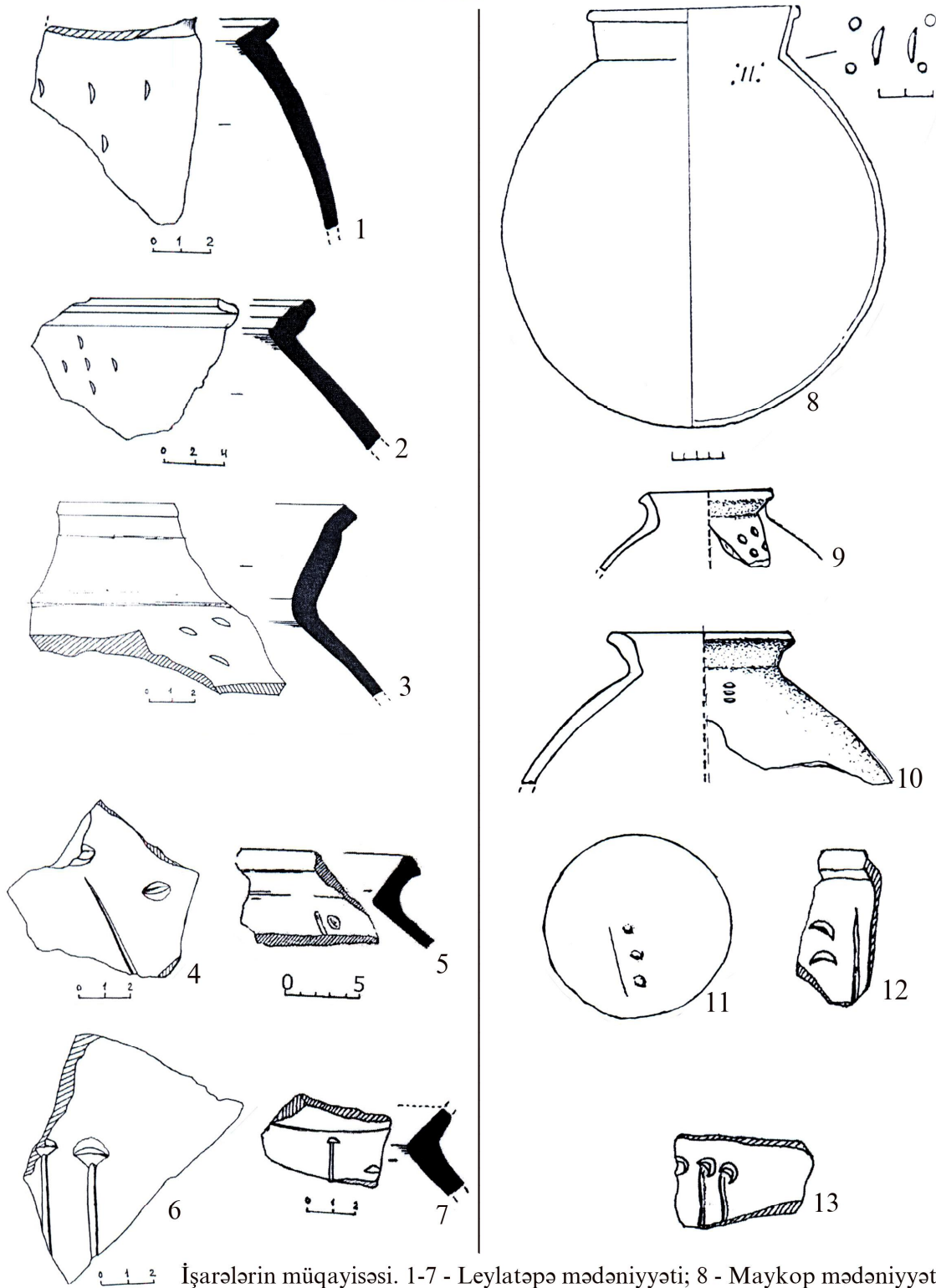
Qalayeri

Tablo XII

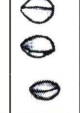

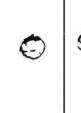
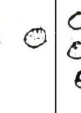
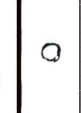

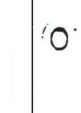

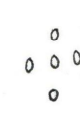

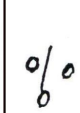

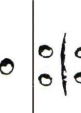

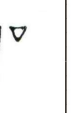

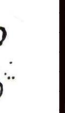

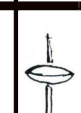
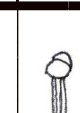

İşarələrin müqayisəsi. 1, 5, 6 - Leylatəpə mədəniyyəti; 2, 8, 9, 10 - Arslantəpə;
3, 4, 7 - Maykop mədəniyyəti

Tablo XIII

İşarələrin müqayisəsi. 1-7 - Leylatəpə mədəniyyəti; 8 - Maykop mədəniyyəti;
9-11 - Arslantəpə; 12-13 - Tell Cudeyda

Tablo XIV

	Leylatəpə mədəniyyəti Leilatepe culture					Arslantəpə VII Arslantepe VII			Maykop mədəniyyəti Maikop culture		
1-ci qrup											
											
2-ci qrup											
3-cü qrup											
4-cü qrup											
5-ci qrup											

Son xalkolit keramikasındaki işarələrin müqayisəli cədvəli

The comparative table of marks on the late Chalcolithic ceramics

Tablo XV

	Leylatəpə mədəniyyəti Leilatepe culture				Arslantəpə VII Arslantepe VII		Maykop mədəniyyəti Maikop culture	
6-cı qrup								
7-ci qrup								
8-ci qrup								
9-cu qrup								
10-cu qrup								
11-ci qrup								

Son xalkolit keramikasındakı işarələrin müqayisəli cədvəli (davamı)

The comparative table of marks on the late Chalcolitic ceramics (continuation)

Tablo XVI

Leylatəpə mədəniyyəti Leilatepe culture			Maykop mədəniyyəti Maikop culture		Arslantəpə VII Arslantepe VIII		Protoşumer işarələri Proto-Sumerian signs	
qul, kölə slave, serf							qul (kölə) qadın slave, bondmaid	
							Qədim Misir yazı işarələri Signs of ancient Egyptian script	
göz, görmək eye, to see							ağlamaq - to cry	
								Bitki - vegetation
								Şumlanmış sahə ploughed plot of land
								bölmək to divide

Son xalkolik keramikasındakı işarələri qədim yazı sistemindəki işarələrlə müqayisəli cədvəli

The comparative table of marks on the late Chalcolithic ceramics and signs of the ancient writing system

Гаджизаде Наргиз Гаджыбала кызы
Институт Археологии и Этнографии НАНА
E-mail: nargiz_hacizade@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ МЕТАЛЛУРГИИ РАННЕБРОНЗОВОГО ПЕРИОДА АЗЕРБАЙДЖАНА

Açar sözlər: metallurgiya, metal istehsalı, kür-araz mədəniyyəti, istehsalat alətləri, metal emalı.

Ключевые слова: металлургия, металлопроизводство, куро-араксская культура, производственные орудия, металлообработка.

Key words: metallurgy, metalproduction, kuro-arakssky culture, production tools, metal working.

Многочисленными археологическими находками установлено, что одним из значительных достижений племен – носителей куро-араксской раннебронзовой культуры Южного Кавказа было освоение металлургии и металлообрабатывающего производства.

Отрадно, что благодаря кропотливым и глубоко научным исследованиям таких ученых как А.А.Иессен, Б.А.Куфтин, Е.И.Крупнов, Б.Б.Пиотровский, О.М.Джапаридзе, И.Р.Селимханов, Р.М.Мунчаев, О.А.Абибуллаев, И.Г.Нариманов, В.Г.Алиев, Г.С.Исмаилзаде, М.Н.Рагимова, Т.Н.Чубинишвили, Г.Ф.Джафаров, К.Х.Кушнарева, Ц.Н.Абесадзе, Е.Н.Черных и много других, в изучении древнейшей металлургии Кавказа достигнуты значительные успехи.

Тесные контакты с культурными очагами Передней Азии, подъем земледельческого и скотоводческого хозяйств, усложнение хозяйственно-бытовых потребностей были предпосылками для освоения более прочного металла – бронзы и становления местной металлургии и металлообрабатывающего производства, что довольно ярко представлено во многих куро-араксских памятниках Южного Кавказа, на территории Азербайджана (1, 20-32). Несомненно, что значительный успех раннебронзового металлопроизводства

был обусловлен наличием на территории Южного Кавказа благоприятных условий. Особенно местные залежи и главное – поверхностные окисленные медоносные руды вполне могли послужить основной сырьевой базой для ранних металлургов.

Заслуживает внимания то обстоятельство, что в настоящее время на территории Азербайджана, в пределах гор Малого Кавказа отмечено несколько десятков месторождений медной руды. Это, в частности, относится к Кедабекскому, Дашкесанскому и Белоканскому районам, богатым месторождениями данной руды. Не исключено, что залежи этих районов с древнейших времен использовались местными племенами – носителями куро-араксской культуры. Интересен тот факт, что непосредственно на территории Азербайджана отмечены древнейшие выработки для добычи меди (2, 22-23). В этом отношении важное значение приобретает обнаружение в поселении раннеземледельческой эпохи Хантепе – глиняного тигля со следами плавленного металла и шлака, указывающего на древнейший этап местной металлургии. Здесь же напомним, сравнительно немногочисленные металлические изделия из нижнего слоя Кюльтепе I, явившимся первыми данными по древнейшей металлургии не только Азербайджана, но и всего Кавказа. В последнее время число таких находок, за счет новых и достаточно обширных археологических раскопок увеличено.

В развитии древнего металлопроизводства Южного Кавказа большое место принадлежало, несомненно, также меднорудным месторождениям соседних территорий, в пределах которых, как известно, развивались древнейшие оседлоземледельческие поселения с определенными метал-

лургическими навыками. Отметим, в первую очередь, открытие вблизи Болниса древних медных выработок, относящихся к эпохе энеолита. Там же обнаружены куски шлака и большие каменные молоты, использовавшиеся, по мнению исследователей, для обогащения медной руды. Помимо этого, о металлургии указанных территорий эпохи энеолита свидетельствует небольшое число медных и медно-мышьяковых предметов, происходящих из древнейших оседлоземледельческих поселений Техут, Арухло и других поселений (3; 4).

Следует отметить, что, по мнению некоторых исследователей, несмотря на существование местного металлопроизводства, отдельные медные изделия в этот период в Южный Кавказ поступали из стран Древнего Востока, сыгравшего в целом большую роль и в становлении металлургии в изучаемом регионе. Естественно, при наличии тесных контактов со смежными территориями Передней Азии такое мнение весьма приемлемо. Не случайно, что еще в 30-х годах А.А.Иессен предполагал, что толчком и ускорителем в развитии металлообработки на Кавказе служили отношения с югом и что началу собственной обработки меди здесь предшествовало в течение известного периода времени проникновение готовых изделий из более передовых стран (5; 6).

Так или иначе, совокупность ряда данных свидетельствует о том, что для становления металлургии и металлообрабатывающего производства Южного Кавказа в эпоху ранней бронзы имелась довольно прочная местная основа со сложившимися уже металлургическими навыками. В связи с этим Р.М.Мунчаевым было высказано мнение о том, что высокий подъем металлургического производства, который наблюдается на Кавказе в эпоху ранней бронзы, был обусловлен предшествующим развитием, а по всей вероятности, не без определенного влияния Передней Азии (7, 392-393).

Археологическими исследованиями установлено, что именно в эпоху ранней

бронзы на Южном Кавказе в сфере металлургии и металлообрабатывающего производства произошли глубокие технические сдвиги, которые изменили характер их специализации и определили новый уровень в их развитии. Полная серия орудий труда, связанных с процессом плавки металла, большое и в то же время, разнообразное число бронзовых изделий, являясь частыми находками почти каждого поселения куроараксской раннебронзовой культуры, наглядно свидетельствуют о становлении на Южном Кавказе уже на рубеже IV-III тысячелетий до н.э. принципиально-нового и сложного вида древнего производства.

В последнее время комплекс предметов производственного назначения и немалое число металлических изделий, относящиеся непосредственно к системе раннебронзового металлургического производства, выявлены в ряде районов Азербайджана. И здесь наиболее интересные находки происходят из многослойного поселения Гаракепектепе, в котором только наслоения раннебронзовой эпохи превышают 7 м. Примечательно, что данные наслоения, отражая последовательные этапы раннебронзовой эпохи, являются также показателями развития ее металлургического производства. Находки, связанные с этой отраслью, древнего производства, встречены во всей толще раннебронзового слоя отмеченного памятника. Вместе с тем интересно то, что в поселении Гаракепектепе значительная часть этих находок была выявлена в нижних напластованиях, отражающих относительно раннюю ступень развития изучаемой культуры. Это тигли, льячки, сопла, формы для литья и другие производственные орудия, а также производимые предметы – продукты местного металлургического производства (8, 146).

Раннебронзовая эпоха Южного Кавказа была поистине периодом технического прогресса в области металлургического производства. Особенно, введение более сложных и в то же время производительных медеплавильных горнов обусловило формирование его новой технической базы. В этом отношении особый интерес представ-

ляют остатки трех медеплавильных горнов, обнаруженных на втором холме в урочище Баба-Дервиш. Обнаруженные непосредственно в куро-араксском раннебронзовом слое, они представляли собой различные в плане ямы, вырытые в грунте. Наземные части горнов не сохранились. Вместе с тем в двух горнах было установлено применение техники дутья или воздухоудного устройства посредством специальных канавок отверстий. Стены и пол ям были прокалены и имели краснокирпичный цвет. Отметим, что в заполнении ям и около них были обнаружены производственные отходы в виде шлаков (9, 16-18). Интересно, что такое же сооружение с аналогичными данными было выявлено на юго-восточном склоне Гаракептепе (8, 140-147).

Медеплавильный горн был, по всей вероятности, и в общеизвестном поселении Кюльтепе I. На это указывают куски шлака и ряд других находок из этого поселения (10, 215). Напомним, что медеплавильный горн с приспособлением для поддувала открыт и в куро-араксском раннебронзовом слое Гарни. Имеются у нас сведения также относительно медеплавильной мастерской раннебронзового поселения Амиранис-гора (11). О широком распространении медеплавильного производства свидетельствует и ряд других находок. В частности, в поселениях Кюльтепе I, Баба-Дервиш и Мишарчай, Серкертепе, Геойтепе, Яныгтепе, Гаракептепе, Шенгавит, Гарни, Квацхелеби, Амиранис-гора, Хизанаант-гора (Грузия) и др. найдено большое количество льячиков, тиглей, сопл, литейных форм и других производственных орудий, прямо указывающих на существование на Южном Кавказе самостоятельного медеплавильного производства довольно высокого уровня. В этом отношении особо выделяется комплекс Серкертепе, в котором найдены большое число бронзовых предметов и производственные орудия (12, 76-78).

Разумеется, с изобретением и введением специального и в то же время довольно сложного теплообработывающего оборудования, такого как медеплавильного горна,

принципиально изменились технические условия и экономические возможности металлургического производства. Освоение и широкое применение плавки металла и способа литья в специальных формах, усовершенствование способаковки, несомненно, были связаны со значительным прогрессом в сфере теплотехники и в познании пластических особенностей бронзы. Это, в свою очередь, открыло широкие возможности для повышения производства, как в количественном, так и в качественном отношении новых видов орудий труда, оружия и ряда предметов домашнего обихода.

Особенно, освоение технологии литья позволили получать такие стандартные серии изделий, как четырехгранные шилья, проушные топоры и много других предметов, встречаемых в памятниках куро-араксской культуры, в том числе памятников Азербайджана. Вполне можно предполагать, что стандартизация приемов в изготовлении однотипных предметов была свойственна лишь раннему этапу развития куро-араксской культуры и она, скорее всего децентрализовала существующее металлургическое производство Южного Кавказа. Это, в какой-то степени доказывается тем, что почти на каждом поселении, относящемся к начальному этапу раннебронзовой эпохи, было налажено самостоятельное металлургическое производство. Такие ранние очаги металлургического производства, по всей вероятности, были еще маломощными и не могли снабжать соседние поселения своими изделиями, и в целом производить предметы для широкого обмена. Они, скорее всего, заимствовали друг от друга лишь формы производимых изделий, а также новые технологические приемы, если таковы были.

В настоящее время есть все основания утверждать, что металлургическое производство раннебронзовой эпохи Южного Кавказа наиболее высокого уровня развития достигло лишь во второй половине III тысячелетия до н.э., то есть на последнем этапе развития куро-араксской культуры. Возмож-

но, что именно на этом этапе металлургическое производство Южного Кавказа полностью превратилось в специализированное производство и ознаменовалось новыми и довольно высокими достижениями.

Усложнение технологических процессов в металлообрабатывающем производстве, безусловно, требовало профессиональной специализации. И можно предполагать, что на развитом этапе металлургии в сферу такого сложного производства были уже привлечены только индивидуумы, владеющие соответствующей квалификацией. Высокий уровень их профессиональной деятельности сказался в значительном расширении ассортимента производимых изделий: новых видов орудий труда, военного снаряжения, предметов домашнего обихода, украшений и ряда других хозяйственно бытовых предметов, широко распространенных в известных раннебронзовых памятниках.

По мнению специалистов, проушные и тесловидные топоры, ножи-кинжалы с выделенным черенком и продольным ребром, спиралевидные браслеты, топоры-клевец и множество других предметов были местной металлопродукцией. Это особенно убедительно доказывается свойством их сплава. В частности, спектральными анализами, проведенными И.Р.Селимхановым, установлено, что значительная часть бронзовых предметов из куро-аракских памятников Южного Кавказа изготовлена из искусственного металла - местной меди с примесью мышьяка (13). По мнению Р.М.Мунчаева, именно во второй половине III тысячелетия до н.э. на Северном Кавказе, в основном на Южно-Кавказском сырье усиленно развивается металлообработка (7, 403-404).

Создание искусственного сплава само по себе было важным технологическим достижением, обусловленным высоким уровнем местного металлургического производства. Но в условиях высокого уровня металлургии и металлообработки продукты их не могли быть ограничены только бронзовыми предметами. По всей вероятности, на этом же этапе в Южном Кавказе впервые было

налажено производство изделий из других металлов, в том числе и золота. В этой связи заслуживают особый интерес золотые украшения, выявленные в погребальных памятниках Карабаха, входящего в ареал изучаемой нами зоны. Это в частности, курганы вблизи Ханкенди, относящиеся к последней стадии развития раннебронзовой культуры. Золотое украшение найдено также в Хачбулагском кургане по времени близко стоящем к вышеуказанным памятникам (14, 15-18).

Археологическими изысканиями установлено, что интенсивное развитие во второй половине III тысячелетия до н.э. южно-кавказского металлопроизводства сопровождалось, видимо, изменениями и в самой структуре организации этого специализированного производства. Оно, при налаживании производства более сложных и разнообразных металлических изделий, требующих высокой степени профессиональной специализации, неизбежно должно было потерять децентрализованный характер. И поэтому предполагается, что при возрастании спроса на металлические изделия и значительного расширения обмена мелкие производственные очаги, действовавшие почти на каждом поселении, потеряли свое значение. Они, вероятно, уступили место более крупным очагам, выделенным в результате объединения усилий отдельных мелких очагов, что свидетельствует о процессе централизации местного металлопроизводства. Не случайно, что во второй половине III тыс. до н.э. на территории Южного Кавказа выделяются крупные металлопроизводственные центры, обладающие большими возможностями. Совершенствование металлопроизводящей и обрабатывающей технологии, возрастание объемов производства в таких крупных очагах или центрах все более углубляли и возможно дифференцировали специализацию в этой области производящего хозяйства. Возможно, что в это же время металлургическое производство Южного Кавказа разделилось на добывающую и производящую ветви. Горнодобывающее производство, возникшее и развивающееся непосредственно в зоне рудных баз отделилось от металлопроизвод-

ства, тем самым, став самостоятельной отраслью. Таким образом, как в низменных, так и в высокогорных районах возникли крупные производственные центры.

На территории Азербайджана крупные центры металлопроизводства по всей вероятности, действовали в Нахчыване, Дашкесанском, Кедабекском, Белоканском и в других районах, богатых месторождениями меди (15, 30-35).

Социальная значимость выделившихся центров была довольно большая. Известно, что финальный этап развития куро-аракской раннебронзовой культуры характеризуются социальными сдвигами, приведенными к созданию на территории Южного Кавказа больших племенных объединений. Не исключено, что выделившиеся в это время металлопроизводящие и обрабатывающие центры принадлежали непосредственно в социально-экономическом отношении наиболее сильным племенным объединениям, к одному из которых относились юго-восточные склоны Малого Кавказа.

Таким образом, становление и развитие металлургии и металлообрабатывающего производства на Южном Кавказе, в частности на территории Азербайджана было одним из важных прогрессивных явлений, связанных с общими закономерностями его культурно-исторического развития и сыграло решающую роль в организации ремесленного производства на данной территории.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мерперт Н.Я., Мунчаев Р.М. Древнейшая металлургия Месопотамии // СА 1977, №3, с.20-32.
2. Исмаилзаде Г.С., Бахшалиев В.Б. Горнометаллургическое производство эпохи палеометалла на территории Азербайджана // Материалы конференции – Медные рудники Западного Кавказа в III-II тыс. до н.э. и их роль в горнометаллургическом производстве древнего населения. Сухуми: 1988, с.22-23.
3. Абесадзе Ц., Бахтадзе Р., Двали Т., Джапаридзе О. К истории меднобронзовой металлургии Грузии. Тбилиси: «Мецниереба», 1958, 188с.
4. Абесадзе Ц.Н. Производство металла в Закавказье в III тыс. до н.э. (Куро-аракская культура). Тбилиси: «Мецниереба», 1969, 296 с.
5. Иессен А.А. Древнейшая металлургия Кавказа и ее роль в Передней Азии // III Международный конгресс по иранскому искусству и археологии. Доклады 1935 г. Москва-Ленинград: 1935.
6. Иессен А.А. К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе // ИГА-ИМК, вып.120, Москва-Ленинград: 1935, 237 с.
7. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. Москва: 1975, 416 с.
8. Исмаилзаде Г.С. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку: Нафта-Пресс, 2008, 304 с.
9. Махмудов Ф.Р., Мунчаев Р.М., Нариманов И.Г. О древнейшей металлургии Кавказа // СА 1967, №3, с.16-18.
10. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
11. Чубинишвили Т.Н. Некоторые итоги раскопок Амиранис-гора // КСИА вып. 106, 1966.
12. Мусайев Д. Сяркяртяпя йашайыш йериндя археоложи газынтылар // Азырбайъанда археоложи газынтылар – 2009. Баку: Хязяр, 2009, с.76-80.
13. Селимханов И.Р. Историко-химические и аналитические исследования древних предметов из медных сплавов. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1960, 180 с.
14. Джафарзаде И.М. Хачбулагская археологическая экспедиция 1960 г. // МКА VIII, Баку: Элм, с.15-45.
15. Бахшалиев В.Б. Древняя металлургия и металлообработка на территории Нахичевани. Баку: Элм, 2005, 120 с.

Nərgiz Hacıbəla qızı Hacızadə

**AZƏRBAYCANIN ERKƏN TUNC
DÖVRÜ METALLURGIYASININ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

XÜLASƏ

Hal-hazırda ehtimal etməyə bütün əsaslar vardır ki, Cənubi Qafqazın Erkən Tunc dövrünün metallurgiya sənayesi özünün ən yüksək inkişaf səviyyəsinə Kür-Araz mədəniyyətinin son mərhələsi olan e.ə. III minilliyin ikinci yarısında çatmışdır. Ola bilsin ki, bu mərhələdə Cənubi Qafqazın metal sənayesi tamamilə ixtisaslaşdırılmış istehsalat çevrilmiş və yeni uğurlar qazanmışdır.

Beləliklə, Cənubi Qafqazda, xüsusilə də Azərbaycan ərazisində metallurgiyanın və metal istehsalının meydana gəlməsi və inkişafı Azərbaycanın mədəni-tarixi inkişafının ümumi qanunları ilə bağlı olan ən vacib mü-tərəqqi hadisələrdən biri olmuş və əyalətdə sənət istehsalının təşkilində mühüm rol oynamışdır.

Nərgiz Hacıbəla qızı Hacıadə

**FEATURES OF METALLURGY THE
EARLY BRONZE AGE
PERIOD IN AZERBAIJAN**

SUMMARY

Currently, there is every reason to believe that the metallurgical industry Early Bronze Age of the South Caucasus the highest level of development reached in the second half of the III millennium BC, that is the last stage of the Kura-Araks development of culture. It is possible that at this stage of metal production of the South Caucasus has become a fully specialized production and marked by new and very high achievement.

Thus, the emergence and development of metallurgy and metal production in the South Caucasus, particularly in the territory of Azerbaijan was one of the most important progressive events associated with the general laws of its cultural-historical development and played a crucial role in the organization of craft production in the area.

Şamil Nadir oğlu Nəcəfov

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
“Etnoarxeologiya” şöbəsinin böyük elmi işçisi
E-mail: shamil_necefov@mail.ru

QAZIQLU NEKROPOLUNUN QƏBİR ABİDƏLƏRİ VƏ ARXEOLoji MATERIALLARI

Açar sözlər: Qazıqulu, nekropol, qəbir avadanlığı, dəfn adəti

Ключевые слова: Газыгулу, некрополь, погребальный инвентар, погребальный обряд

Key words: Gazıqulu, necropolis, grave equipment, funeral tradition

Yeni tikinti sahələrinin arxeoloji tədqiqi proqramına əsasən Tovuzçay su anbarının inşası ilə əlaqədar 2007-2008-ci illər ərzində yerinə yetirilən çöl tədqiqatları su anbarının əhatə etdiyi 160 ha ərazidə aparılmış və subasar ərazidə xeyli arxeoloji abidələr aşkar edilmişdir. Bu abidələrdən birində -son tunc-ilk dəmir dövrünə aid olan Qazıqulu nekropolunda aparılan tədqiqatlar və qazıntılar nəticəsində tapılmış zəngin maddi mədəniyyət qalıqları həmin dövrdə bu ərazidə yaşamış tayfaların yüksək mədəniyyət yaratdıqlarının göstəricisidir.

Qazıqulu nekropolu Tovuz rayonunun Qazıqulu kəndi ərazisində Tovuz çayı dərəsinin hündür sol sahilində, yerli əhali tərəfindən “Yetim Əli yurdu”, “Şimşəktəpə” yaxud da “Çalın dalı” adlandırılan ərazidə yerləşir. Bu kəndin adı 2012-ci ilədək Qazqulu adlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 mart 2012-ci il tarixli fərmanı ilə Aşağı Öysüzlü kənd inzibati ərazi dairəsinə daxil olan bu kəndin adı Qazıqulu adlandırılmışdır [1, s.1]. Eyniadlı kəndin adı ilə arxeoloji ədəbiyyatda adı keçən Qazqulu nekropolunu biz bundan sonra Qazıqulu nekropolu adlandıracağıq. Qeyd edək ki, nekropol indiyədək Qazqulu nekropolu adı ilə məlum idi. Nekropolun aid olduğu ərazi Tovuz çayının yatağına enən dərələr vasitəsi ilə müxtəlif sahələrə bölünmüşdür. Nekropol alçaq təpəliklərdən ibarət belə sahələrdən birində, Tovuzçaydan 150-200 metr aralı, ondan şimalda yerləşir

[2, s.4]. 1980-ci illərdə su anbarının ilk layihəsi həyata keçirilərkən Xunan çayının istiqaməti süni olaraq dəyişdirilmiş, nekropolun düz mərkəzindən çəkilmişdir [3, s.80-81]. Bu zaman yerli əhəlinin də verdiyi məlumata əsasən onlarla qəbir abidəsi tamamilə dağıdılmışdır. Beləliklə, nekropolun bir hissəsi Xunan çayının sağ, digər hissəsi isə sol sahilinə düşmüşdür. Nekropolun yerləşdiyi təpənin torpağı çox yerdən daşınmış, üzərindən asfalt və torpaq yollar çəkilmiş, yaşayış evləri tikilmiş, əkin və biçənək məqsədilə uzun zamanlar istifadə olunmuşdur. Buna görə də nekropolun bütün qəbirlərinin yerüstü əlamətləri itmiş, onları müəyyən etmək qeyri mümkün olmuşdur. Əksər qəbirlər isə tamamilə dağıdılmışdır. Ona görə də nekropolda qazılan 18 qəbir abidəsi nekropolun qəbirlərinin ümumi sayını əks etdirmir [3, s.80].

Nekropolun tutduğu sahə 2 ha-ya yaxındır. Nekropolun ərazisində 2007-ci ildə aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı iki qəbir qazılaraq tədqiq olunmuşdur. Onların hər ikisi qoyulmuş şurfların sahəsindən çıxmışdır. Nekropolda 3 qazıntı sahəsi seçilmişdir. 1-ci qazıntı sahəsindən 16, 2-ci qazıntı sahəsindən 2 qəbir aşkar olunmuşdur. 3-cü qazıntı sahəsindən heç bir qəbir tapılmamışdır. 1-ci qazıntı sahəsi Xunan çayının sağ sahilində seçilmiş və sahələri 4x4 metr olmaqla 16 kvadrata bölünmüşdür. 1-11 və 14-18№-li qəbirlər 1-ci qazıntı sahəsindən aşkar edilmişdir. 2-ci qazıntı sahəsi Xunan çayının sol sahilində seçildi. 2-ci qazıntı sahəsi 5x5 metr olmaqla iki kvadrata bölündü. 12 və 13№-li qəbirlər buradan aşkar olundu [2, s.5]. 3-cü qazıntı sahəsi 1-ci qazıntı sahəsindən şimalda - təpənin yuxarisında seçildi. Burada ölçüləri 4x4 metr olmaqla 4 kvadrat qoyuldu. Kvadratların ikisi Xunan çayının en kəsiyi sahilinə yaxın, qalan ikisi isə ona paralel olaraq

onlardan şərqdə qoyuldu. Qazıntılar zamanı 3-cü qazıntı sahəsinin 1-ci kvadratında bir ədəd tunc iynə aşkar edilərək götürüldü. O, keyfiyyətli qalmışdır. Uzunluğu 8 sm idi. Bu qazıntı sahəsindən bəzi arxeoloji materialları çıxmaq şərtilə heç bir qəbir abidəsi aşkar olunmadı. Tapılan maddi mədəniyyət nümunələri də çox güman ki, dağıdılmış qəbir abidələrinin avadanlıqları olmuşdur [2, s.5].

Qazıqulu nekropolunun qəbir abidələrinin və onlardan əldə edilən maddi-mədəniyyət qalıqlarının kompleks şəkildə tədqiqi bütövlükdə son tunc-ilk dəmir dövründə Tovuzçay hövzəsində yaşamış qədim insanların tarixi-mədəni inkişaf səviyyələrinin öyrənilməsinə xidmət edir. Qazıqulu nekropolu hövzənin və bölgənin digər qəbir abidələri içərisində sahəsinə, dəfn adətlərinə, eləcə də əldə olunan maddi-mədəniyyət bazasına görə seçilir.

Qazıqulu nekropolu çox ehtimal ki, yaxın bir ərazidə yerləşən hansısa yaşayış məskəninin qədim sakinlərinə məxsus olmuşdur. Tədqiqatlar zamanı nekropolun mənsub olduğu yaşayış yeri hələlik tapılmamışdır.

Qəbir abidələri. Bir sıra lokal, fərqli dəfn adətlərinə malik olan Qazıqulu nekropolunun qəbirləri Azərbaycanın digər həmdövr qəbir abidələrindən tipinə, quruluş və xarakterinə görə seçilsələr də, arxeoloji materialların xüsusiyyətləri baxımından qətiyyənlə fərqlənir.

Qazıqulu nekropolunun yerləşdiyi təpənin üstündə qəbirlər bir-birinə yaxın məsafədə olub, çox sıx salınmışdır. Qəbirlərin konkret kameraları mövcud olmuşdur. Qəbir kameralarının sərhədlərinin izlənilməsinin çətinliyi isə bir amillə nekropolun torpağı ilə bağlıdır [3, s.81]. Təbii çınqıl təbəqəsində qazılmış qəbir kamerasına kənardan gətirilmiş sarı gilli torpaq tökülmüşdür. Bəzən isə həmin çınqıllı torpaqla da örtülən qəbir kameralarının sərhədlərini dəqiq təyin etmək mümkünsüzdür. Nekropolun qəbirləri eyni prinsip üzrə qurulmuş, sonra isə üstü və ətrafı tutduqları sahəyə müvafiq olaraq çay daşları, çınqıl, qum qarışıq torpaqla örtülmüşdür. Bu xüsusiyyətlərinə əsasən nekropolun qəbirləri Zəyəmçay [4], Həsənsu [5, s.139-143] və Tovuzçay [6, s.231] nekropollarının qəbirləri ilə eyniyyət təşkil edirlər.

Qazıqulu nekropolunda iki qəbir tipinə rast gəlinmişdir: daş örtüklü və torpaq qəbirlər. Nekropolda aşkar edilən 18 qəbirin 16-sı daş örtüklü, qalan 2-si isə torpaq qəbir olmuşdur [2]. Qeyd edək ki, daş örtüklü və torpaq qəbirlər avadanlığı baxımından birbirindən fərqlənmirlər. Dəfn adətinin xüsusiyyəti kimi təzahür edən bu qəbirlər yalnız qəbirüstü örtüyün növünə görə fərqlənilirlər [3, s.81].

Nekropoldakı qəbirlərin əksəriyyəti daş örtüklüdür. Zəyəmçay və Tovuzçay nekropollarında olduğu kimi qəbir avadanlığının və meyidin ətrafına düzülüşü və üstündə ucaldılmış çay daşlarından ibarət belə örtüklərin bir sıra hallarda hündürlüyü 15-20 sm-dən tutmuş 1m-dən artıq olmaqla birbaşa yerin səthindən başlamışdır [4, s.42; 6, s.231]. Dəfn zamanı qəbirüstü örtüyün qurulmasında istifadə olunan bu çay daşları heç şübhəsiz yaxınlıqdakı Tovuz və Axınca çaylarının dərəsindən gətirilmişdir. Nekropoldakı daş örtüklü qəbirlərin örtüyü sadə daş yığılı deyil, bir növ tikili xarakteri daşıyır. Əksəriyyəti torpaq və xalis çınqıl qatında qazılmış bu qəbirlərin üstünün çay daşları ilə qurulması dəfn adətinin zəruri amili kimi icra edilmişdir. Onların üzərində daş örtüyün qalınlığı müxtəlif olub, 1-dən tutmuş 6 qat daş örtüyünə qədərdir [2]. Qəbirlərin bəzilərinin istər üst, istərsə də alt qatlarındakı daş düzümləri dördkünc və dairəvi formadadır.

Nekropolun digər qəbir abidələri torpaq qəbirlərdir ki, onlar da seyrək çay daşları qarışıq torpaqdan ibarət örtüyə malikdirlər. Quruluşuna görə heç də sadə olmayan bu torpaq qəbirlərin torpaq örtüyündə də xırda çay daşlarına təsadüf olunur. Torpaq qəbirlər də eynilə daş örtüklü qəbirlər kimi nekropolun çınqıllı-qumlu torpağında qazılmış, lakin bəzilərinin üzəri narın torpaq və qumla örtülmüşdür. Qeyd edək ki, bu qəbir tipləri arasında xronoloji dövr baxımından heç bir fərq yoxdur. Bunu qəbirlərdən aşkar olunmuş arxeoloji materiallar da təsdiqləyir.

Qazıqulu nekropolunun həm daş örtüklü, həm də torpaq qəbirləri forma və məzmun baxımından Zəyəmçay [4, s.40-45], Həsənsu [5, s.139-144] və Tovuzçay [6, s.231-232] nekropollarının qəbirlərini təkrarlayır.

Dəfn adətləri. Qazıqulu nekropolunda müxtəlif dəfn adətlərinin izlərinə də rast gəlinmişdir. Qeyd edək ki, nekropoldakı qəbirlərin istiqaməti onlarda dəfn edilmiş meyitlərin istiqamətinə uyğun müəyyən edilmişdir. Qəbir kameralarının 5-i şimali-qərb – cənubi-şərq istiqamətində, 4-ü qərb-şərq, 4-ü isə şimal-cənub istiqamətində salınmışdır [2]. Qalan 5 daş örtüklü qəbrin istiqamətini müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Torpaq qəbirlərin hər ikisi şimal-cənub istiqamətində salınmışdır. 6 və 17№-li torpaq qəbirlərin heç birindən skelet aşkar edilməmişdir. Bu qəbirlərin hər ikisi torpaq qəbirlər olsa da sadə olmayıb üzərilərinə tək-tək iri ölçülü çay daşları qoyulmuşdu. Dairəvi formaya malik olub kiçik ölçüləri və zəif material bazası ilə seçilən bu qəbirlərin torpağı çox yumşaq olub nisbətən dayazda (75-90 sm dərinlikdə) salınmışdır [3, s.82].

Ümumiyyətlə, Qazıqulu nekropolunda 5 skeletsiz qəbir (4; 6; 14; 17; 18№-li) aşkar olunmuşdur [2]. Skeletsiz qəbirlər tikinti üslubu və konstruksiyası baxımından digərlərindən fərqlənirlər. Əsas fərq onların dərinlik nisbətində və əldə olunan avadanlıqdadır. Nisbətən dayazda salınan skeletsiz daş örtüklü qəbirlərin hamısında yalnız bir-iki keramika nümunəsi tapılmışdı ki, onların da əksəriyyəti qırıq vəziyyətdə olmuşdur. Qeyd edək ki, 4№-li qəbir 14 sm, 14№-li qəbir 35 sm, 18№-li daş örtüklü qəbir isə 60 sm dərinlikdən aşkar edilmişdir [2].

Nekropolun skeletli qəbirlərinin sayı isə 13-dür. Bəzi qəbirlərdə dəfn olunmuş şəxslərin cinsiyyəti müəyyən olunmuşdur. Qəbirlərdən cəmi 1 ədəd kişi skeleti (12№-li qəbir), 3 ədəd qadın skeleti (5, 10 və 15№-li qəbirlər), 2 ədəd uşaq skeleti (3 və 10№-li qəbirlər) aşkarlanmışdır. 8 insan skeleti yarırsız vəziyyətdə olduğundan onları müəyyən etmək mümkün olmamışdır. İnsan skeletlərinin ümumi sayı 14 ədəddir [2].

Yalnız tək bir qəbirdən -10№-li daş örtüklü qəbirdən iki skelet – qadın və uşaq skeletləri tapılmışdır. Ehtimal ki, bunlar ana və övlad olmuşlar. Ümumiyyətlə, bu qəbirdə maraqlı dəfn adəti izlənilmişdir. 6 qat daş düzümündən ibarət olan qəbirüstü örtük götürüldükdən sonra 140 sm dərinlikdə qəbir kame-

rası açıldı. Qəbir kamerasının dərinliyi 10 sm olub, qəbrin döşəməsindən yerin üst səthində h=150 sm idi. Kameranın istiqaməti şərq-qərb istiqamətində idi. Bu istiqamətdə onun uzunluğu 135 sm, şimal-cənub istiqamətində isə eni 95 sm idi [2, s.20-21]. 1-ci skelet qəbir kamerasının uzununu boyunca qərb-şərq istiqamətində, arxası üstə, əlləri yanında uzadılmış halda, sifəti isə şimal-şərqə istiqamətlənmişdir. Skeletin istiqaməti bir qədər üstdəki daşların ağırlığından dəyişmişdir. Skeletin ayaq sümükləri tamamilə dağılmışdır. Skeletin uzunluğu 184 sm idi. Skeletin qabırğa və sinə sümükləri üstündə 3 ədəd orta ölçülü (15x10x20 sm) çay daşı aşkar edildi. Skeletin ayaq sümükləri altında-daha doğrusu aşağısında uşaq skeleti aşkar edildi. Onun sümükləri yaxşı qalmamışdır. Uşaq skeletinin istiqaməti cənub-şimal (kəlləsi cənub, ayaqları şimala doğru) istiqamətində idi. Kəlləsinin istiqaməti qərbə tərəf-yəni 1-ci skeletə tərəf idi. Qəbir kamerasında bir ədəd heyvan skeleti də aşkar olundu. Ehtimal ki, bu xırdabuynuzlu heyvan (qoyun, ya da keçi) idi. Bu skelet 1-ci skeletin qarın istiqamətində, ondan şimalda qoyulmuşdu. Təxminən insan skeletinə bitişik idi. Qəbirdən zəngin arxeoloji material aşkar edildi [3, s.83]

Qəbirlərdə meyitlər bükülü, yarımbükülü, sol və sağ çiyinləri üstə, bəzən isə arxası üstə basdırılmışdır. Skeletlərin 5-i arxası üstə, 2-si sol yanı üstə, 1-i isə sağ yanı üstə aşkar edilmişdir. Qalan 6-sının isə dəfn vəziyyətini müəyyən etmək mümkün olmamışdır [2].

Nekropoldakı maraqlı dəfn adətlərindən biri də 12№-li daş örtüklü qəbirdə izlənilmişdir. Bu qəbrin üst daşları yer səthindən 100 sm dərinlikdə aşkar olundu. Bu 1-ci daş düzümü idi. 1-ci daş düzümü götürüldükdən sonra onun altından daha 5 qat daş düzümü aşkar olundu. Daş düzümləri orta ölçülü çay daşlarının (10x15 sm; 12x14 sm) düzümündən ibarət olub, nizamlı düzülüş idi. Qəbirdə 6-cı daş düzümü götürüldükdən (daş düzümlərinin h=75 sm idi) sonra qəbir kamerasının yumşaq torpağı görüldü. Qəbir kamerası qərb-şərq istiqamətində salınmışdır [2, s.30-31]. Qəbir kamerasının bu istiqamətdə uzunluğu 195 sm,

şimal-qərb istiqamətində isə eni 150 sm idi. Kameranın torpağı yumşaq sarı torpaq idi. Kameranın dərinliyi 15 sm idi.

Kamerada bir ədəd insan skeleti aşkar olundu. Skeletin istiqamətindən aydın olurdu ki, meyit arxası üstə, qərb-şərq istiqamətində basdırılmışdır. Sağ ayağı dizdən yarım bükülü, o biri ayağa tərəf, sol ayağı da eynilə dizdən yarım bükülü, sağ ayağının altı tərəfə uzadılmışdı, sanki bardaş qurmuş formada. Başı boyun hissədən əylərək sola istiqamətlənmiş, onurğa və boyun sümüklərinin düzümündən aydın olurdu ki, kəllə qoparılmış, əyilmişdir [2, s.29]. Kəllənin alt çənəsi qoparılmış aşağıda qoyulmuşdur, üst çənə isə yerində qalmışdır. Kəllə yarım üzü üstə düşmüş, üzü qərbə tərəf qalmışdır. Əlləri yanında uzadılmışdır. Kəllənin boyun hissəsindən bir ədəd boruşəkilli muncuq, sağ əlinin barmaq sümükləri arasından bir ədəd tunc üzük, üç ədəd gil qab, daha sonra xəncər, xəncərin dəstəsinin yuxarisından uzunsov pələk daşı, sağ qolunun bilək hissəsindən 6 ədəd skif tipli tunc ox ucluğu və 1 ədəd dəmir nizə ucluğu tapıldı. Bu ox ucluqları skif ox ucluqları olsa da bu qəbirdəki dəfn adətinin skiflərə məxsus olması haqqında fikirlərimiz konkret deyildir. Lakin qəbirdəki dəfn adəti vaxtilə Herodotun skiflərin dəfn adətləri haqqında verdiyi məlumatlara tamamilə uyğun gəlir [7, s.196]. Qeyd edək ki, bu məlumatlar bəzi tədqiqatçıların fikirləri ilə də üst-üstə düşür. Bu məlumatlarda qeyd edilir ki, skiflər vəfat etmiş kimsənin cəsədini tayfadan-tayfaya gəzdirdikdən sonra onu əvvəlcədən hazırlanmış qəbirə gətirir və xüsusi döşəmə üzərinə qoyurdular. Qazıqulu nekropolunun 13№-li qəbrini qazarkən biz belə bir döşəmənin şahidi olduq. Ağ rəngli, bir qədər şəffaf (sanki mineral duz qarışdırılmış), gil qarışdırılmış və tərkibini qəti olaraq müəyyənləşdirə bilmədiyimiz xüsusi maddə ilə qəbrin döşəməsi tamamilə süvanmışdır.

Qazıqulu nekropolunun qəbirlərinin bəzilərində meyitlər parçalanaraq dəfn olunmuşdur [2]. Məsələn, 1№-li qəbirdə ətrafında pərakəndə halda xeyli çay daşı aşkarlanmış skeletin vəziyyətindən aydın olurdu ki, meyit qəbirə arxası üstə, ayaqları dizdən yarıqaldırılmış halda qismən bükülü qoyulmuşdu. Meyitin baldır sümükləri kəsilmiş halda dəfn edilmişdir [2, s.7].

2№-li daş örtüklü qəbirdə qəbir kamerasından qara rəngli keramika qırığı, sapand daşı və insana məxsus bud sümüyü ilə kəllə sümüyünün bir hissəsi tapıldı. Bu daş düzümü götürüldükdən sonra onun altından heç bir şey aşkar olunmadı. Qəbrin dəqiq kamerası (120x175 sm) mövcud olsa da oradan tutarlı arxeoloji materialların əldə olunmaması yəqin ki, dəfn adəti ilə bağlıdır [2, s.7-8]. Ola bilsin ki, qəbirdə kremasiya (ölüyandırma) həyata keçirilmiş və yaxud meyid çöldə dəfn edilmişdir. Lakin qəbir kamerasında kremasiya adətinin izlərini təsdiq edə biləcək yangın, kül və kömürə rast gəlinmədi. Bu isə onu göstərir ki, qəbirdə dekornasiya həyata keçirilmişdir. 7№-li qəbirdə isə yalnız bəzi sümük çürüntüləri və bir ədəd insan dişi tapıldı [2, s.16]. 8№-li qəbir kamerasındakı insan skeletinin vəziyyətindən aydın olurdu ki, meyit arxası üstə şimal-qərb cənub-şərq istiqamətində basdırılmışdır. Qabların biri kəllənin sağına, o birisi isə soluna qoyulmuşdu. Skeletin sümükləri tamamilə yararsız qalmışdı, kəllənin vəziyyəti isə qismən yaxşı idi. Kəllə iki yerə ayrılmış, alt və üst çənə yerindən çıxmışdır. Çox güman ki, kəllənin parçalanması dəfn adətinin bir hissəsi kimi icra edilmişdir [2, s.17-18]. 11№-li qəbirdə də dekornasiya həyata keçirilmişdir. Bu qəbirdə də meyitin ayaq sümükləri tapılmamışdır. Skeletin vəziyyətindən aydın oldu ki, meyit sol çiyini üstə yarım bükülü vəziyyətdə şimali-qərb-cənubi-şərq istiqamətində basdırılmışdır. Kəllə onurğa sümüyündən aralıda (10 sm) tapılmışdır [2, s.25-26]. Üzü şərqə doğru olan kəllə və sümüklər yarımdağılmış vəziyyətdə idi. İnsan skeletinin bud və baldır sümüklərinin bəziləri kameranın cənub və şərq divarından aşkar edildi. Ehtimal etmək olardı ki, kamerada dəfn parçalanaraq həyata keçirilmişdir. Meyitin sağ əli üzünə tərəf qaldırılmışdır. Sol əli isə qulağının altına qoyulmuşdur. Həm 1, həm də 11№-li qəbirlərdən daş amuletlər tapılmışdır [3, s.85].

13№-li qəbirdə də insan skeleti dağılmış vəziyyətdə idi. Skeletin yaxşı saxlanmamasının səbəblərindən biri də yəqin ki, torpağın tərkibində mineral duzların çoxluğu ilə əlaqədardır. Qəbir kamerasındakı skeletin istiqamətini dəqiq təyin etmək mümkün olmadı. Çünki, bu qəbirdəki skelet parçalanaraq dəfn olunmuşdur. Kəllə, ayaq sümükləri yanından aşkar olundu.

Ayaq sümükləri şimal-cənub istiqamətində qoyulmuşdu [2, s.32-33]. 16№-li qəbirdə də toplanmış halda sümüklər aşkarlandı. Bu sümüklər insana məxsus olub bud və qabırğa sümüklərindən ibarət idi [2, s.38].

Qəbirlərdə parçalanmış halda olan skeletlərə təsadüf edilməsi Azərbaycanın əksər qərb rayonlarında dəfn adətinin bir xüsusiyyəti kimi izah edilə bilər. Belə meyitlər süni dekorasiyadan sonra parçalanaraq basdırılırdı. Bu cür faktlara E.Reslerin Göygöl yaxınlığındakı Murut kəndinə gedən yolda qazdığı 10№-li kurqanda [8], Y.İ.Hummelin qazdığı 13№-li kurqanda [9, s.74-75] və 34№-li kurqanın 6-cı qəbrində [9, s.74-75] təsadüf edilmişdir. Birinci kurqanda kəllə meyiddən, alt çənə isə kəllədən ayrılaraq dəfn edilmişdir. Sonuncu iki qəbirdə isə meyit üç hissəyə parçalanaraq basdırılmışdır. Zəyəmçay nekropolunun 10, 31, 45№-li qəbirlərində də dekorasiya hallarına rast gəlinir [4, s.105]. Şəmkirçay hövzəsinin Bulaqbaşı abidəsində II yaşayış yerindən tapılmış 7№-li qəbirdə dəfn edilmiş meyitin sol ayağının baldır sümüyü skeletin kəlləsinin yanında, qabırğaların üstündə, digər qol sümüyü isə ayaq barmaqlarının aşağısında idi [10, 23]. Kəllə isə əzilmişdi. Şəmkir rayonu ərazisində, Kür çayı sahilindəki Qanlıtəpə abidəsində II qazıntı sahəsinin 1№-li daş qutu qəbrində [10, s.46], Daşkəsən rayonunda Xaçbulaq daş qutu qəbirlərində [11, s.139] və Tovuzçay nekropolunun qəbirlərində [6, s.231-232] alt çənənin öz yerindən kənarlaşdırılması hallarına rast gəlinmişdir. Qafqazın başqa yerlərində də ölümlərin parçalayaraq dəfn edilməsi adətinin izlərinə rast gəlinir. Bu hallar Dağıstanda [9, 79], Gürcüstanda Kolkidada da müşahidə edilmişdir [12, s.178-192].

Qazıqlu nekropolunda astral inanmlarla bağlı dəfn adətlərinə də rast gəlinir. Astral inanmlar ibtidai insanların səma obyektlərinə - Günəş, Ay, ulduzlar və s. sitayışı ilə bağlıdır. Nekropolun 3№-li daş örtüklü qəbirindən tapılmış uşaq skeletinin kəlləsinin altında torpağın üzərində oxra izləri aydın görünürdü [2, s.10]. Oxra Günəşin, istiliyin, işığın rəmzi olub səma cisimlərinin ən böyüyü olan Günəşə olan ibtidai magiya inamını əks etdirirdi.

5 №-li qəbirdəki dəfn adəti özündə daha

çox astral dini inanmları əks etdirirdi [2, s.5-6]. I qazıntı sahəsinin 6-cı kvadratında aşkar olunan qəbrin üzərindən 4 qat daş düzümü götürüldü. 2-ci daş düzümü götürüldükdən sonra 3-cü daş düzümü aşkar olundu. 3-cü daş düzümü aypara formasında idi. Ayparanın ağzı cənub tərəfə idi. Ayparanın daşları dikinə torpağa basdırılmış vəziyyətdə idi. Ayparanın ortasındakı torpaq sarı rəngli tökmə torpaq idi. Qəbirdən tapılan insan skeleti yaxşı vəziyyətdə qalmışdı. Onun yalnız ayaq və ayaq barmaq sümükləri tamamilə çürüyüb torpağa qarışmışdı. Skeletin vəziyyətindən aydın olurdu ki, meyit qərb-şərq istiqamətində (başı qərbə - ayaqları şərqə doğru uzadılmaqla) arxası üstə, başı şimal-şərqə qismən əyintili (daha doğrusu üzü) vəziyyətdə basdırılmışdır. Meyit sol qolu uzadılmış vəziyyətdə, sağ qolu ilə dirsəkdən bükülüb yuxarıya qaldırılmış halda dəfn edilmişdir. Skelet bütün qəbir kamerasını əhatə edirdi. Skeletin uzunluğu 176 sm idi. Çox ehtimal ki, skelet qadına məxsus idi. Onun üst çənəsi üzərinə qoyulan çay daşlarının ağırlığından içəriyə doğru batmışdı. Skeletin kəlləsinin solunda 20 x 15 sm diametrindəki sahədə oxra tökülmüşdü. Oxranın qəbrə tökülməsi astral inamın ifadəsi idi [2, s.12].

Belə əlamətlər Yevlax rayonu ərazisindəki Nərimankənd nekropolunda da izlənilmişdir [13, s.417-420]. Burada aşkarlanan qəbirlərin əksəriyyətində qırmızı oxra izləri aydın görünürdü. Tovuzçay nekropolunun 76№-li torpaq qəbrində isə skeletin ayaq və baldır sümüklərinin üzərinə qırmızı oxra səpilməsi izlərinə rast gəlinmişdir [6, s.231-232].

Ölünün qırmızı boyanması (üstünə oxra tökülməsi) və başqa məqsədlərlə əlaqədar dəfn mərasimində qırmızı boyadan istifadə olunması xüsusiyyətləri Azərbaycan ərazisində qədim qəbir abidələrinin öyrənilməsi zamanı da izlənilmişdir [3, s.86].

I Kültəpədə eneolit dövrünə aid 5 №-li qəbirdə [14, s.43], Gəncəçay rayonundakı kurqanların birində [9, s.74-75], Gillikdağın şərqində 16 №-li kurqanda [9, s.74-75], Göygöl yaxınlığında Y.İ.Hummel tərəfindən tədqiq edilmiş 1№-li kurqanda [15, s.10], Qobustanın daş dövrü düşərgələrinin qazıntılarında [16, s.42] oxra qalıqlarının tapılması fikrimizi bir daha təsdiqləyir.

Aypara şəkilli işarələrin də astral inamlarla bağlı olması şübhəsizdir. Aya sitayiş qədim dövrlərdə Azərbaycanda yaşayan tayfalar arasında geniş yayılmış inamlardan biri olmuşdur. Son tunc-ilk dəmir dövrü nekropollarında aya sitayışı özündə əks etdirən nümunələrə az rast gəlinməmişdir. Bəzi qəbirlərin üst örtüyü çay daşlarının aypara şəklində düzümündən ibarət olmuşdur. Zəyəmçay nekropolunun 110, 111, 112 №-li qəbirlərinin üst daş düzümü, 95№-li torpaq qəbirdə isə kamera daxilindəki qabların düzülüşü aypara formasında idi [4, s.131]. 119№-li daş örtüklü qəbrin üst örtüyü isə tamamilə aypara formasında olmuşdur [4, s.131]. Tovuzçay nekropolundakı 79 və 80№-li daş örtüklü qəbirlərin üst daş düzümləri də aypara formasında qurulmuşdu [6, s.231-232]. Azərbaycanın qərb bölgəsində qeyd etdiyimiz qəbir abidələrindən əlavə, Daşkəsən rayonu ərazisində ilk tunc dövrü kurqanında, alt qorizontda sarı gildən qurulmuş ayparaya [11, s.15], Şəki rayonu ərazisində e.ə. III minilliyin II yarısına aid kurqanlarda [17, s.99-100] isə aypara formalı daş düzümlərinə rast gəlinmişdir.

Bütövlükdə Qafqaz ərazisindəki tunc dövrü qəbir abidələrində bu formaya malik qəbir-üstü örtüklərə az hallarda təsadüf edilmişdir. Zəyəmçay [4, s.131], Tovuzçay [6, s.231-232], və Qazıqulu nekropollarının daş örtüklü qəbirləri ilə bəzi paralellərə malik Şərqi Gürcüstandakı Madnişçal nekropolunun bir neçə qəbirində də aypara formalı daş düzümlərinin aşkar edilməsi böyük maraq doğurur [18, s.168, tablo VII, şək.1,2]. Kabarda-Balkarda Baksan rayonu ərazisində Kişpek kəndindən cənub-qərbdə aşkar olunan 2№-li kurqanda da astral inamla bağlı eyni dəfn adəti izlənilmişdir [19, s.41-42, 45, şək. III]. Kurqanın 2№-li katakombasında çay daşlarından düzülmiş aypara aşkar edilmişdir. Ayparadan sağda qəbir yerləşir və aypara onun hər iki ucuna birləşir. Avadanlıqlarına əsasən bu katakomba Şimali Qafqaz mədəniyyətinin son mərhələsinə e.ə.XVI-XIV-əslərə aid edilir.

Azərbaycan mifologiyasında da Günəş, Ay və s. səma cismləri ilə bağlı rəvayətlər çoxdur. Bu rəvayət və miflərdə Günəş, Ay həmişə bərəkət, məhsuldarlıq rəmzi kimi ifadə olunur.

Qazıqulu nekropolunun bəzi qəbirlərdə qeyd etdiyimiz kimi insanlarla birlikdə heyvanların dəfn edilməsi adətinin izlərinə də rast gəlinmişdir. Bunu 10№-li daş örtüklü qəbrin timsalında görürük [2, s.20-21]. 11№-li qəbirdəki küpələrdən birinin içərisindən isə quş sümükləri tapılmışdır [2, s.25-26].

Bütün bu dəfn adətlərinin varlığı ictimai quruluşa dair ətraflı məlumat verməklə yanaşı, Tovuzçay hövzəsinin qədim sakinlərinin dini təsəvvürləri barədə dəyərli məlumat mənbəyidir. Beləliklə, Qazıqulu nekropolunun arxeoloji qazıntısı haqqında belə nəticəyə gəlmək olur ki, müxtəlif növ dəfn abidələri ilə zəngin olan bu nekropol həm də arxeoloji materiallar baxımından da fərqli xüsusiyyətlərə malikdir [2].

Azərbaycanın müxtəlif qərb bölgələrinin arxeoloji abidələrində olduğu kimi Qazıqulu nekropolunda da Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti üçün səciyyəvi sayılan qəbir tipləri və dəfn adətləri araşdırılmışdır. Qazıqulu nekropolunda tədqiq olunmuş arxeoloji abidələrin qəbir abidələrinin təhlili son tunc ilk dəmir dövrünün müxtəlif mərhələləri arasında irsi bağlılığı xronoloji baxımdan əks etdirir.

Arxeoloji materiallar. Nekropolun qəbirlərindən xeyli sayda arxeoloji materiallar əldə edilmişdir. Bu materiallar keramika nümunələri, silahlar, bəzəklərdən ibarətdir.

Məişət əşyaları. Bu sıraya əsasən müxtəlif funksiyalar daşıyan əşyalar daxildir. Bu sıraya gil qabları, tunc bıçaqları, iynə və bizləri və s. göstərə bilərik. Məişətdə işlədilən əşyalar içərisində birinci yeri heç şübhəsiz saxsı qablar tutur. Qazıqulu nekropolunun qəbir abidələrindən əldə edilmiş arxeoloji materiallar içərisində gil qablar say etibarı və növ zənginliyi baxımından üstünlük təşkil edirlər.

Qəbirlərə qoyulan saxsı qablar adətən meyidin ətrafında yerləşdirilirdi. Qəbirlərə qoyulan qabların miqdarı ehtimal ki, dəfn olunmuş şəxsin sağlığında ictimai və iqtisadi vəziyyətindən asılı olmuşdur. Əksər hallarda gil qablara boş, bəzi hallarda isə ərzaq qalıqları ilə birlikdə təsadüf edilir. Bunun dini inam kəsb etməsi və dini dünyagörüşlə bağlılığı şübhəsizdir.

Son tunc-ilk dəmir dövrünə aid olan Qazıqulu nekropolundan aşkar olunmuş ək-

sər saxsı qablar tərkibinə narin və iri qum, xırda çınqıl qatılmaqla sadə dulus kürələrində bişirilmişdir. Hövzənin qəbir abidələrindən aşkar edilən saxsı qabları istifadə məqsədlərinə görə iki qrupa bölə bilərik: təsərrüfat qabları və mətbəx-məişət qabları.

Qazıqulu nekropolunun qəbirlərindən tapılan *xeyrələr* (cəmi 11 ədəd) əldə kobud hazırlanmaları ilə seçilir [2]. Tovuzçay hövzəsinin qəbir abidələrindən aşkar edilmiş bu cür xeyrələrin oxşarlarına Zəyəmçay [4, s.51-52], Şəmkiçay və Gəncəçay hövzələrində [26, tablo XXI, şəkl.6], Qobustanda [16], qədim Quşçu qəbiristanlığında [20, s.136, şəkl.5. IV-85] o cümlədən Sarıtəpədə, Qazaxbəyli qəbiristanlığında, Mingəçevirdə [21, s.53-62] aparılan arxeoloji qazıntılarda geniş rast gəlinmişdir.

Qazıqulu nekropolunun qəbirlərindən tapılan *küpələrin* (cəmi 6 ədəd) rəngi boz olub, ağızları xaricə azca əyintilidir [2]. Bəziləri silindrik formadadırlar. Şarvari gövdəyə malik küpələrin əksəriyyəti dulus çarxında hazırlanmışdır.

Tədqiqatçıların fikrincə daha çox süd və süd məhsullarının saxlanılmasında istifadə edilən küpələrə Mingəçevirdə [22, s.59, 61, 73], Ağstafada Tavatəpə yaşayış yerində [23, s.47] və Şəmkiçay, Zəyəm çayları hövzələrində [4, s.53] geniş rast gəlinir.

Qazanlar əsasən tünd boz, bəzən isə qonur və qara rəngdə hazırlanmışdır. Qazanlar içərisində ağız kənarı köbəli olanlar sayca çox deyil. İri dənəli qum qatışıqlı gildən hazırlanmış qazanlar zəif bişirilmiş və daha çox aşılarmaya məruz qalmışdır. Səthi qeyri-hamar olub, bəzi hallarda daraqvari alətlə işlənmiş qazanların naxışlanmasında başlıca olaraq düz və dalğavari kəsmə xətlərdən, kanalvari xətlərdən, çərtmələrdən, yapma və burma naxışlardan istifadə edilmişdir. Əsasən çiyin hissəni əhatə edən naxış komponentlərinin olmadığı qazanlara təsadüfi hallarda rast gəlinir. Qazıqulu nekropolunun qəbir abidələrindən əldə edilən saxsı qazanlar əsasən düz oturacaqlı, qalın divarlıdır. Onların bəzilərinin ağız kənarı xaricə azca qatlanmışdır. Tovuzçay hövzəsi [6] ilə yanaşı Abşerondan, Mingəçevirdən [22], Göygöldən, Yasıtəpə [24, s.162] və Sarvantəpədən [25, s.294-296], Zəyəmçay nekropolundan [4, s.52-53] da xeyli

sayda aşkar edilmiş belə qazanlar kifayət qədərdir.

Kuzələr müxtəlif ölçülərə malik olub, uzunsov və şargövdəlidirlər. Əsasən tünd boz, bəzən isə qara rəngli kuzələrin səthi anqoblanaraq sığallanmış, bəzən isə zəif cilalanmışdır. Ağız kənarları bir qayda olaraq xaricə qatlanmış kuzələrin böyük əksəriyyətinin səthində naxış komponentinə rast gəlinmir. Qazıqulu nekropolunun qəbirlərindən 3 ədəd kuzə tapılmışdır.

Qazıqulu nekropolundan tapılan *bardaqlar* (3 ədəd) isə əksinə naxış elementi baxımından seçilir [2]. Gil tərkibi narin qum və kiçik çınqıl qarışıqlı bardaqların üzəri yaxşı cilalanmış, şüyürlənmişdir. Bəzilərinin qulpları üzərində basma naxışları vardır. Çiyindən sünbülvari naxışlar, gövdəyə doğru isə şaquli formalı (günəş şüaları) naxışlar keçir.

Dopular tünd boz rəngdə olub, gilin tərkibi qum qatışıqlıdır. Ağız kənarları azacıq xaricə qatlanıb, oturacaqları düzdür. Dopuların sığallanmış və ya zəif cilalı səthində naxışlar azdır. Təsadüfi hallarda çiyin hissəsinin kəsmə xətlərlə əhatələndiyi dopulara rast gəlinir. Bəzi dopular qırmızı, sarımtıl rəngdə olub dulus çarxında zərif və incə hazırlanmışlar. Belə dopuların çiyinlərində batıq və ya çıxıntılı haşiyələri, habelə kiçik qulaqcıqdan ibarət qulpları da vardır. Qulp qabın üstünə yapışdırıldıqdan sonra şaquli vəziyyətdə deşilmişdir. Qazıqulu nekropolundan isə cəmi 2 ədəd dopu tipli gil qab aşkar edilmişdir.

Keramika nümunələri içərisində Qazıqulu nekropolunun 14№-li daş örtüklü qəbrindən tapılan açıq-qırmızı rəngli, *dəbilqə formasında olan gil qab* diqqət cəlb edir [2, s.35]. Keyfiyyətli hazırlanmış, sabit temperaturda bişirilmiş qabın bəzi yerlərini ərp örtmüşdür. Təmiz gil tərkibli olub, bir ucunda günbəz formalı çıxıntı vardır. Eynilə minarəni xatırladır. Sonra şişkinləşir, daha sonra nazilir və ağıza doğru yenidən açılır. Bəlkə də, miniatür formalı olub, ritual məqsəd daşmışdır.

Qazıqulu nekropolunun 11№-li daş örtüklü qəbrindən 1 ədəd obsidiandan hazırlanmış *bıçaq* da tapılmışdır [2, s.28]. Qara rəngli obsidiandan hazırlanmış kəsici alətin iki tili olub,

hər iki tərəfi yaxşıca dişəklənmiş, itilənmişdir. Uc hissəsi bizdir. Ehtimal ki, ağac dəstəyə bərkidilmiş bıçaq qəbirdəki skeletin qabırğa sümüklərinin üstündən tapılmışdır. Bıçağın uzunluğu 8,2 sm-dir.

Qazıqulu nekropolunun qəbir abidələrindən bir çox digər məişət əşyaları ilə birlikdə çoxlu miqdarda tuncdan düzəldilmiş *iyinə və bizlərə* rast gəlinmişdir. Bu alətlərə həm kişi, həm də qadın qəbirlərində təsadüf edilmişdir. Qazıqulu nekropolundan 2 ədəd dəmir biz tapılmışdır. Onlara bəzən bütöv, bəzən isə qırıq vəziyyətdə rast gəlinmişdir. Qazıqulu nekropolunun 5 №-li daş örtüklü qəbrindən tapılan dəmir biz nisbətən yaxşı vəziyyətdə qalmışdır. Uc tərəfi daha yaxşı, baş tərəfi isə bir qədər paslanmış, qopuqlarla müşayiət olunur. En kəsiyi dördküncdür. Ucu şişdir. Skeletin sol biləyinin yanından tapılmışdır. Uzunluğu 6,5 sm-dir. 11 №-li daş örtüklü qəbirdən tapılmış dəmir biz də eynilə qopuqlarla müşayiət olunur. Ucluğu qopub düşmüşdür. Keyfiyyətsiz qalmış, qəbirdəki 1 ədəd küpənin altından çıxarılmışdır. Uzunluğu 4,9 sm-dir [2, s.27].

Şübhəsiz ki, son tunc-ilk dəmir dövründə Tovuzçay sakinlərinə toxuculuq məlum idi. Bunu hövzənin qəbir abidələrindən tapılan daşdan hazırlanmış *iy başlıqları* bir daha sübut edir. Qazıntılar zamanı Qazıqulu nekropolundan 3 ədəd iy başlığı aşkar edilmişdir. 5 №-li daş örtüklü qəbirdən tapılan boz rəngli, dairəvi təkər formalı iy başlığı gildən hazırlanmışdır [2, s.14]. Piramida formalıdır –yəni bir tərəfi yuxarıya doğru qabarıq, digər tərəfi isə yastıdır. Bütöv qalmışdır. Keyfiyyətli hazırlanmışdır. Ortasındakı deşiyin diametri 0,6 sm-dir. Özünün diametri isə 2,4 sm-dir. Skeletin sağ əl sümükləri arasından tapılmışdır. 11 №-li daş örtüklü qəbirdən tapılan ağ rəngli əhəngdaşından hazırlanmış iy başlığı da piramida formasında olub, skeletin çanaq sümüyünün altından tapıldı [2, s.26]. Onun hündürlüyü 1,5 sm, diametri isə 3,3 sm idi. 13 №-li daş örtüklü qəbirdən tapılmış 3-cü iy başlığı da ağ rəngli əhəngdaşından olub, piramida formasında kobud surətdə yonulub hazırlanmışdır [2, s.33]. Hündürlüyü 1,7 sm, diametri isə 2,8 sm-dir. Tovuzçay sakinləri çox ehtimal ki, toxuculuqda xammal kimi yun işlədirmişlər. Yunu isə daşdan və gildən düzəldilmiş əyircək-

lər keçirilmiş əl iyləri vasitəsilə əyirmişlər. Qazıqulu nekropolundan tapılmış iy başlıqlarının analoji oxşarları Zəyəmçay nekropolunun 87 №-li torpaq qəbrindən tapılmışdır. Çay daşından hazırlanmış bu iy başlığı kobud hazırlanmışdır. F.S.Bayern əldə edilmiş bəzi qalıqlara əsasən bu dövrdə ümumiyyətlə çox nazik ip ayrıldıyını yazmışdır [4, s.65].

Silahlar. Qazıqulu nekropolunun son tunc-ilk dəmir dövrünə aid qəbristanlıqlarından əldə edilmiş avadanlığın içərisində əsas yerlərdən birini silahlar tutur. Onların böyük əksəriyyəti metaldan hazırlanmışdır. Bunlar xəncərlər, ox ucluqları, nizə ucluqları, müxtəlif növ bəzək və məişət əşyaları, muncuqlar, zoomorf fiqurlar və s.-dir. Bunların içərisində tuncdan hazırlanan metal məmulatı daha çoxdur və onların hazırlanması zamanı isə çoxlu əlavə metal qarışıqlardan istifadə edilmişdir. Tunc əşyaların tərkibində bəzən qalayın yüksək faizdə olması və ümumiyyətlə onu əvəz edəcək metalın (sürmənin) olduğu halda, qalaydan istifadə edilməsi göstərir ki, hər hansı vasitə ilə bu metal Qafqaza, daha konkret desək Tovuzçay hövzəsinə gətirilirdi. Çünki, geoloji axtarışlar sübut etmişdir ki, Qafqazda istismar əhəmiyyətinə malik olan qalay yataqları olmamış və yoxdur. Bu isə yalnız mübadilə yolu ilə mümkün idi. Qalay bəzən əridilmiş parçalar və bəzən isə hazır əşyalar şəklində özünü büruzə verir.

Qazıqulu nekropolundan 6 ədəd tunc ox ucluğu, 2 ədəd dəmir xəncər, 2 ədəd nizə ucluğu (1 ədəd tunc, 1 ədəd dəmir), 1 ədəd isə dəmir cida ucluğu tapılmışdır [2]. Ox ucluqlarının 6 ədədi apxeoloji ədəbiyyatda «*skif tipli*» adlanan ox ucluqlarıdır.

Bu ox ucluqları Qazıqulu nekropolundakı II qazıntı sahisinin 2-ci kvadratındakı 12 №-li qəbirdən aşkar edilmişdir [2, s.29-30]. Bəzi artefaktlarla yanaşı eyni zamanda skeletin sağ qolunun bilək sümükləri yanından səliqə ilə qoyulmuş dəmir xəncər aşkar edildi. Dəmir xəncərin dəstə hissəsinin yanından, ona paralel uzadılmış boz rəngli çay daşından hazırlanmış bülöv daşı da tapıldı. Dəmir xəncər aşkar olunan hissədən, yenə də sağ qolun bilək sümüklərinə paralel uzadılmış 6 ədəd tuncdan ox ucluqları və bir ədəd

dəmir nizə ucluğu tapıldı. Ox ucluqlarının hamısı bir-birinə çox yanaşı, paralel şəkildə, səliqə ilə qoyulmuşdur. Ehtimal ki, onlar ya dəridən ya da hansısa materialdan hazırlanmış qabın içərisində olmuş, bu qab sonradan tamamilə çürümüşdür. Onların qoyuluş tərzini və ətrafındakı çürüntünün izləri bunu deməyə imkan verir. Ox ucluqlarının hamısının istiqaməti (yəni ucları) cənuba tərəf idi. Ox ucluqlarının ağac saplağa keçirilən hissələrində yarımçürümüş ağac qalıqları aşkar edildi [7, s.194].

Bu ox ucluqlarının 3-ü bir, qalan digər 3-ü də bir formalı olsalar da diqqətlə nəzərdən keçirildikdə məzmun baxımından xeyli fərqlər nəzərə çarpır. Onların hamısı üçtillidir. 1-ci və 4-cü ox ucluqları da hər ikisi üçtilliləşib, hər ikisinin yuxarısında ağac saplağa keçirilmək üçün boruları vardır. Hər ikisinin boru hissəsində ağac qalıqları qalmışdır. Onların boru və til hissələrinin kəsişdiyi yerdən yuxarıya doğru-yəni ağac saplağa doğru bir ədəd qövsvari çıxıntısı vardır. Bu çıxıntı oxun hədəfə daha çox və maneəsiz batmasını təmin etmək məqsədilə düşünülmüş bir əlavədir. Bu görkəmi skif ox ucluğunu digərlərindən fərqləndirən əsas əlamətidir. 1-ci ox ucluğunun uzunluğu 3 sm, 4-cünün uzunluğu isə 3,1 sm-dir. 4-cü ox ucluğunun borusu üzərindəki çıxıntı borusundan uzundur. Onların hər ikisinin boru və ucluq hissələrinin birləşdiyi yerdə -ox ucluğunun daralan hissəsində tilə doğru bir tərəfdən açıq yer mövcuddur ki buradan da ağac saplağın ucu görünür. 1-ci ucluq nisbətən enli və qalın lövhədən, 4-cü ucluq isə nazik və incə tunc lövhədən hazırlanmışdır [7, s.194].

2-ci və 3-cü ox ucluqları forma və məzmun baxımından bir-birinə daha çox yaxındır. 2-ci ox ucluğunun uzunluğu 2,8 sm, 3-cünün uzunluğu isə 3,2 sm-dir. Onların hər ikisində ağac saplaq üçün borunun diametri eyni olub, 0,5 sm-dir. 3-cünün borusunun içində ağac qalığı vardır. Hər ikisi ucdan boruyadək üç til formasında olub, heç bir əlavə çıxıntıya malik deyildir [7, s.195]. 3-cü ucluğun uc hissəsi 0,5sm uzunluğunda bütöv olub, sonradan tillər arasında boruya qədər batıq vardır.

5-ci və 6-cı ox ucluqları da forma və məzmun baxımından bir-biri ilə yaxınlıq

təşkil edirlər. 6-cı ucluğun boru hissəsində ağac qalığı vardır. Onun uzunluğu 3,1 sm, 5-cinin uzunluğu isə 3 sm-dir. 5-ci ox ucluğunun ucu bütöv olub, tillərin arası batıqdır [7, s.195]. Tilin birinin ucu çox uzadılıb, çıxıntı formasında yuxarıya doğru qaldırılmışdır, amma digərlərindən fərqli olaraq qövsvari yox, düzdür. 6-cı ox ucluğu da çıxıntılı olub, qövsvari çıxıntısı çox nazik olub, borudan 0,1 sm uzundur. Onun da til və boru hissələrinin birləşdiyi yerdən açıq vardır və ağac saplağın hissəsi buradan görünür. Ox ucluqlarının əsas fərqləndirici əlamətləri bunlarla yekunlaşır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu tiptə ox uclarına yalnız skiflərin yaşadıkları ərazidə deyil, ondan çox-çox uzaqlarda da rast gəlinir. Bu vaxta qədər isə skif ox ucluqlarının hazırlanması üçün istifadə olunmuş qəliblər tapılmamışdır. Skiflərin yaşamadıkları yerlərdə bu cür ox ucluqlarının tapılmasını döyüşlər zamanı və yaxud mədəni-iqtisadi əlaqələr nəticəsində yayılması ilə əlaqələndirmək olar [7, s.195]. Qədim yunan və latın yazıçılarının verdikləri məlumatlara görə skiflər Qabaq Asiyaya Qafqazdan keçərək getmişdilər ki, bu birinci dəfə e.ə.VII əsrdə olmuşdur [26, s.187-190]. Bir çox tədqiqatçılar bu cür ox ucluqlarının e.ə.VII əsrdən başlayaraq yayıldığını və e.ə.VII-V əsrlərə aid yaşayış yerlərinin mədəni təbəqələrindən və qəbir abidələrindən tapıldığını yazmış və onları skiflərlə, kimmerilərlə və midiyalılarla bağlamışlar. B.B.Piotrovski bu ox ucluqlarını skiflərlə, kimmerilərlə və midiyalılarla bağlı olduğunu göstərərək yazırdı: “tuncdan olan iki tilli aşağı hissəsindən mahmızı olan və başqa skif tiplərinə oxşar ox uclarının yayılması kimmerilərin və skiflərin e.ə.VII əsrdə Qabaq Asiyaya yürüşləri ilə əlaqədardır; bunlar midiyalılarla da əlaqələndirilə bilər [7, s.195]. Tədqiqatçı bu qənaətə Cənubi Qafqaz və Qabaq Asiyanın şəhərlərində arxeoloji qazıntılar nəticəsində e.ə.VII-VI əsrlərə aid mədəni təbəqələrdən belə ox ucluqlarının tapılması nəticəsində gəlmişdir [7, s.195]. Mingəçevir abidələrindən əldə edilmiş bu növ “skif tipli” ox ucluqları da e.ə. VII əsrdən V əsrə qədər olan bir dövrə aid edilir. Q.İ.İone Mingəçevirdən tapılmış “skif tipli” ox uclarını təhlil edərək

belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, şübhəsiz “skif tipli” ox ucları Mingəçevirə Skifiyadan və yaxud Midiyadan gətirilmişdir. “Skif tipi”nin yerli olmadığını və ikinci tip ox ucluqlarına nisbətən onların daha az sayda tapılmasını göstərən Q.İ.İone bu ox uclarının daha çox Midiyadan gətirildiyini göstərir [27, s.85-95].

Bu tipə daxil olan ox ucluqlarının bəzi nümunələri Zəyəm çayının yuxarı axarı hövzəsində- Gədəbəy rayonu ərazisində A.A.İvanovski tərəfindən tədqiq edilmiş 48№-li daş qutudan aşkar edilmişdir [4, s.70]. Bu qəbirdən əldə edilmiş 8 ədəd “skif” tipli ox ucluqları həmin qəbrin dövrünün müəyyən edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ox ucluqları Gürcüstanda Beşdaşen qalasının yaxınlığındakı nekropoldan da tapılmışdır [4, s.70].

12№-li qəbirdəki ox ucluqları skif ox ucluqları olsa da bu qəbirdəki dəfn adətinin skiflərə məxsus olması haqqında fikirlərimiz konkret deyildir. Lakin qəbirdəki dəfn adəti vaxtilə Herodotun skiflərin dəfn adətləri haqqında verdiyi məlumatlara tamamilə uyğun gəlir. Qeyd edək ki, bu məlumatlar bəzi tədqiqatçıların fikirləri ilə də üst-üstə düşür. Bu məlumatlarda qeyd edilir ki, skiflər vəfat etmiş kimsənin cəsədini tayfadan-tayfaya gəzdirdikdən sonra onu əvvəlcədən hazırlanmış qəbirə gətirir və xüsusi döşəmə üzərinə qoyurdular. Qazıqulu nekropolunun 13№-li qəbrini qazarkən biz belə bir döşəmənin şahidi olduq. Ağ rəngli, bir qədər şəffaf (sanki mineral duz qarışdırılmış), gil qarışdırılmış və tərkibini qəti olaraq müəyyənləşdirə bilmədiyimiz xüsusi maddə ilə qəbrin döşəməsi tamamilə suvanmışdır.

Sadə skiflərə aid qəbirlərin alçaq torpaq örtüyü olur və bu qəburlərdən bir qayda olaraq yapma üsulu ilə hazırlanmış gil qablar, tuncdan hazırlanmış bəzəklər (üzük, sırğa, asmalar, qolbaqlar və s.), dəmir və tuncdan hazırlanmış bıçaq və xəncərlər, skif ox ucluqları aşkar olunur. Tədqiqatçıların fikrincə skiflər əsas əmək alətlərini dəmirdən hazırlayırdılar. Onlar metalı gildən düzəldilmiş kürələrdə və silindirik formalı iri putalarda əridirdilər. Skiflərə məxsus dəmir oraqlar, baltalar, sümük və ya ağac saplı bıçaqlar daha geniş yayılmışdır. Skiflərin dəmir mişardan da istifadə etmələri haqqında da

arxeoloji dəlillər vardır. Qazıntılar zamanı sənətkarlara məxsus əmək alətlərindən çəkiç, dəmirin kəsilməsində istifadə edilmiş xüsusi alət, həmçinin iskənə, kəlbətin, zindan, iy başlığı, iynə və s. tapılmışdır. Qazıntılar zamanı ən çox təsadüf edilən məmulatların böyük bir kompleksini silahlar təşkil edir. Bunların içərisində dəmirdən hazırlanmış qısa çiv formalı qılınc və tuncdan ox ucluqları daha məşhurdur. Ox ucluqlarının ən qədim nümunələri yastı olub, oval formada, xüsusi çıxıntılarla hazırlanmış və dəstəyə keçirmək üçün onda xüsusi dəşik açılmışdır. Lakin ən geniş yayılmış ox ucluqları üç tilli və ya üç yarpaq formada olanlardır. Bundan əlavə, qazıntılar zamanı skiflərə məxsus dəmirdən hazırlanmış zəngin nizə ucluqları, qarmaqlar, hərbi geyim üçün nəzərdə tutulmuş dəmir lövhələr və at yəhəri lövazimatı, ev əşyaları və s. tapılmışdır. Skiflər öz silahlarını üzərinə dəri çəkilmiş xüsusi ağac qovluqlara yığdırlar. Çox böyük ethimalla 12№-li qəbirdən tapılan ox ucluqları da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ağac qovluğun içərisində olmuşdur. Lakin ağac qovluq tamamilə çürümüşdür. Bu fikrimizi ox ucluqlarının bir-birinin yanında (bir-birinə paralel olaraq) səlhiq ilə bi istiqamətə düzülməsi və onların ətrafından ağac çürüntülərinin tapılması olmuşdur. Çünki bu ox ucluqları zaman-zaman ağır çay daşlarının və torpaq örtüyünün altında ya yerini dəyişər, ya da az da olsa düzümünü pozmuş olardı.

Beləliklə, Qazıqulu nekropolundan aşkar edilən skif tipli ox ucluqları bu hövzənin, eləcə də Azərbaycanın qərb hissəsində məskunlaşmış əhəlinin mədəni-iqtisadi və ticarət əlaqələrini öyrənmək baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən bu tapıntılar hövzədə məskunlaşan əhəlinin qədim skif tayfaları ilə əlaqələrinin göstəricisi olaraq meydana çıxmaqdadır. Ox ucluqlarının qədim skif tayfalarına məxsus döyüş silahları olması artıq sübut olunsa da, Qazıqulu nekropolundakı bəzi qəbirlərdə skiflərə məxsus dəfn adətlərinin izlənilməsi isə müəyyən suallar yaradır. Ehtimal etmək olar ki, bu qəbir abidələri elə skiflərə məxsus olmuşdur. Lakin bir tərəfdən qəbirlərin sayının bu qədər az olması, digər tərəfdən skiflərin yerli tayfa-

lara məxsus nekropolda dəfn olunması, o biri tərəfdən isə skif mədəniyyətini əks etdirən materialların az tapılması və yaxud onlara aidliyinin tam dəqiqləşdirilməməsi mübahisəli fikirlər yaradır.

Hücum silahları içərisində ən az rast gəlinən tuncdan, nadir hallarda isə dəmirdən hazırlanmış *nizə ucluqlarıdır*. Qazıqulu nekropolunun 17№-li daş örtüklü qəbrindən də tunc nizə ucluğu tapılmışdır [2, s.38-39]. Bu nizə ucluğu tunc lövhədən bükülərək düzəldilmişdir. Ucu bizdir və batırmaq üçün yaxşı hazırlanmışdır. Uc hissənin kənarları döyülərək yastılanmışdır. Ağac dəstəyə keçirilməsi üçün borusu vardır. Nizə ucluğunun ağac dəstəyə bərkidilməsi üçün borunun qurtaracağında mıx vurmaq üçün deşiyi vardır. Uc hissənin uzunluğu 8 sm, boru hissənin uzunluğu isə 6,5 sm-dir. Ümumilikdə uzunluğu 14,5 sm-dir [2, s.39]. Nekropoldan tapılmış ikinci nizə ucluğu dəmirdən olub, 12№-li qəbirdən tapılmışdır. Keyfiyyətsiz, korroziyaya uğramış halda qalmışdır. Bir qədər əyri formalıdır. Hər iki tərəfdən döyülərək ağac dəstənin üzərinə qaldırılmışdır. Kiçik ölçülüdür. Ucu bizdir. Az bir hissəsi qırılmışdır. Uzunluğu 7 sm, eni isə 1,8 sm-dir [2, s.31].

V. Belkin Gədəbəydə, Qalakənddə, Şəmkirçay, Zəyəmçayın yuxarı axarı hövzələrində qazıntılar zamanı 5 ədəd tunc, 78 ədəd isə dəmir nizə ucluqları aşkar olunmuşdur. Onların bəzilərinin içərisində ağac qalıqları da tapılmışdır [4, s.70].

A.A.İvanovskinin qazıntıları zamanı da Gədəbəy rayonundan belə ucluqlar tapılmışdır. 22№-li daş qutudan əldə edilmiş bir ədəd yarpaq formalı tunc nizə ucluğunun uzunluğu 22,5 sm olmuşdur. Onun borusunun üstündə ağac sapa mıxla bərkitməkdən ötrü iki deşiyi vardır. İkinci belə nizə ucluğu 56№-li daş qutudan əldə edilmişdir. A.A.İvanovskinin fikrincə bu ucluq iki məqsədlə işlədilmişdir: həm xəncər kimi kəsmək, həm də nizə kimi batırmaq məqsədilə. Onun uzunluğu 23 sm olmuşdur. Aşağı hissəsindən sap keçirmək üçün küpü olan dəmirdən hazırlanmış bir ədəd yarpaq formalı nizə ucluğu da A.A.İvanovskinin qazıntılarından məlumdur [4, s.70-71].

A.B.Kuftin tunc lövhədən bükülərək düzəldilmiş boru dəstəkli, ortasında zəif qabarıq xəttə malik nazik tipli nizə ucluqlarını ən qədim sayır və Qafqaz ərazisində e.ə.II minilliyin ilk rübünə aid edir [4, s.71]. Tovuzçay və Qazıqulu nekropollarından tapılan tunc nizə ucluqlarının analoji nümunələrinə Gəncəçay rayonunda da rast gəlinir.

Hücum silahları içərisində *cida ucluqlarına* da rast gəlinir. Qazıqulu nekropolunun 10№-li daş örtüklü qəbirindən tapılmış 1 ədəd cida ucluğu bu baxımdan maraqlıdır [2, s.22]. Dəmirdən döymə üsulu ilə hazırlanmış cida ucluğu nizə ucluğundan fərqli olaraq kiçik və nazikdir, paslanmışdır. Lakin yaxşı vəziyyətdə qalmışdır. Ucu biz olan cidanın arxaya doğru çıxıntısı vardır. Bu çıxıntılı hissə çox geniş yara açır və silahı insan bədənindən asanlıqla çıxartmaq mümkün olmur. Skeletin qabırğa sümüklərinin arasından tapılmışdır. Çox ehtimal ki, bədənə ilişib qaldığı üçün onu çıxartmaq çətin olmuşdur. Belə cidalər döyüş vaxtı düşmən bədəninə sancılmaq üçün əlverişlidir. Sonluğa, ağac dəstəyə keçirilən hissəsi yastı və enlidir. Dairəvi en kəsikli cida ucluğunun uzunluğu 9,5 sm, eni isə 0,9 sm-dir. Analoji cida ucluqlarına Mingəçevirdə, Kür çayının sağ sahilindəki küp qəbirlərdə də rast gəlinmişdir. Burada tapılmış cida ucluqlarının salamat qalmış hissələrindən onların həm uzun, həm də qısa olduqları nəzərə çarpır. Burada aşkar edilmiş iki cida ucluğunun uzunluğu orta hesabla 21 sm olduğu halda, üçüncü cida ucluğunun boyu təxminən 11 sm idi. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş qəbir abidələrində və eləcə də yaşayış yerlərində cidalara nizə ucluqlarından fərqli olaraq az təsadüf edilir.

Əldə edilən hücum silahlarından biri də *xəncərlərdir*. Bu silah nümunələri həm daş qutu, həm də sadə torpaq qəbirlərin xarakterik avadanlığı hesab edilir. Onlar nəinki zəngin avadanlıqlı, hətta kasıb qəbirlərdən də tapılmışdır. Xəncərlər tökmə üsulu ilə hazırlanmış, döymə üsulu ilə təkmilləşdirilmişdir. Şəbəkəli xəncər başlıqları isə mum modellər vasitəsi ilə hazırlanmışdır. Tunc xəncərlər müxtəlif formalara malik olub tiyə, dəstək və konusvari başlıqdan ibarətdir.

Qazıqulu nekropolundan aşkar edilən 2 ədəd dəmir xəncər ikinci tipə daxil olan xəncərlərə aid olub tunc qılınclar kimi *dəstəklərinin ağac hissələri döymə üsulu ilə bərkidilmiş xəncərlərdir*. 10№-li daş örtüklü qəbirdən tapılmış dəmirdən hazırlanmış xəncər tökmə üsulu ilə hazırlanmışdır [2, s.22]. Dəstəyi də dəmirdən olan xəncər pis vəziyyətdə qalmışdır. Onun dəqiq ölçüləri yerindəcə götürülmüşdür. Dəstək tiyədən xaç formasında ayrıdır. En kəsiyi lentvaridir. Skeletin baş və qabırğa sümükləri yanından tapılmışdır. Ümumi uzunluğu 33 sm, eni 3,5 sm, dəstəyin uzunluğu 11 sm-dir. 12№-li daş örtüklü digər qəbirdən tapılan digər dəmir xəncər də pis vəziyyətdə qalmışdır. Nazik və uzun, yastı formada olub, lentvari en kəsiyə malikdir [2, s.31]. Qırıq vəziyyətdədir. Ölçülərini qəbirdəcə götürmək mümkün oldu. Dəstəyi və tiyəsi bütövlükdə dəmirdən olub, dəstə tiyədən xaçvari dəmir hissə ilə ayrılır. Döymə üsulu ilə hazırlanmış xəncər qəbirdəki skeletin sağ qolunun bilək sümükləri yanından tapılmışdır. Uzunluğu 26 sm, eni isə 3 sm-dir.

Belə xəncərlərə A.A.İvanovskinin Gədəbəy rayonunda və Tovuz rayonunda tədqiq etdiyi 6 və 33№-li daş qutu qəbirlərdən əldə edilmiş tunc xəncərləri misal göstərə bilərik. Bu tip xəncərlər Azərbaycanda ən çox Mingəçevirdən və Cəlilabad rayonu ərazisindən tapılmışdır [4, s.72].

Balıqçılıq da Tovuzçay hövzəsinin sakinlərinin təsərrüfatında mühüm yer tutmuşdur. Qeyd edək ki, bu sahə ilə Tovuzçayın düzənlik ərazisində və Kür çayına yaxın ərazidə məskunlaşan əhali məşğul olurdu. Qazıqulu nekropolunun 11№-li qəbirdən balıq tutmaq üçün istifadə edilən 1 ədəd *dəmir qarpun* tapılmışdır [2, s.27]. Kiçik ölçülü, keyfiyyətsiz qalmış dəmir qarpun üç yerə bölünmüşdür. Ucu bizdir, uc hissəsində dəmir çıxıntı vardır və arxaya doğru əyintilidir. Sonluğunda ağac dəstəyə keçirilmək üçün sağa və sola çıxıntı vardır. Balıq tutulmasında istifadə edilən qarpun skeletin sinə sümükləri arasından tapılmışdır. Uzunluğu 6,2 sm-dir.

Bəzək əşyaları. Qazıqulu nekropolunda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı son tunc-ilk dəmir dövrünə aid qəbir abidələrindən çoxlu bəzək əşyaları aşkar edilmişdir. Onlar

hazırlanmış materialın təyinatına görə müxtəlifdirlər. Bu nümunələrin hansı məqsəd daşması onların qəbirdə insan skeletinin hansı hissəsində yerləşməsi ilə müəyyən olunur. Bəzək əşyalarına adətən mərhumun baş, sinə, bel hissələrində, qol və barmaq sümükləri üzərində təsadüf edilir.

Baş bəzəkləri içərisində *sırğalara* geniş rast gəlinir [2]. Sırğalar formalarına görə iki qrupa bölünür: halqaşəkili, şar və konusvari sırğalar. Dairəvi sırğaların bir ucu tam dairə yaradaraq, içəriyə doğru əyilmiş dalğavari şəkildə diametr boyu davam etdirilmişdir. Bu sırğaların bir ucu yayşəkili, digər ucu isə düz və ya qarmaq şəklində qatlanmış olur. Tunc hələyə keçirilmiş şar və konusvari sırğaların içi boş, üzəri şəbəkəli nəqşlərlə bəzədilmiş olur. Hər iki qrupa aid olan sırğalar Azərbaycanda Xanlar rayonunda 4№-li kurqandan, Xaçbulaqda 4№-li daş qutudan və İ.Cəfərzadə tərəfindən tədqiq olunan 2№-li kurqandan, Quşçu kəndindəki 2, 11, 27№-li daş qutulardan, Mingəçevirdə 5№-li kurqandan, Gədəbəyin daş qutu qəbirlərindən və Köndələn çayının sağ sahilində Qarabulaq çayının sağ sahilində yerləşən 87№-li kurqandan, Gürcüstanda Samtavrdan, indiki Ermənistan ərazisində -Xrtanos, Göyçə, Artikdən də tapılmışdır [4, s.79]. Qazax rayonunda belə sırğaların zəncir qalıqları ilə birlikdə tapılması onlardan həm sırğa, həm də asma kimi istifadə edildiyini göstərir.

Y.İ.Hummel bu bəzək növünü tunc dövrünün dini təsəvvürləri ilə əlaqədar olan əşyalar adlandırır [26].

Qazıqulu nekropolundan 4 ədəd (2-si tunc, 2-si isə dəmir) sırğa tapılmışdır. Onların hamısı sadə formalı olub, ölçüləri fərqlidir. Dairəvi en kəsikli tunc və dəmir məftildən hazırlanan sırğaların qulağa keçirilən sonluqları itidir. Bəziləri burma üsulu ilə düzəldiliblər [2].

Qazıqulu nekropolundan 5 ədəd *asma bəzək əşyaları* tapılmışdır [2]. Bu asmalar müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Tuncdan hazırlanmış zoomorf tipli asmalar keçi və quş fiqurlarından, ilan ifadə edən dairəvi, ziqzaqvari məftildən ibarətdir. Diskşəkili şəbəkəli asmalar nazik tunc lövhələrdən düzəldiliblər. Paltara

tikmə bəzəklərin də sırasında diskşəkilli tunc lövhələr vardır. Onların üstü burma naxışlarla və əks tərəfindən basma üsulu ilə qabartmalarla bəzədilib. Oxşar döş asmaları Zəyəmçay nekropolundan da tapılmışdır [4, s.79-80]. Qazıqulu nekropolunun qəbirlərindən tapılmış asmalar içərisində daşdan və sümükdən hazırlanmış asmalara rast gəlinir. 1№-li qəbirdən tapılan açıq-yaşıl rəngli topaz cinsli çay daşından hazırlanmış amuletin $d=4,3$ sm-dir. Dairəvi, təkər formalıdır. Kənarları yaxşı yonulmuş, hər iki üzü sürtülmüşdür. Qalınlığı 0,5 sm-dir. Ortasından sap keçirib boyundan asmaq üçün $d=0,5$ sm olan deşiyi vardır.

Digər 10№-li qəbirdən tapılmış sümükdən hazırlanmış badam formalı asmalar ehtimal ki, asma bəzəyin bir hissəsi olub, 2 ədəddir. Yuxarısı nazik, aşağı hissələri isə yumru badam formalıdır. Üzərinin bəzi yerlərində qopuqlar vardır. Yuxarisında $d=0,3$ sm olan ipə keçirmək üçün daşykləri vardır. Uzunluqları 2,4 sm və 1,7 sm-dir. Qazıqulu nekropolunun qəbirlərindən tapılmış asmaların analoji oxşarları Mingəçevirin torpaq qəbirlərindən, Göygöl rayonunda 1№-li kurqandan, Quşçu kəndindəki 11№-li daş qutudan, Çovdar kəndi yaxınlığındakı daş qutulardan və s.yerlərdən də tapılmışdır [4, s.80].

Qəbir abidələrindən tapılan bəzək əşyaları içərisində tuncdan hazırlanmış *zoomorf asma fiqurlar* xüsusilə səciyyəvidir. Qazıqulu nekropolunun 13№-li qəbirindən 1 ədəd tuncdan tökmə üsulu ilə hazırlanmış *zoomorf quş fiquru* tapılmışdır [2, s.34]. Quş fiquru yəqin ki, asma bəzəyin bir hissəsi olmuşdur. Çünki, onun başındakı tac dairəvi istiqamətdə düzəldilmiş və boynunun arxasına birləşdirilmişdir. Quşun dimdiyi, gözləri üçbucaq formalı quyruğu, qarşıda iki ayağı çox aydın cizgilərlə verilmişdir. Quş fiqurunun sinəsindən iki ədəd bir-birinə paralel qabarıq xətlər keçir. Ehtimal ki, bunlar tunc məftil kimi düzəldilmiş, sonra fiqura qaynaq edilmişdir. Dimdiyinin uzunluğu 0,4 sm-dir, quyruğunun uzunluğu 0,7 sm-dir.

Bu fiqurun eyni oxşarına Zəyəmçay nekropolunda 106№-li torpaq qəbirdə də rast gəlinmişdir [4, s.81]. Bu qəbirdən tapılmış iki ədəd tovuz quşunu xatırladan balaca tunc quş fiqurları da eyni formalı olub, eyni məzmununa

malikdir. Belə quş fiqurlarına Azərbaycan ərazisində Gədəbəy rayonunda Çovdar ətrafındakı daş qutularda, Quşçu kəndində 11№-li kurqanda, Gəncəçay hövzəsində 14 və 18№-li kurqanlarda, Mingəçevirdə kurqan və torpaq qəbirlərdə, Xocalıda 11№-li kurqanda da rast gəlinmişdir [4, s.81]. V.Belk öz qazıntılarında 12 ədəd heyvan (keçi, qoyun), 18 ədəd quş fiquru aşkar etdiyini yazmışdır [4, s.81].

Azərbaycan ərazisində bir-birinə tam oxşar quş fiqurlarının tapılmaması onların müxtəlif mum modelləri vasitəsilə töküldüyünü təsdiq edir.

Bu qrupa daxil olan bəzəklər içərisində *sancaqlar* da xüsusi rola malikdirlər. Onlara daha çox baş və döş bəzəkləri içərisində təsadüf edilir. Ş.Sadiqzadə sancaqları quruluşuna görə 9 növə bölmüşdür [4, s.83]. Bu bölgü sancaqların baş hissəsinin quruluş təyinatına əsasən aparılmışdır. Qazıqulu nekropolunun bəzi qəbirlərindən sadə formalı hazırlanmış tunc sancaqların hissələri tapılmışdır.

Qazıqulu nekropolunun qəbirlərindən tapılan boyun və yaxa bəzəkləri içərisində böyük əksəriyyəti *muncuqlar* təşkil edir [2]. Hövzənin qədim sakinləri muncuq hazırlamaq məqsədilə müxtəlif materiallardan istifadə etmişlər. Tovuzçay hövzəsinin son tunc – ilk dəmir dövrünə aid qəbir abidələrindən aşkar edilmiş küllü miqdarda muncuq əsasən əqiq, pasta, şüşə, sümük, metal, balıqqulağı və s.-dən hazırlanmışdır.

Qazıqulu nekropolunun qəbir abidələrindən əldə edilən muncuq məmulatının əksəriyyətini *pasta muncuqlar* təşkil edir [2]. Pasta muncuqlar çox zaman boru şəkilli olub, doğrama üsulu ilə hazırlanıblar. Onlar ağ, yaşıl, sarı və sadə rəngdə olub, bəziləri isə şüşə pastadan hazırlanırdılar. Təsadüfi hallarda pasta muncuqlara çoxlu sayda rast gəlinir. Belə pasta muncuqlara çoxlu sayda Qızılvəngdə, Gəncəçay, Şəmkirçay, Zəyəmçay hövzələrində, Qazax, Daşkəsən və Mingəçevirdə, Uzuntəpədə, Dağlıq Qarabağın arxeoloji abidələrində rast gəlinmişdir [4, s.84]. Bəzi pasta muncuqların üzəri naxışlanmışdır. Quruluş forma və məzmunlarına görə pasta muncuqlar müxtəlif qruplara bölünür.

Artıq məlumdur ki, pasta muncuqlar hələ qədim dövrlərdən Mesopotamiyada istehsal

olunmuşdur. Sonralar onların istehsalı Misir, habelə Şərqi Aralıq dənizi rayonlarında da təşkil olunmuşdur. Ehtimal ki, belə tip materiallar başqa ərazilərə, o cümlədən Azərbaycana bu mərkəzlərdən yayılmışdır [4, s.84].

Qazıqulu nekropolunun qəbirlərindən 38 ədəd (15-i 10№-li, 19-u isə 15№-li qəbirdən) pasta muncuq aşkar edilmişdir [2].

Qazıqulu nekropolundan 78 ədəd (10№-li qəbirdən 42 ədəd, 11№-li qəbirdən 1 ədəd, 15№-li qəbirdən isə 35 ədəd) *əqiq muncuq* aşkar edilmişdir [2].

Əqiq muncuqların hazırlanmasında birtərəfli və ikitərəfli dəsmə üsulundan istifadə edilmişdir. Açıq qırmızı və tünd qırmızı rəngdə olan əqiq muncuqlar çəlləkvari, armudvari, bikonik formalı, piramidaşəkilli və s.formalara malikdirlər. Tovuzçay nekropolundan üzəri yaşıl və qara şirlə örtülü pasta muncuqlar da tapılmışdır. Doğrama, bəzən isə yonma üsulu ilə hazırlanan əqiq muncuqların bəziləri səliqəsiz düzəldiklərindən onların səthi qeyri-hamardır.

Qazıqulu nekropolunun qəbirlərindən qazıntılar zamanı pasta tərkibli *şüşə muncuqlara* da rast gəlinmişdir [2]. Lakin, onlar nisbətən az saydadır. Bu da həmin muncuqların öz dövründə pasta, kaori və s. muncuqlara nisbətən daha qiymətli mübadilə vasitəsi olmasından xəbər verir.

Şüşə muncuqların bəzisi kiçik ölçülü olub, tünd qəhvəyi, bəziləri isə yaşıl-boz rəngli şüşədən səliqə ilə hazırlanmışdır. Şüşə muncuqların bəziləri boz-yaşıl şüşədən hazırlanmış, yumru formaya malikdirlər. Bəzilərinin forması şargövdəlidirlər. Qara rəngli şüşə muncuqlar isə bir tərəfdən dairəvi, içəriyə doğru batıq, digər tərəfdən isə daralaraq içəriyə doğru uzunsov formalıdırlar. Bu tip qara rəngli muncuqlar Xaçbulaqda 3 və 5№-li kurqanlardan, 26№-li daş qutudan da tapılmışdır [4, s.87]. Tovuzçay hövzəsinin daş qutularından və nekropolun qəbirlərindən tapılan şüşə muncuqların analoji oxşarları Gürcüstanın və Şimali Qafqazın həmdövr abidələrindən də aşkar edilmişdir [4, s.87].

Muncuq məmulatının bir qismini də *sümük muncuqlar* təşkil edir. Qazıqulu nekropolunun qəbirlərindən cəmi 36 ədəd (10№-li qəbirdən 19 ədəd, 11№-li qəbirdən 12 ədəd, 15№-li qəbirdən 5 ədəd) sümük muncuq

tapılmışdır. Uzunsov formalı muncuqların əksəriyyəti yonma üsulu ilə hazırlanıb. Bəziləri doğrama üsulu ilə düzəldilib. Son tunc-ilk dəmir dövrünə aid qəbir abidələrindən və eləcə də yaşayış yerlərindən tapılan sümük muncuqlar haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Q.S. İsmayılov qeyd edir ki, bu muncuqlar adətən xırda quşların nazik lülə sümüyündən kəsilirdi [4, s.88]. Ona görə də onlar dairəvi formalı və eyni ölçülüdür.

Qazıqulu nekropolunun qəbirlərindən 14 ədəd (13 ədəd tunc, 1 ədəd dəmir) *metal muncuq* tapılmışdır [2]. Tunc muncuqların analoji oxşarları Tovuzçay, Zəyəmçay və Hacıvəlilər nekropollarından tapılmışdır. Tunc muncuqlar Azərbaycanın tunc dövrü abidələrində bəzək əşyaları arasında müəyyən yer tutur. Belə muncuqlar Mingəçevirdən daha çox tapılmışdır.

Qazıqulu nekropolundan (6 ədəd tunc, 2 ədəd dəmir) tapılan *qolbaqlar* forma etibarilə iki qrupa aid olunurlar [2]. Ucları birləşməyən qolbaqlar birinci qrupa daxildirlər. Belə qolbaqlar bəzən iri tunc məftildən olub, üzəri çərtmə naxışlarla bəzənmiş halda olur. Bu qrupa aid olan qolbaqların bəzilərinin ucları xaricə qatlanmışdır. Xarici görünüş etibarilə tunc boyunbağılara oxşayan belə qolbaqlar ucları bitişik qolbaqlardan kəskin şəkildə fərqlənir. İkinci qrupu təmsil edən ucları bitişik qolbaqlar bəzi hallarda çərtmələrlə və yapıdırma düymələrlə bəzənirlər. Bəzək üçün işlədilən tunc barmaqçıqlar dairəvi məftildən, müstəsna hallarda isə tunc lentələrdən hazırlanırdılar.

Tovuzçay hövzəsinin qəbirlərindən tapılan qolbaqlar dairəvi en kəsikli nazik və qalın tunc məftildən düzəldiliblər. Əsasən sadə formalı olan qolbaqlardan başqa sonluğu ilan başı formasında qolbaqlara da rast gəlinir. Bəzi qolbaqların üstü kəsmə-çərtmə naxışlarla bəzədilib.

Tunc qolbaqlar naxışlarına görə iki cürdür: səthi dişli çərtməli və səthi saya, hamar olan qolbaqlar. Birincilərə nisbətən ikincilərə Qazıqulu nekropolunda daha çox rast gəlinmişdir. Onlar Azərbaycanın son tunc-ilk dəmir dövrü abidələrində ən çox yayılmış bəzək əşyalarındandır. Qarabağın Dovşanlı (1 saylı), Qarabulaq, Şuşa, Mingəçevir, Gəncəçay, Xaçbulaq abidələrində bu qolbaqlara kütləvi halda rast gəlinir [4, s.93].

Qazıqulu nekropolunun qəbirlərindən 5 ədəd (3 tunc, 2 dəmir) *üzük* aşkar edilmişdir. Üzüklerin əksəriyyəti hamar və spiral formalı olub, keyfiyyətli qalmışdır [2].

Qazıqulu nekropolunun qəbirlərindən tapılan üzüklər əsasən dairəvi kəsikli, təsadüfi hallarda isə lentşəkilli en kəsiyə malik tunc məftildən hazırlanmışdır. Onlar çox sadə və hamar formalı olub, xüsusi əlamətləri ilə seçilmirlər.

Qəbir abidələrinin müqaisəli təhlili və əldə edilən arxeoloji materiallara əsasən Qazqulu nekropolunun qəbirlərini e.ə.IX-VII əsrlərə aid etmək olar. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin son mərhələsi üçün xarakterik olan dəmir alətlər və silah nümunələri Qazqulu nekropolunun qəbirlərindən də aşkar edilmişdir. Xüsusilə skif tipli ox ucluqları və ilk dəmir dövrünü xarakterizə edən keramika nümunələri nekropolun qəbirlərinin aid olduğu xronoloji dövrü müəyyən etməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

Bütün bu sadaladığımız bəzək əşyaları son tunc-ilk dəmir dövründə Tovuzçay hövzəsinin dağətəyi zonasının qədim sakinlərinin bədii zövqünü, incəsənətinin inkişaf səviyyəsini, başqa ölkələrlə mədəni-iqtisadi əlaqələrini müəyyən qədər izləməyə imkan verir. İstər metal, istər gil, istərsə də daşdan və s.-dən hazırlanmış maddi mədəniyyət nümunələri Tovuzçay hövzəsində məskunlaşmış insanların həyatında sənət sahələrinin inkişaf səviyyəsinin göstəricisidir. Keramika məmulatı, silahlar və bəzək nümunələri bu insanların sənətkarlıq həyatından və onların hansı sahəsinin daha üstün olmasından bəhs edən məsələlər üzərində dayanmağa vadar edir.

Tovuzçay hövzəsində məskunlaşan Xocalı-Gədəbəy tayfalarının belə yüksək sənət nümunələri yaratmasının səbəbi ərazinin təbii cəhətdən zəngin olmasıdır. Tələb olunan xammal ehtiyacının ödənilməsində hövzənin dağlıq zonasının faydalı qazıntı ehtiyatlarının böyük rolu olmuşdur. Əkinçilik və yaylaq-qışlaq maldarlığının inkişafına şərait yaradan daimi su mənbəyi və əlverişli iqlim digər tərəfdən təsərrüfat sahələrinin genişləndirilməsinə səbəb olurdu. Hövzənin qədim insanların təbiətə mübarizəsini asanlaşdıran metaldan olan təsərrüfat və məişət əşyaları, o cümlədən

silahlar eyni zamanda təsərrüfatın inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Son tunc-ilk dəmir dövründə hövzə əhalisinin daha da sıxlaşmasına səbəb olan amillərdən biri də məhz bu faktordur.

Qazıqulu nekropolunda aparılan arxeoloji qazıntılar və bu qazıntılardan əldə edilən tapıntıların elmi tədqiqi yeni faktların üzə çıxmasına və Tovuzçay hövzəsinin son tunc-ilk dəmir dövrü qəbir abidələrinin tədqiqi sahəsində uğurlu addımların atılmasına şərait yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. "Azərbaycan" qəzeti, 12 aprel 2012-ci il
2. Nəcəfov Ş.N. Tovuzçay su anbarının tikintisi ilə bağlı olaraq subasar ərazidə yerləşən Qazqulu nekropolunda 2008-ci ilin 26 may-27 iyul tarixlərində aparılmış arxeoloji qazıntı işlərinin geniş elmi hesabatı. Bakı, 2008, 99 s.
3. Nəcəfov Ş.N., Əsədov V.A. Qazqulu nekropolunun qəbir abidələri və dəfn adətləri // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2010, №1. Bakı, 2010, "Nafta-Press", s.80-88
4. Nəcəfov Ş.N. Zəyəmçay hövzəsinin son tunc-ilk dəmir dövrü qəbir abidələri. Tarix üzrə fəlsəfə dok. alimlik dər. almaq üçün təq. edilm. dissert. Bakı, 2008, 204 s.
5. Nəcəfov Ş.N., Hüseynov M.M. Həsənsu nekropolunun qəbir abidələri və dəfn adətləri // Dövlət və Din (ictimai fikir toplusu), iyul-avqust 2011, 4(24), s.139-148
6. Hacı Z.C. Tovuzçay nekropolunun bəzi qəbir abidələri haqqında //Elmi axtarışlar, XXII toplu. Bakı, "Səda", 2006, s.231-232
7. Nəcəfov Ş.N. Qazqulu nekropolundan aşkar edilən skif tipli ox ucluqları // AMEA-nın Xəbərləri: tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. №1-2, 2010, s.193-200
8. Археологические исследования Э.А.Реслера в Елизаветопольской губернии в 1901 г. // Изв. ИАК, 1905, вып.16, с.1-26
9. Nərimanov İ.N. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı, Azərb.SSR EA nəşrti, 1958, 142 s.
10. Abbasova F.Ə. Bulaqbaşı abidələri. Bakı, Elm, 2003, 176 s.

11. Кесаманлы Г.П. Археологические памятники эпохи бронзы и раннего железа Дашкесанского района. Баку, Агридаг, 1999, 179 с.
12. Куфтин Б.А. Материалы к археологии Колхиды. Тбилиси, Техника да шрома, 1949, т. I, 360 с.
13. Наджафов Ш.Н., Агаларзаде А.М. О грунтовых погребениях Нариманкендского некрополя // Мир культуры (научно-теоретический сборник), вып. 11, Баку, 2006, с.417-420
14. Абибуллаев О.А. Погребальные памятники из поселения Кюльтепе // Археологические исследования в Азербайджане (сб.ст.). Баку, 1965, с.29-44
15. Гуммель Я.И. Погребальный курган (№1) около Еленендорфа Азербайджанской ССР. Баку: Изв. Аз.ГНИИ, 1931, 55 с.
16. Muradova F.M. Qobustan tunc dövründə. Bakı, Elm, 1979, 118 s.
17. Ахундов Т.И. Северо-Западный Азербайджан в эпоху энеолита и бронзы. Баку, Элм, 2001, 331 с.
18. Тушишвили Н.Н. Маднисчальский могильник. Тбилиси, Мецниереба, 1972, 216 с. XXXV табл.
19. Чеченов И.М. Курган 2 у селения Кишпек в Кабардино-Балкарии. В кн.: «Новое в археологии Северного Кавказа». М.: Наука, 1986, с.39-52
20. Гуммель Я.И. Археологические очерки (сб.ст.). Баку, Изд-во Аз.ФАН, 1940, 164с.
21. Гусейнова М.А. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего (XIV-IX вв. до н.э.). Баку, Элм, 1989, 126 с.
22. Qazıyev S.M. Mingəçevirdə arxeoloji yadigarlar // АММ, 1949, с. I, s.71-86
23. Müseyibli N.Ə. Tavatəpə son tunc-ilk dəmir dövrü yaşayış məskəni haqqında / 2006-2007-ci illərdə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları. Bakı, Nafta-Press, 2007, s.46-48
24. Nəcəfov Ş.N. Yastıtəpə yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar (Ağstafa rayonu) // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar - 2010, Bakı, 2011, s.159-167
25. Наджафов Ш.Н. Археологические раскопки на поселении Сарван-тепе (Рус-тепе) в 2009-2010 гг. // История и её проблемы, №2, Баку, 2011, с.291-300
26. Крупнов Е.И. О походах скифов через Кавказ. В кн.: «Вопросы скифо-сарматской археологии» (по материалам конференции ИИМК АН СССР, 1952 г.). М.: Изд-во АН СССР, 1954, с.186-194
27. Ионе Г.И. Мингечаурская разновидность наконечников стрел «скифского» типа // МКА, 1953, т. III, с.81-97

Шамиль Надир оглы Наджафов

ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ПАМЯТНИКИ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ГАЗЫГУЛИНСКОГО НЕКРОПОЛЯ

РЕЗЮМЕ

Этот некрополь расположен вблизи селения Газыгулу Товузского района, на холме, именуемом местными жителями, как «Етим Али юрду», «Чалын далы» или же «Шимшек-тепе». Искусственно проведенная речка, Хунан один из протоков Товузчая разделяет некрополь на две части. Некоторые погребений были разрушены во время проведения речки. Отметим, что речка протекает через центральную часть некрополя, где погребения периода раннего железа располагались более плотно.

Общая площадь некрополя ближе к 1,5-2 гектарам. Во время археологических раскопок, ведущихся на участке, начиная со склона холма, где располагался некрополь и до вершины, были определены и пронумерованы квадраты. На территории некрополя были выделены 3 раскопочных участка. Два из них (I и III раскопочные участки) были заложены на правой стороне речки Хунан, а II раскопочный участок заложил слева от речки – в близкой к речке части холма. В некрополе было обнаружено всего 18 погребальных памятников. 16 из них (погребения под №: 1-11; 14-18) были обнаружены на I раскопоч-

ном, а 2- (погребения под №: 12 и 13) на II раскопном участке. На III раскопном участке погребальных памятников обнаружено не было.

Большинство погребений, обнаруженных в некрополе, было с каменным покрытием курганного типа. Даже в некоторых погребениях были обнаружены каменные покрытия в 4-5 слоя. Вместе с этим обнаруживались и грунтовые погребения, но они малочисленны. По этим свойствам погребения Газыгулинского некрополя аналогичны с погребениями некрополей Гасансу, Гаджывелилер, в том числе Зеямчайских и Товузчайских некрополей. Отметим, что несмотря на разнообразие могилных форм, их погребальный обряд и полученные материально-культурные образцы ни чем не различаются. Отметим еще один факт: что из-за попадания некоторых погребений в береговой разрез Хунанчая определенная часть их камер была разрушена.

Принцип общей направленности в погребениях некрополя в некотором роде был соблюден. Так, среди погребальных камер больше всего встречаются погребения восточно-западной и западно-восточной направленности. В большинстве погребений были обнаружены человеческие скелеты. Скелеты в погребениях были полускорченными, уложенными на спину, полностью скорченными, в положении на правом или на левом боку, а иногда расчлененными. Отметим, что следы таких захоронений встречаются в большинстве могильных памятников Азербайджана периода поздней бронзы-раннего железа. В погребении №5 покойник был уложен на спину, правая рука в полусогнутом положении. В погребении №12 прослеживались следы интересного обряда. Так, покойник был размещен в погребении в сидячем положении или же в положении с согнутыми ногами. Некоторые особенности погребальных обрядов позволяют прийти к выводу о связи этих погребений с древними скифами.

В погребениях были обнаружены многочисленные материально-культурные

образцы. Эти находки состоят в основном из образцов керамики разного содержания и формы- кувшинов, горшков, чаш, мисок и др., бытовых предметов – ножей, изготовленных из бронзы и железа, пряслиц, изготовленных из глины и известняка, точильных камней с просверленными сквозными отверстиями (видимо для подвешивания); образцов украшений – бус, изготовленных из агата, пасты, стекла, кости, каури, бронзовых подвесок, пуговиц, колоколчиков, гривен, браслетов, колец, серег; образцов оружия – наконечников стрел, изготовленных из бронзы (6 штук скифских наконечников стрел), наконечников копий изготовленных из бронзы и железа.

Эти погребения Газыгулинского некрополя по структуре, типу, археологическим находкам относятся к периоду раннего железа, а еще точнее к IX-VII вв. до н.э. Эти погребения и полученные из них материалы считаются редкими находками, обогащающими материальную культуру азербайджанского народа.

Najafov Shamil Nadir oglu

THE GRAVE MONUMENTS & ARCHAEOLOGICAL MATERIALS OF THE GAZIQULU NECROPOLIS

SUMMARY

It is talked the mineral the may-july of 2008 in the article from archaeological monuments of the necropolis of Gaziqulu implemented in months. Gaziqulu necropolis settles are located in the left shore of the necropolis of Tovuzchay. Monument of 18 graves have been opened here. Considerable archaeological materials from graves have been taken. But they are habits of this burial the most interesting. It meets burial habit show the religious world outlook in the graves of the ancient inhabitants of the basin. Dead bodies in the graves right and left, it have been buried back above in the half-bent and complete whole folded situations. Habit

of characteristic burial is watched in the graves of child, woman and man. Habit of burial in some grave is connected with ancient scythians. They have been rich according to religious look of kin concerned people buried here and tribes.

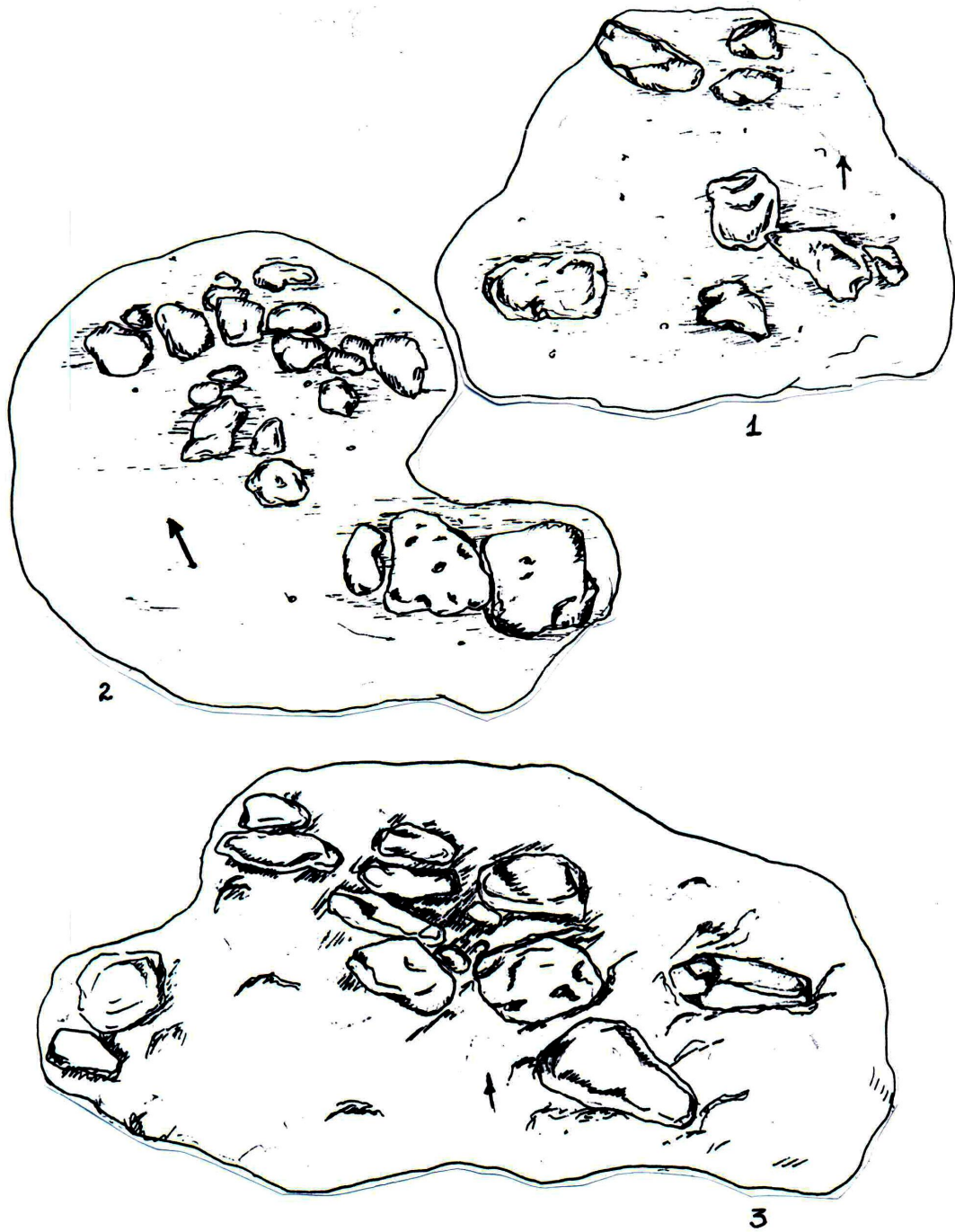
This article, providing a comprehensive research analysis of the Gazigulu necropolis, identifies grave types in the area, including the Gazigulu necropolis, establishes the date and chronological range of the burials, contains comments regarding diversity of mortuary practices and gives classification of the cultural material. The degree of ranking of the Gazigulu necropolis among the late bronze age to early iron age necropolises of the western portion of Azerbaijan is defined on the artefactual material retrieved from the site. The Gazigulu necropolis is distinguished from other burial sites of the Tovuzchay river basin and entire region by its size, mortuary practices and finds assemblage.

The Gazigulu necropolis may possibly have belonged to the inhabitants of a settlement located in the nearby area. Although the associated settlement site was not discovered during research on the burial site, it could tentatively be presumed that the settlement site of this fairly sizable necropolis was situ-

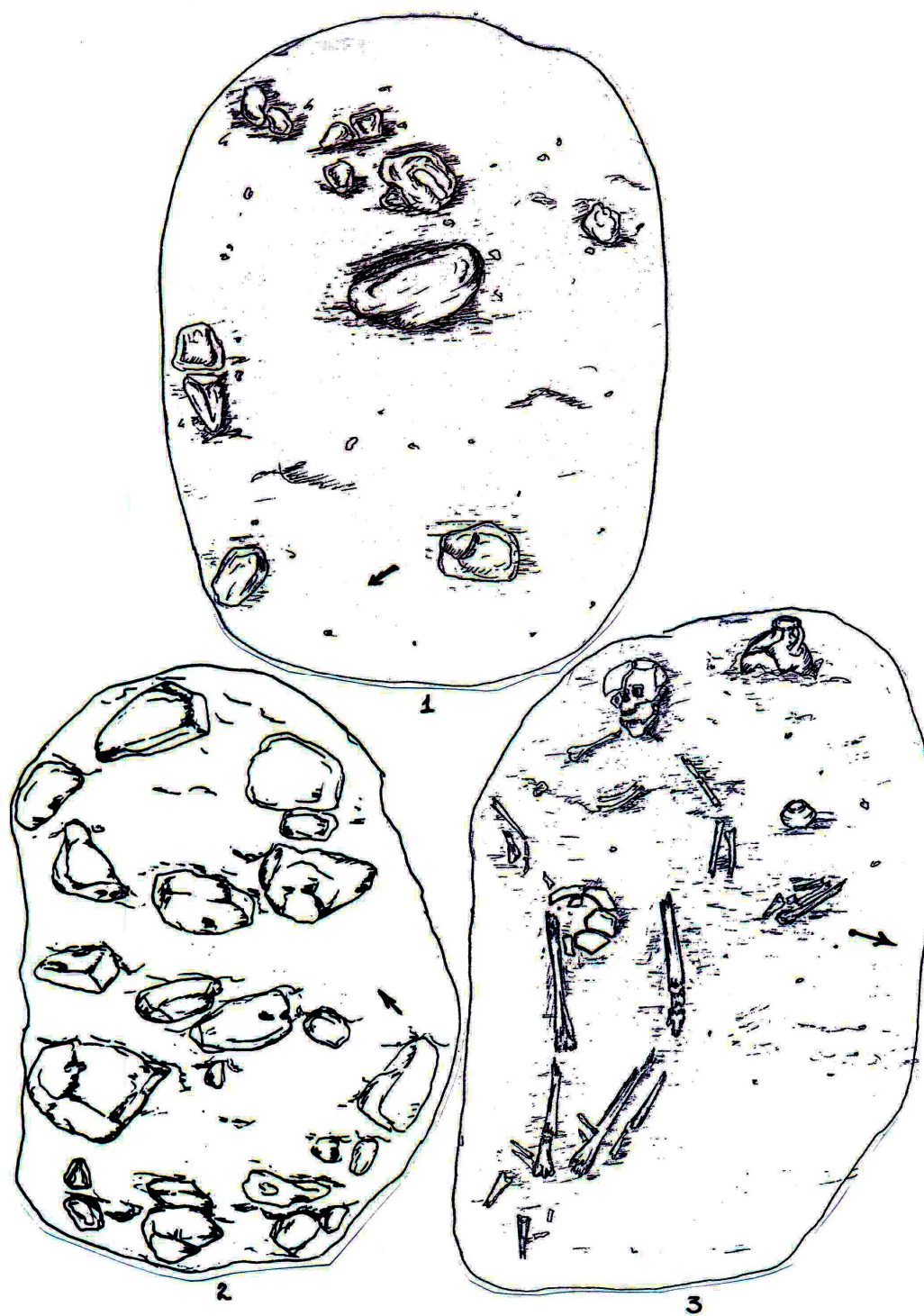
ated in the neighbouring vicinity and the life-span of the settlement was relatively long, perhaps 2 or 3 centuries. The archaeological material recovered from the necropolis indicates that the site was used for 2-3 centuries.

No regularity was observed with respect to the grave depth at the Gazigulu necropolis. The graves were unearthed at different depths. In some cases the difference in depths may have been conditioned by soil properties and difficulty in digging. The majority of graves at the necropolis were exposed at depths between 50cm and 120cm.

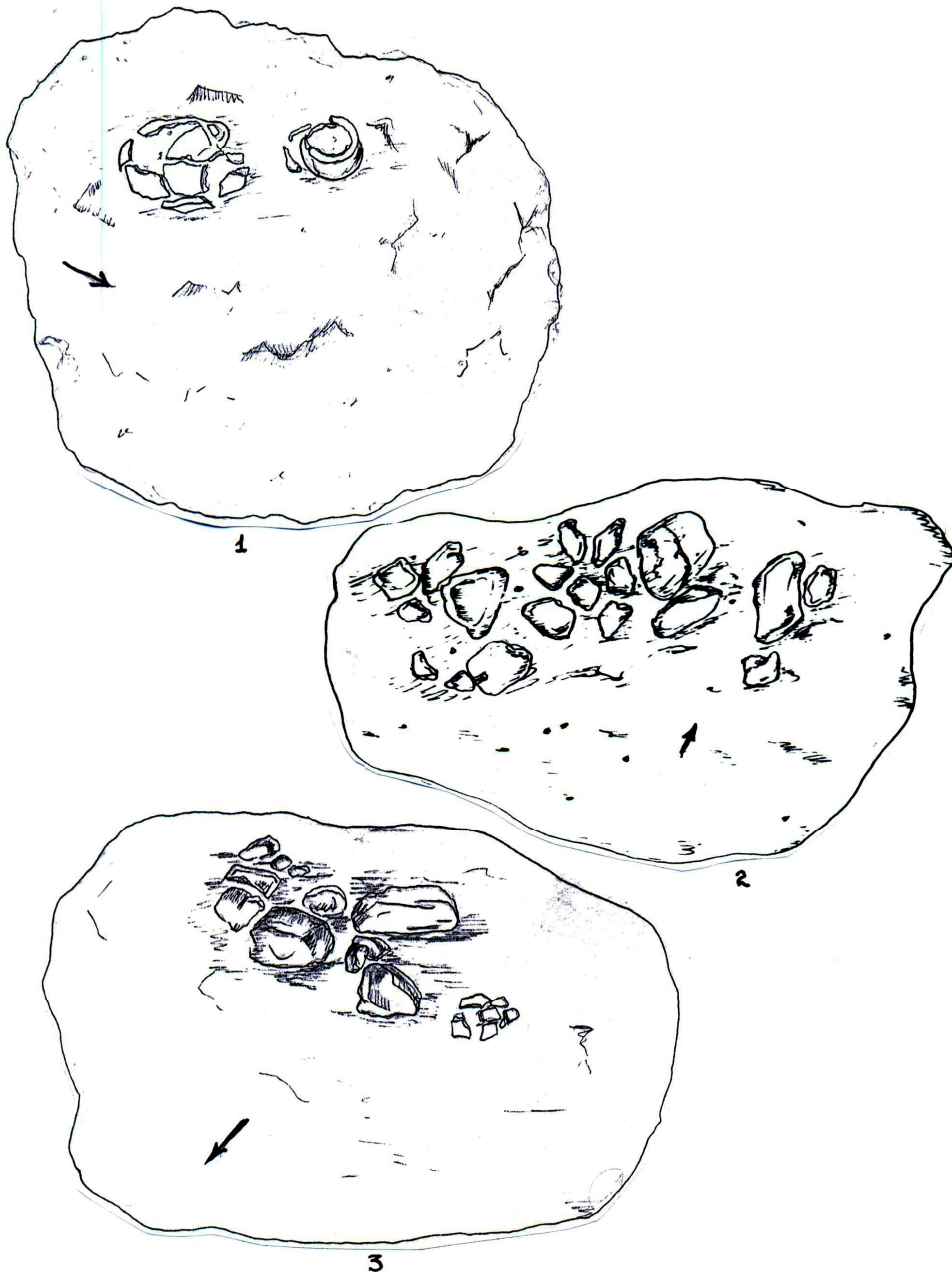
Two burial types have been recorded at the Gazigulu necropolis – stone covered graves and earth graves. It is possible to distinguish between these two types of burials based only on the nature of the burial covering material. The covering of stone-covered graves is not a simple set of stones but represents a kind of structure. Covering a grave dug in the soil layer or sand layer or gravel-rich layer with river-washed stones should be understood as an important aspect of the mortuary practices employed. The burials at the Gazigulu necropolis are of a slightly later date, possibly covering the 9th-7th centuries, b.c.

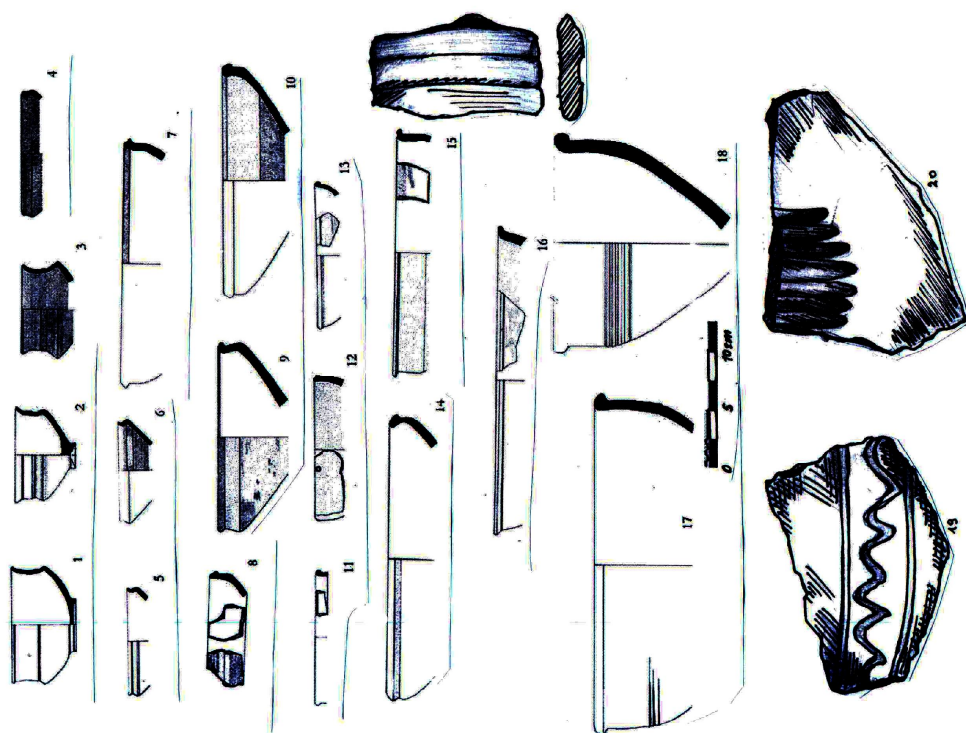
Tablo I. 1 – 6№-li torpaq qəbir; 2 – 16№-li torpaq qəbir; 3 – 4№-li daş örtüklü qəbir

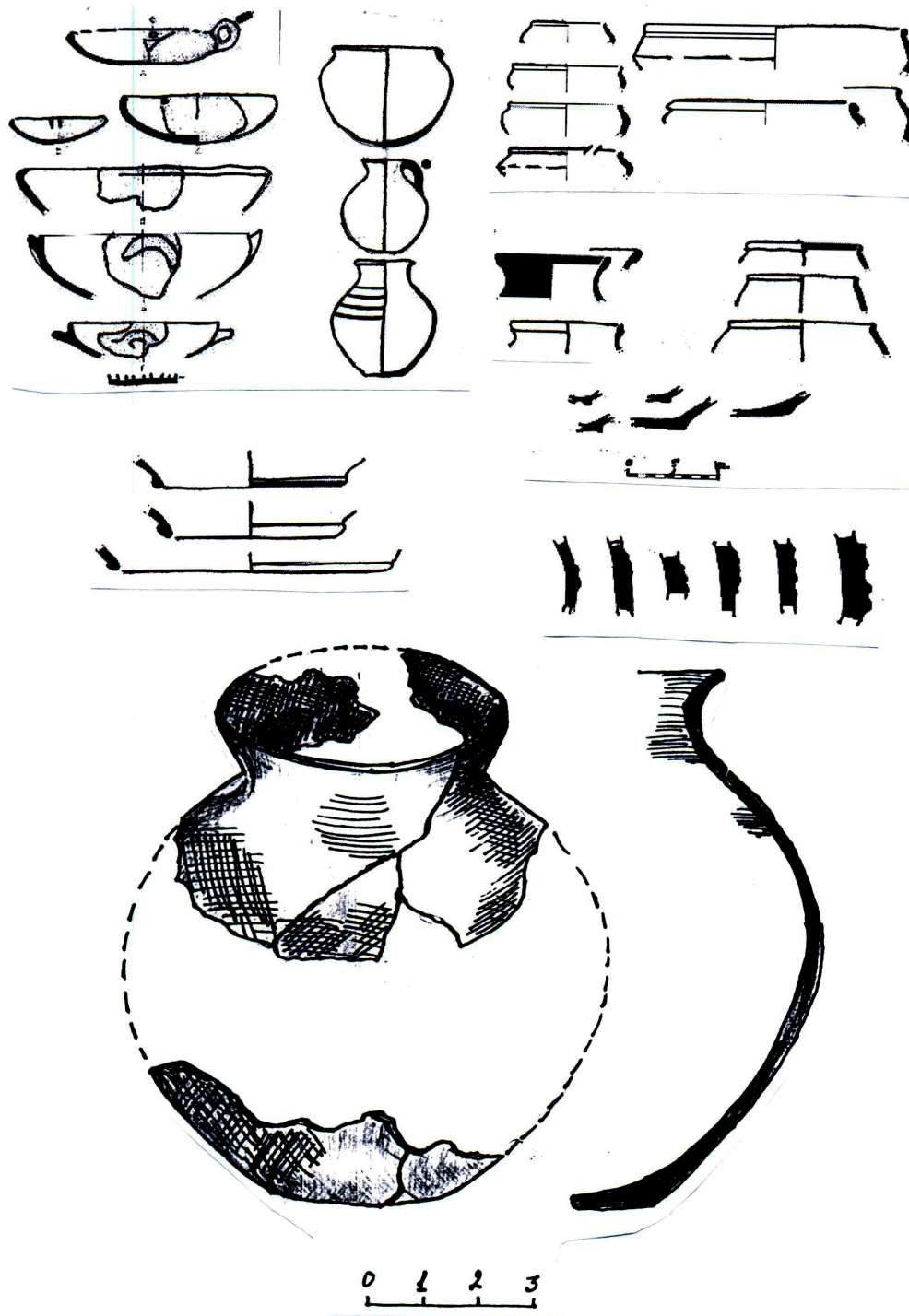
Tablo II. 1 – 3№-li daş örtüklü qəbir; 2–3 – 10№-li daş örtüklü qəbir

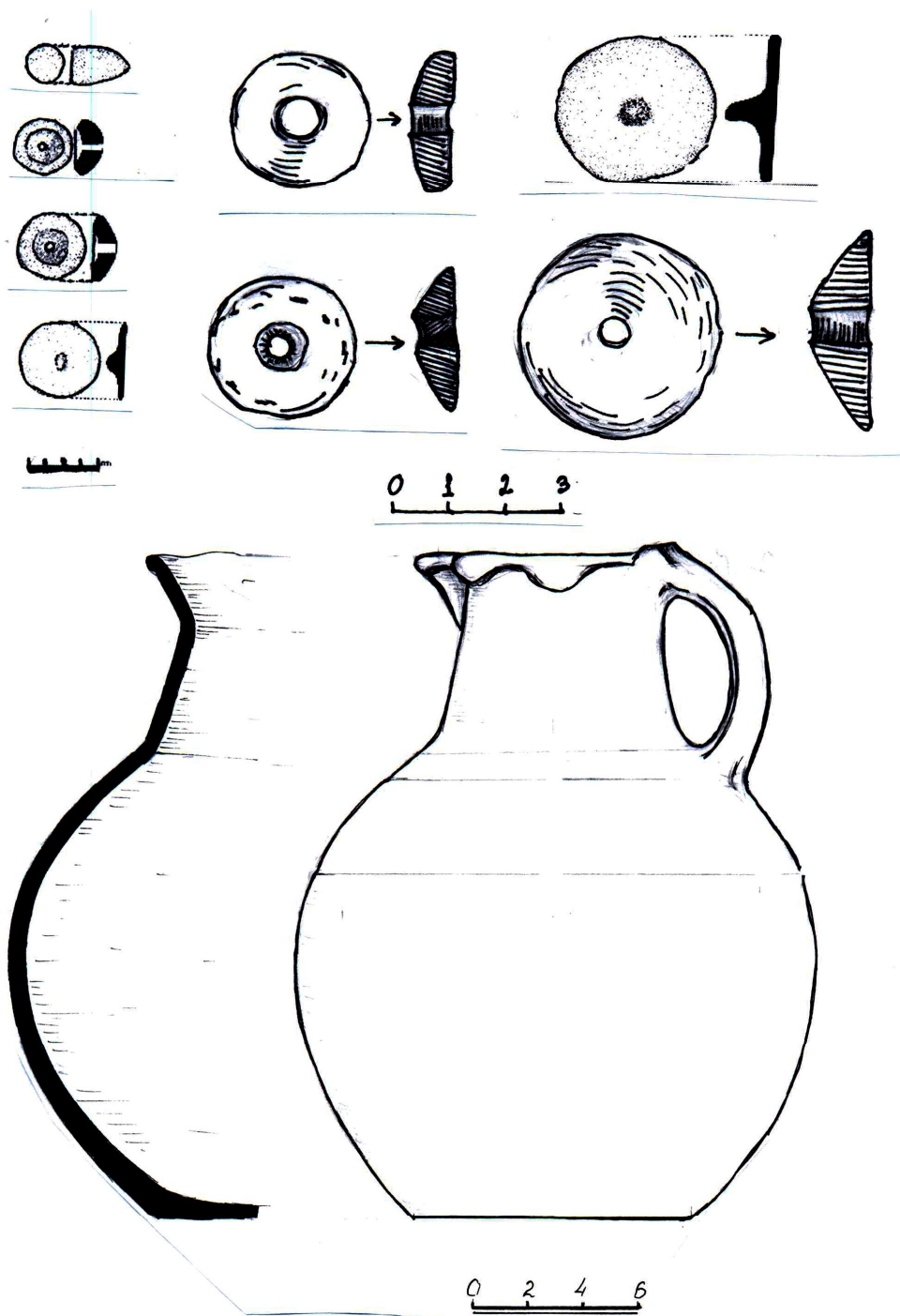
Tablo III. 1 – 8№-li daş örtüklü qəbir; 2 – 11№-li daş örtüklü qəbir;
3 – 15№-li daş örtüklü qəbir

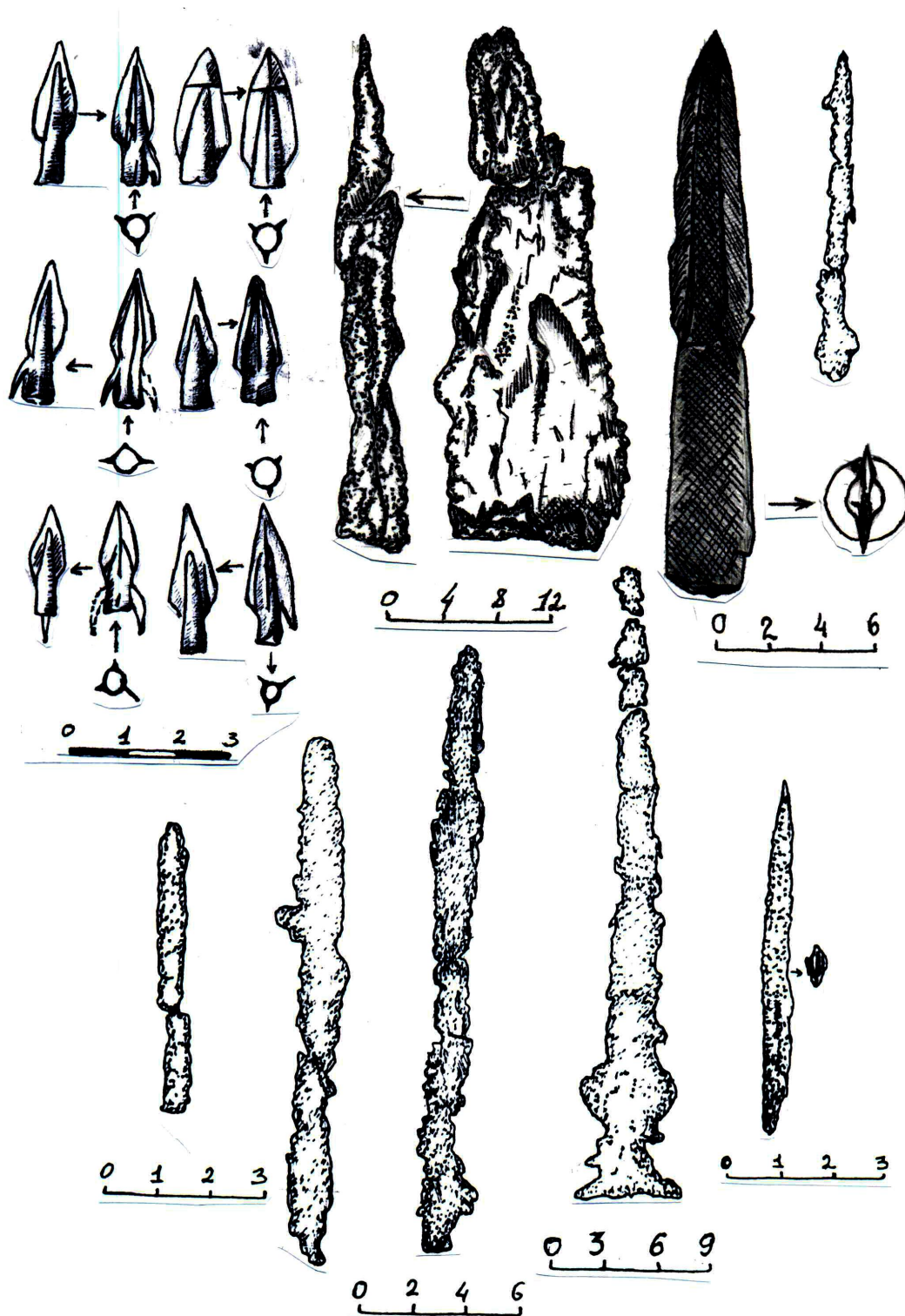
Tablo IV. 1-18 – keramika məmulatı; 19-20 –keramika fraqmentləri üzərində naxış elementləri

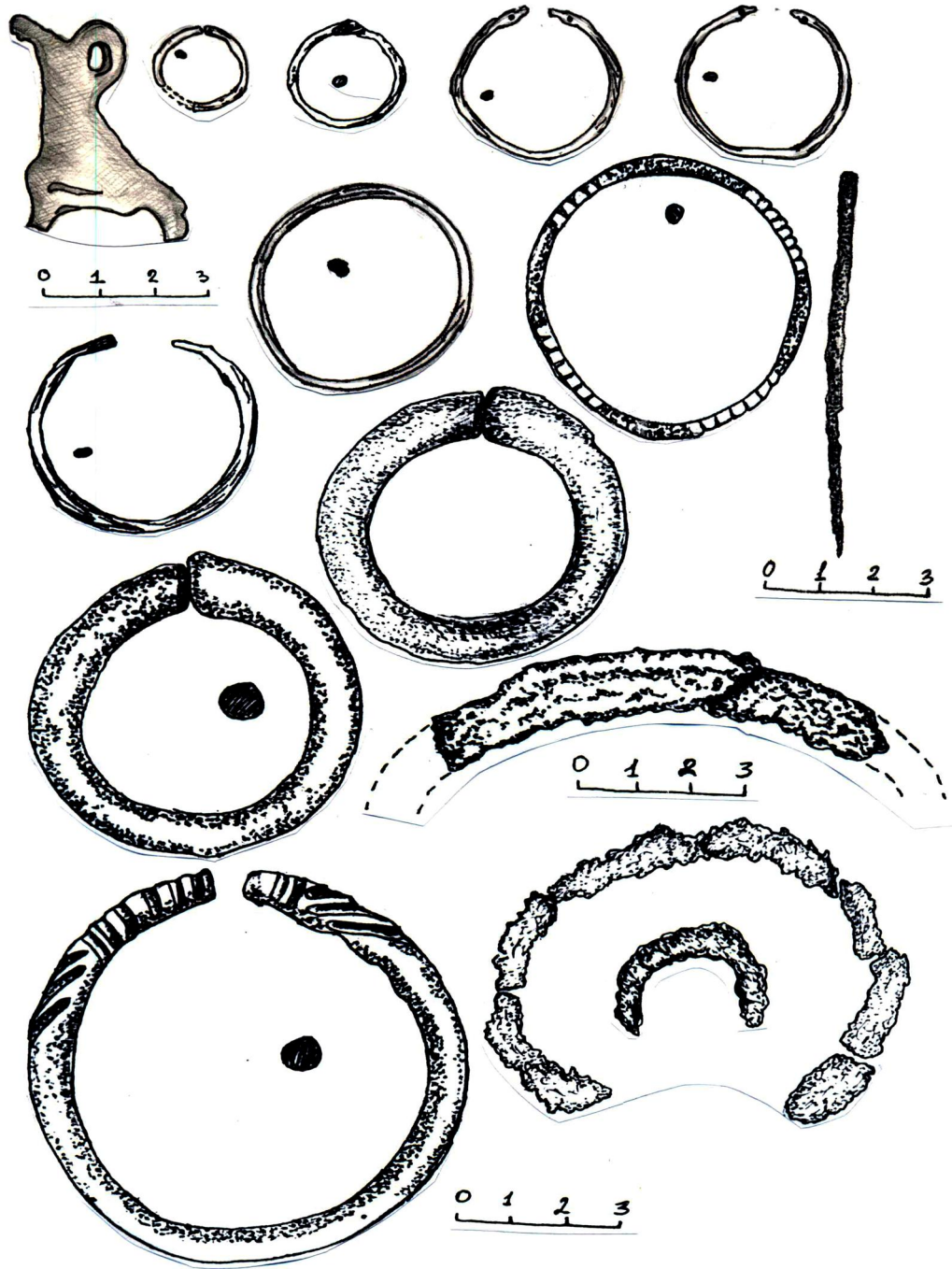
Tablo V. Keramika məmulatı

Tablo VI. İy başlıqları, bardaq

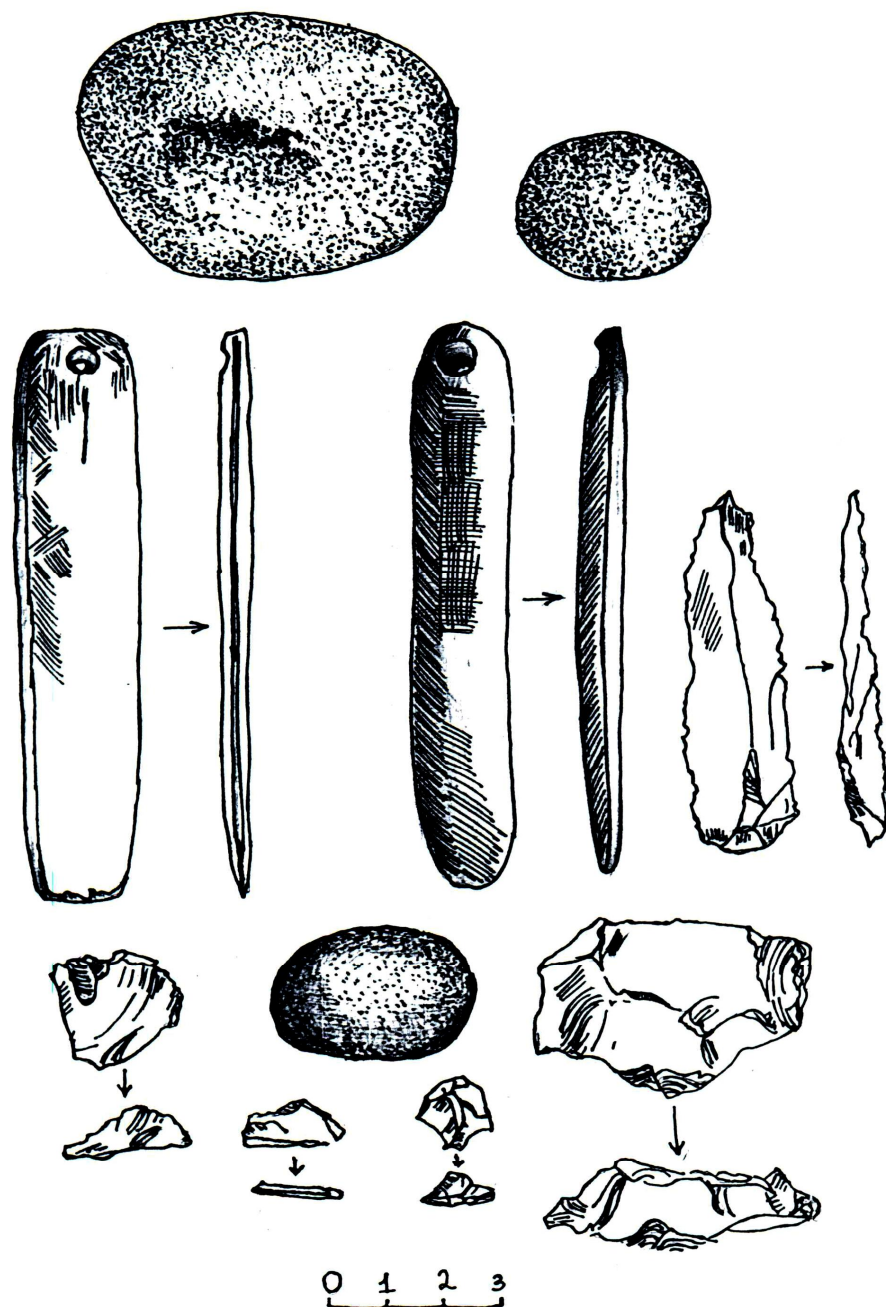
Tablo VII. Skif tipli ox ucluqları, dəmir və tuncdan nizə ucluqları, qarpunlar və bizlər

Tablo VIII. Tuncdan quş fiquru, tuncdan və dəmirdən üzüklər, sırğalar və bilərziklər

Tablo IX. Muncuq məmulatı

Tablo X. Daş məmulatı – sürtgəclər, bülövlər, çaxmaqdaşından bıçaq və qəlpələr

Roya Tajbakhsh

*Department of Archaeology, Hamedan Branch,
Islamic Azad University, Hamedan, Iran*

Milad Vandae

*Young Researchers & Elites Club, Hamedan Branch,
Islamic Azad University, Hamedan, Iran*

THE CHAHAR TAQI COLLECTION OF ROHNI, A TEMPLE BELONGING TO IZAD ANAHITA?

Abstract

In modern studies and in the process of archeological investigations, various objectives are considered; including, in regard with the study of constructions, sometime problems such as styles, architectural characteristics, economic conditions, the power of ruling government, the rate of interests and tendencies of people toward religion, etc, could be understood much better. The Sassanid's dynasty is among the historical periods of Iran, when attention to Zoroastrian religion and sensitivity to religious matters and events were considered the most important affairs of the kings and the study of the history of this period partly reveals the reasons for the religious attitudes of the kings.

Accordingly, the writer of this article titled: "Archeological study and dispersion analysis of Chahar taq es in Sassanid's era in the west and southwest of Fars province" has investigated it in three chapters of archeological studies in the winter 2011, and spring and summer of 2012. In this study, the writer manages to recognize 18 Chahar taq es between the cities of Baladeh, Farashband and Firoozabad. A present article seeks to study the chronological succession of one of the most tacit and outstanding Chahar taq es in this region, that is, Rohini (Anahita) Chahar taq.

Keywords: Chahar taq, Atashkadeh (Fire-Temple), Anahita, Farashband, Zoroastrian Religion, Sassanid's

Introduction

Religious buildings of Sassanid era known as Atashkadeh (Chahar taq) or fire temple are one of the most outstanding architectural examples of above-mentioned era. In this era, in addition to constructing important

and large Fire-temples such as Azargashnasab Fire-temple in Takhte Soleyman (Huff, 1983: 127-171) and/or Azarbarzin Mehr and Azar Faranbugh Fire-temples (Bundahesh, 1999), a large number of Fire-temples were constructed where religious ceremonies were held. In historic texts left from this period, we frequently see the news or the order for building Chahar taq es on the side of the rulers or high rank officials including Shapour I referred to in Zoroastrian inscription (Akbarzade & Tavousi, 2007: 45), also Tabari's reference (Tabari, 2005) to constructing Fire-temple by "Mehr Nersi" vizier of Bahram Goor (Godard, 1991: 11-84). Having a look at the dispersion of these Chahar taq es shows that in two or at most three provinces of the country, the accumulation of these Chahar taq es has been reported in the western part of it, that is, in Firoozabad and Kazeroon. The number of these Chahar taq es in Fars province is so high that it seems that they outnumber the capacity required for the society population of that period. So far, no complete and supported archeological mapping of the dispersion and the location of these Chahar taq es has been prepared across the province.

This scientific gap is really considerable. The large number of these Chahar taq es in the province, the distance between them, the architectural characteristics and the materials applied and the plan of Chahar taq es and their supplements are among the major problems that replying to them reveals some unknown parts of the religious and ruling conditions of this era.

Anahita and Royal dynasty of Sassanid's

In culture and beliefs of ancient Iranians four elements of water, wind, earth and fire are of specific importance. In Avesta

each one of these elements are known in the names of the guards or Izads such as: Aredvisara-Anahita, Vayu, sepanta-Armaiti and Atar (Vandae, 2011:119-131). Bartolomae refers to the meaning of Anahita as “moisture or humidity” (Bartholomea, 1961: 194); Reichelt introduces Anahita as a female name meaning “moisture” (Reichelt, 1968:218).

Lommel has translated Anahita as “moisture, hero and clean” (Lommel, 1954: 412). Poordavood also selects the meaning of “strong and clean river or able pure water” for Anahita (Pour Davoud, 1928: 165). Anahita, indeed, is one of the Izads (gods) of Endive (India) and Aryan era prior to Hegira (migration) (Gouiry, 1997:5) which in Avesta whose power and rank descends, in contrast, Ahura Mazda takes the rank of Izadi.

“He (Aredvīsura-Anāhitā), in my opinion, cleans water, the egg of men and womb and milk of woman.” (Aban Yašt, Paragraphs 4,6,5; translated by Doustkhah, 2003:298).

Anahita based on texts available for us is a powerful woman Izad, but in the first era of Sassanids she could be incarnated as the mother of the God who is the cleaner of original Persian generation or race and holder of the Sassanid's dynasty blood. It is revealed from different sources that Ardeshir Papakan (224-242 A.P), the founder of this kingdom, himself was the custodian and supervisor of Anahid fire-temple in Estakhr city (5 kms from Parse city) (Tabari, 2005: 104), during kingdom of Ardeshir Zoroastrian religion was not clearly the national religion (Chaumont, 1958:153) because it is said that Ardeshir gives the cut head of one of the rioters of Marv city to Anahita temple, in Estakhr city, as a gift (Tabari, 2005: 108). Accordingly, Sassanid's kings had the title of “perista” worship House of Anahita as an inherited position in persis (Fars) region, and along with it they had the title of Persian and Iranian kingdom officer, After Ardeshir, his son, Shapour, had the same title and in his new city, that is, “Bishapour” he built a wonderful and great temple, not for Ahura Mazda, but for Izad Anahita, according to the inscription of Zoroastrian Kaabe (Akbarzade & Tavousi, 2007: 43-45), Shapour in all lands conquered, ordered the

construction of a Fire-temple and it seemed that these fire-temples were erected for worshipping Anahita religion not that of Ahura Mazda (Schippmann, 2008:102). Wiesehofer believes that in Ardeshir ruling era, Zoroastrian religion was not governmental (Schippmann, 2008: 102), some scholars also believe that giving freedom to Manes, Judaists and Christians is an indication that Sassanid's government was not Zoroastrian (Guillemin, 1983: 879; Widengren, 1965: 254). Gobl based on studies on coins concludes that the concept of Sassanid's governmental religion is not confirmed by coins, and even everything indicates that at least the first kings of Sassanid's seriously worshiped Anahita (Gobl, 1961, 414). After the death of Shapour, Bahrams were able to put an end to Manes domination by getting help from Kertir. Then, Kertir was able to raise his power through raising a religious theocracy, so far as in embossed designs such as Shapour in the role of Rajab (Herzfeld, 2002), and Sarmash had (Frye, 1949:69-70) created inscriptions beside those of kings and carves his roles and, in the end, he was able to receive the title of Kertir, “the savior of Bahram soul, the king of Hormoz” from Bahram II (Huyse, 1998: 118). Kertir in his inscription in the role of Rostam claims that: “I punished and tortured them” (the innovators) so that they choose the right path (Mac Kenzie, 1989: 59). Undoubtedly, this speech of him and with the advent of means in shaper era (Sarkarati, 1999: 185) and other internal problems of Sassanid's period, this important points is revealed, also Izad Anahita could be considered among the religious innovators. For Widengren Kertir was able to create a unity between priest and Tavern-keepers (Magicians) at the end of the third century A.P. which finally resulted in the creation of formal temple of Sassanids (Widengren, 1985:38). Every city Kertir went he had the ability to build a fire-temple and issue an order with his stamp and signature (Daryae, 2005:68). Besides all these reasons, the drawing of Izad Anahita could be seen in Sassanid's carved drawings in the form of water since all drawings of Sassanid's have been stone carved by the ponds or lakes (Vandae, 2012:309-355). After Bahrams, Nersy could get power from

Kertir again and get his inherited job that is, the charge of fire-temple of Anahita (Lukunin, 1993: 194). Speaking about the value and praise of Anahita during the history of Sassanid's requires a separate article, but we only refer to the point that 400 years after Ardeshir, Khosrow Parviz (591-628 A.P.) in his ruling again focuses on the value of Anahita and in the embossed drawing of Taghe Bostan III, erects an image of this Izad (Vandae, 2012: 213, Herzfeld, 1920b:103-142; Erdman, 1937:79-97) and Yazdgerd III (632-651 A.P), the last king of Sassanid's by coronation in Anahita temple of Estakhr relies on his ancestor and his favorite Izad, as Goblputs it; "Anahita in critical period of the country is specifically attended to as the main God of the species" (Gobl,1968:54)

Accordingly, it could be concluded that this female Izad has a special position (role) in Sassanid's dynasty and they made an attempt to relate their blood and root (origin)to Izads (god families). Anahita was the special Izad of Sassanid's noble family that cleaned the eggs of kings, made their splendor eternal and guaranteed their Kingdom for this reason, in addition, Ahura Mazda being the resignator of power to any kingdom, Anahita is the protector of the same Kingdom.

Chahar taq (Fire-temple)

Chahar taq buildings are the most outstanding architectural style of Sassanid's whose plan was applied in particular in mosques after Sassanid's era (Ettinghausen & Graber, 2002:18-47). These buildings are nowadays known as fire-temples, but the function of them as fire-temples for praising and valuing fire was not the innovation of Sassanid's era. Prior to this, Eylamit buildings existed from 13th century in Choghazanbeel, Khoozestan (Amiet,2005:53) and from Medes period dating 7th century in Nooshijan, Malayer (Stronach,1978:1-28); also, in the fourth, third and second layers in "Noozi" prototypes of Cartagh with smaller dimensions could be observed (Star,1939:167).

In Archimedes period, there are also different forms of religious buildings which have survived more or less intact for hundreds of years. The prototype of Sassanid's fire-temple style and Chahar taq could be seen in Khajeh

mountains of Systan (Herzfeld,2001:200-220; Trudy,1987:13-52), and also Zahhak Castle in Azerbaijan (Rawlinson,1841:120; Kleiss, 1972: 163) belonging to Parthian period.

The most outstanding characteristics of this building style are square-shaped Altar (Mehrab) internal four-column, roofed corridor around the building and also linking fire-place and the place of religious ceremonies in a general building design for this developed collection of fire-temples in Iran (Huff,1990: 634-642).

Ardeshir Ir (224-241 A.P) in Ghale dukhtar (Huff,1971:127-171) and in his palace in Firoozabad (Siegler, 1973:20), promoted this style of architecture at native and large quantities, that this outstanding plan with domed roof, became the most common architectural style of Sassanid's and Iran. What is related to fire-temples of Sassanid's era is that the rather large number of temples known so far attracts attention. It was when "Chahar taq" became common as a noble and basic change (transition) for religious buildings of Sassanid's a large number of Chahar taq plans with circumambulation parlor has been discovered including following fire-temples: Shian (Rezvani, 1995:74), Milegard (Moradi, 2009:165), Chen Zhih, Ilam (Vanden Berghe, 1977:182-184), Julian (Mohammadi far & Motarjem,2011:77-88), Baze-hoor (Huff,1989:20), Takhte Suleyman (Huff, 983:293-295), Chartagh of Darab (Miroshedji, 1980:157-160), Chartagh of Posht-e Kouh (Vanden Berge,1977:171-175), Ghanat Bagh (Idem,1984:201-220), Charghapu in Ghasre Shirin (Idem), Fire-temple of Atashkouh (Godard, 1938:7-80), Tang Chek Chek of Fars (Vanden Berge, 1961:180), Chahar deh of Khoozestan (Stein, 1935:65-68), Sultanabad of Kerman (Vanden Berge, 1968:94), Chahar taq of Naghare Khaneh (Vandae,2012,1-14) and one of the most important Chahar taq es, that is, Chahar taq of Niasar (Hardi, 1938:163-166) could be referred to the book of Sassanid's Fire-temples titled Schippmann is also one of the most important sources on Chahar taq es (Schippmann,1971). The geographical dispersion of Chahar taq es around the country today indicates the propagation of Zoroastrian religion in the lands under Sassanid's ruling (Fig.1).

Geographical location of Rohni Chahar taq (Anahita)

Farashband town is located in Fars province 172 kms to the west of Shiraz. It is 750 to 850 m above open seas level. This height has created hot and desert climate there, and most likely the climate of this region in Sassanid's era was much more moderate, because it is very difficult to live there from June to October because of hot climatic conditions (Map.1).

Remains of Anahita Chahar taq are located at northern altitude 28.39.02 and at eastern latitude 52.09.01 and 830 m above sea level. To have access to this work after travelling along the road from Farashband to Dahroom for 33 kms, we could observe this work (building) on the left side of the road, 200 m far from the road (Map.2). The writer has managed to identify four other Chahar taq es along this route which each of them will be introduced in separate articles (Vandae, 2012:1-14). This Chahar taq is only a part of a large enclosure with appropriate dimensions of 60×120 m. on the east side of the enclosure, there is a seasonal river which is dry nowadays (Fig.2)

Materials Applied

The most important materials used in this building are rubble-stone, mortar (plaster of lime and ashes or sand), chalk and a mortar composed of sand- dried brick and mud which have been used in the internal wall of the small basin or pond. But the use of material at such a large scale and great care in creating such buildings indicates the Sassanid's great interest in making their religious and royal buildings magnificent and immense.

Description of Chahar taq Collection

As it was mentioned before, this collection is located 200 meters far from the road. The building is located along the northwest Southeast line and the remainder width of the building 23.6 meters and its length is 24.65 meters (Map.3). This collection consists of an enclosure of around 100×200 m area and only the line of disturbed (irregular) walls around the main space is identifiable (Fig.3).

The remains of the main building consists of two large Chahar taq es the larger Chahar taq is fortunately relatively intact and only some part of its bash has been demolished; but the small (minor) Chahar taq to the west has been completely demolished and its chapira has been wholly destroyed. This complex consists of a special type of yard in the middle which is unique in its type in Sassanid's era and it is a prototype of Islamic period mosques with a court in the middle to reach the yard, nine 10-meter doors have been provided, of course, at first you must pass the half-ruined Chahar taq in the western part of the complex. For this Chahar taq only architectural function but not religious one could be considered (Fig.4). In two eastern and western sections of the yard are two halls (A&B) which you can enter the halls (Fig.5). Also, in the southern section are two other decorative arches on two sides of the smaller Chahar taq es inside the yard (Fig. 6) (dimensions of all rooms, yard, passageways (vestibules) and dome have been presented in (Map.4)

The main dome is located in the northern section and there have probably been stairs to reach there from the yard side (Fig.7).

The larger dome has been surrounded by rooms numbered from I to VII. At first, two halls (Hall C.D) are observed on the left and right which hall D has leads to eastern section rooms (Fig.8), but nothing remains of it today. But, hall C in northern section consists of three rooms (I, III, V) with different dimensions whose entrances are completely similar to the hasps inside the yard, but with different and room III opens to it as the only entrance route to rooms are symmetrically seen in the eastern part of the building which include rooms II, IV, VI; room VII is also apart of supplements in eastern section in which only this some room is identifiable (Fig.8,9,10). The plan of the main dome consists of four arches joined to the walls of neighboring rooms which are transferred to chaptra by? (Fig.11). It is possible to observe examples of these in other Chahar taq es of the region including; beside Malek, Jorre,

Kenar Siah and Negharreh (Fig.12). This dome like other domes of Sassanid's era is style crust and its main section has been demolished (Fig.13). The closure under the dome has been decorated from four sides with hosts which have been used in this collection.

Without doubt, in splendor period, plaster-molding decorations existed on all sections of this collection, because several layers of chalk (plaster) along with ashes could be observed both in some parts of and in layers excavated illegally under one of the pillars of the main Chahar taq.

All of the roofs of rooms have been formed of arch, but in spite of Islamic arches, no specific style such as barrel-shaped arch could be introduced for it. Because the main materials applied in this case is from stone and are not lain on each other and/or are not lain with various changes; but given the cavities (holes) on the walls it could be understood that wood has been used in this building, too.

Unfortunately, many sections including; western section of the yard (Hall B), roofs of all rooms and the small dome have been destroyed. In the eastern section of this collection, only the lines of walls have remained (Fig.14). In three-dimensional reconstruction of this complex, the shape of the complex at splendor period could be incarnated clearly (Fig.15 a, b). This complex has special characteristics from architectural aspect including; location of yard in the middle, two small and large domes, symmetric plan, location of a probable veranda in the southern section of the main dome leading to the yard, the hall around the main dome and a large area; also, the main point is the appropriate construction of the building and its architecture that has caused it to be one of the most intact complexes of Chahar taq es in Iran in spite of its old age, over 1500 years, high constructive load and human and natural pressures (Fig.15c,16).

Small pond (Basin), place visited by pilgrims

There is a basin resembling (underground) water cistern 25 meters to the south. On the West of the main building which is the

most important factor in attributing this enclosure to Izad Anahita, this basin has a unique form and shape (Fig.17).

The basin has a rectangular form of 14.5×6.2 meter. A two-meter high wall surrounds it and its ceiling like the ceiling of the main building has been built in arch form. Unfortunately, this ceiling has been demolished, but some parts of this arch could be seen in the north-west walls of the building (Map.5).

Basin (2) in the entrance with 80 cm width and height of almost 1(m) is located in the eastern and western section. And in two sides of entrance, two windows have been prepared in the eastern section, the western section lacks any windows (Fig.18). In southern wall, are 12 windows with different distances from each other, but in the northern wall, there are only 5 windows up to the height of 6 meter and the rest of the wall lacks any windows. The dimension of these windows are approximately 50×50 (cm) and they were probably used to look at pilgrims, the basin or dropping vowed objects into the basin (Fig.19). This basin could be looked at from two eastern and western doors and there is no connective route to it. The depth of the basin is now over 5 meters; but, undoubtedly, in its time it was deeper, because its ceiling has poured into it, in addition, our measurement is up to the present depth, level at which water has been accumulated. The method of supplying the water of this basin is not known to us and archeological excavations could reveal this important point (Fig.20).

Chronology (calendar), Function and comparison

Unfortunately, much pottery was not obtained around this enclosure and few pieces of pottery obtained do not indicate a clear or certain date, and the only interesting point is the single example of Seljuk's indicator pottery which has been obtained from this enclosure (Fig.21). In addition to pottery which is one of the important substances in determining the chronology of different eras including Sassanid's period, use of typology and art and architecture stylistics of Sassanid's, is one of the methods of determining the chronology of buildings in different periods. One of the

characteristics of Sassanid's period architecture is the widespread use of rubble-stone and chalk piaster, thus, serious observation in Farashband region reveals widespread use of stone and mortar (plaster of lime and ashes or sand) and the reason for this is that these materials were obtained in the region. To eliminate this difficulty, the use of architectural methods and styles and also special plans including standing and plans of fire – temples and Fire-places of Sassanids period are very strategic in this comparison. As it was mentioned, the plan of Chahar taq with round entrance-hall is one of the special religions architectural styles of these periods, of which fortunately several examples have been discovered during recent years, and the location or layout of round entrance Hall in these buildings could be proved given the studies conducted in the region and discovery of numerous plans having this plan.

As it is known, fire was the symbol of Ormuzd, of important praise evidence, in Sassanid's period and Mazakian religion or its new modified form, Zoroastrian religion, was considered the formal religion of Zoroastrians (Vandae, 2011). Numerous coins of Sassanid represent kings before fire – place praising fire (Widengren, 2003: 59).

A lot of points on fire and related ceremonies and fire-temples have been revealed by studying evidences left from ancient historians. As "Herodut" contends: "they do not have any kind of Idols and they ban making idols and people who commit this crime are considered mad. It describes sacrifice ceremony in a way that Persians didnt build sacrifice places and roofed temples, but they held their religious ceremonies in open and elevated regions, if someone had a vow to scarify for one of the gods (the sun, the moon, the earth, fire, water and wind), they took the sacrifice animal simply to such regions and let the tavern-keeper know about, since performing such a ceremony was impossible without the presence of tavern-keeper.

Because sacrifice ceremony was conducted under special regulations supervised by Tavern-keeper, the tavern-keeper spread a layer of grass especially clover and put the sacrifice

meat on it and prayed or blessed for a short while" (Godar, 1996:15).

Our views on Sassanid's fire-temples rely on the studies of "Godar" and "Ordman". Based on their views, these Chahar taq es are sacred and developed buildings. They are open (un-roofed) places that were previously used for praising by Persians (Mohammadifar& Motarjem, 2011:82). These Chahar taq es were visible from four directions such as "Wandenberg" and "Schippmann" and "Group" questioned this view. The reason for this change of view was the excavations conducted in several fire-temples including; Kouh Khaseh, Takhte Soleyman, Bandian Dargaz (Rahbar,1998:213-125), etc, which challenged the view or hypothesis that Sassanid's fire-temples have only single structure and it was revealed that other structure in the plan of these buildings should be looked for (Huff,1974:247). These lines or statements on 18 Chahar taq es in Farashband and Firoozabad, the theories of Wandenberg and Huff were confirmed by researchers based on numerous reasons which will be described at appropriate place and time.

The comparison of these Chahar taq es in the region is so high that the reason for existence of so many works in this small region is clarified. But beyond this, some of these Chahar taq es have a special element called pilgrimage basin, including the basin of Rohni Chahar taq which has been the most important factor in naming this work. As it was mentioned in description section, this basin has a rectangular plan with dome shaped ceiling with two side doors and some windows for observing pilgrims. From the viewpoint of the writer, this collection has been built for the purpose of praising Izad Anahita, the building and the complex around it is a place and fire-temple for praising this Izad (God). But this isn't the only Chahar taq which has this specification. In other Chahar taq es such as: Nowjin, Baba Najm pond, Kenarsia collection, Kahnarou and Darba loot (Chahaujeer), such basins could be observed (Fig.22). In addition, on average around 80% of other Chahar taq es in this region has been built beside rivers,

perhaps, Chahar taq es location beside the rivers couldn't be considered as a factor for attributing them to Izad Anahita, and only the function as means of living or livelihood could be defined for it, but the existence of pilgrimage basins, with special form obtained in Anahita, Nowjin, Kenarsiah and Kahnavou Chahar taq es could clearly confirm their religious function. For example, two other Chahar taq es on the borders outside Fars province including Niasar Chahar taq beside which lies an underground spring which has been turned into a mosque now, also Atashkouh fire-temple which has exactly been built on the bank of setarg river which is unfortunately dry nowadays.

The main function of this basin has been in such a way that pilgrims in order to visit it, looked at it from the perimeter windows and if the main priest approved. they could enter there through side doors near the basin and present their vows and gifts to this Izad in his place. Then in continuation of their visit, they entered the main fire-temple, a custom which is of great importance and popularity nowadays among Muslims and especially in Shrines.

Conclusion

The Chahar taq of Anahita is one of the most famous Chahar taq es in Farashband region which in Sassanid's period, it was considered a part of Ardeshir khoreh region. Due to the lack of archeological excavations, the exact date could not be determined for it, but given special architecture of the building with two Chahar taq es, the yard in the middle of the building which is a prototype of Islamic mosques and also the form of the dome, this work could be attributed to the late centuries of Sassanid's ruling and early Islamic era, that is, the centuries from 5 to 8 A.P. could be considered for its construction, since, considering the existence of Islamic glazed pottery, which is an indicator of its flourishment in the period after Sassanid's, and through obtaining a piece of Seljuk's pottery, perhaps, the flourishment of this collection could be extended up to 10th and 11th centuries (P.A.), but this could not be

expressed unless organized archeological excavations are conducted.

Of course, this probability should not be ignored, that the intact and firm plan of this Chahar taq proves that the fire-temples of Sassanid's did not have only one Chahar taq in the middle, but they had a lot of supplements and numerous spaces for the presence of priests or worshipers! In addition, some of the fire-temples belonged to royal families or courtiers and only they were allowed to use them and these fire-temples were mostly built beside their palaces.

Another point is that these fire-temples belonged to Izad Anahita which is the most important factor in naming on the side of the writer. The presence of pilgrimage basin and special attention of Sassanid's family to praise of Izad Anahita and also comparison of important and similar examples of this work in the region had led Shapour I to build a temple for Anahita God but for Ahura Mazda. Also, other factors referred to in the article are the reason for this claim. This theory proves the theory of Schipman who believe in the fact that some of these fire-temples of Sassanids era belonged to Anahita.

BIBLIOGRAPHY

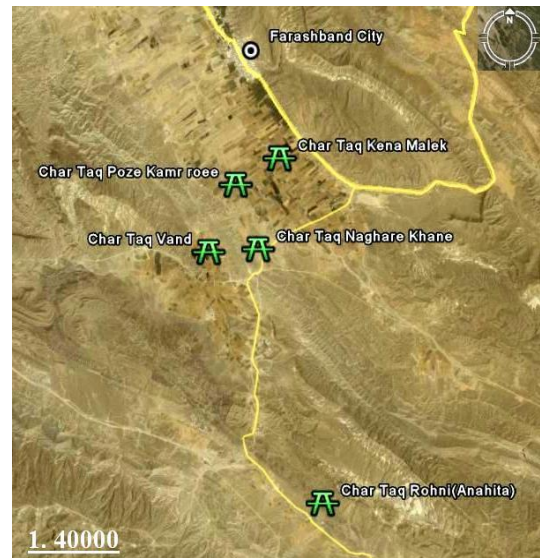
- Akbarzade, D & Tavousi, M.** (1385/2007), *Pahlavi Inscriptions*, Khaneye-Farhikh-tegan-e
- Amiet, P.** (1384/2005), *History Elam*, Translated to Persian by: Baiani, Sh, Daneshgah Tehran Publishers, Tehran. Honarhaye Onati, Tehran. (in Persian)
- Bartholomae, Ch.** (1961), *Altiranisches Worterbuch.2.* AuFlaye. Berlin, pp.194.195.
- Chaumont, J.A.** (1958), *Revue de Lhistoire des religions*, Bd, pp.145-153.
- Daryae, T.** (2005), *The Sasanian Empire*, Translated to Persian by: Sagheb Far, Mm Qoqnoos Publisher, Tehran.
- Dadgi, F.** (1378/2000), *Bundahesh*, Translated to Persian by: Bahar, M, Toos Publishers, Tehran. (in Persian)

- Doustkhah, J.** (1382/2003), *Avesta: The ancient Iranian Hymns & texts*, Morvarid Publishers, Tehran. (in Persian)
- Erdman, K.** (1937), *Das Datum Das Tak-I Bustan*, Ars ISLamica, vol.4, PP.79-97.
- Ettinghausen, R. & Graber, O.** (1381/2002), *The Art and Architecture of Islam(1)*, Translated to Persian by: Azhand, Y, Samt, Tehran.
- Frye, R.N.** (1949), *The Middle Persian Inscription at Sar Mashhad*, The Harvard Theological Review, Vol.42, No.1, pp.69-70.
- Gobl, R.** (1973), *Der Sasanidische Siegelkanon*, Braunschwig.
- _____. (1968), *Sasanidische Namismatik*, Handbuchen der mittelasiatischen Namismatik, Bd.1, Braunschwig, p.54.
- Godard, A.** (1938), *Les monuments du feu*, AI III, pp.7-80.
- Godard, A. & Godard, Y. & Siroux, M.** (1375/1991), *ATHAR-E IRAN*, Traduit en person: Sarveghade Moghaddam, A, Astan Quds Razavi, Mashahd. (in Persian)
- Gouiry, S.** (1375/1997), *Anahita in Persian Myths*, Jamalol Hagh Publishers, Tehran. (in Persian)
- Gullemin, J.P.** (1983), *Reliyion and politics under the Sasanians*, in: The Cambridge History of Iran, Vol.3 (2), pp.866-908.
- Hardy, A.** (1938), *Le monument de Neisar*; AI III, pp.163-166.
- Herrman, G.** (1989), *The Sasanian Rock Relief at Naghsh-I Rostam*, Iranische Denkmäler 8, Berlin.
- Herzfeld, E.** (1920b), *"Der Thron des Khosruellenkritische und ikonographische Studien renzgebiete der Kunstgeschichte des Morgen-und Abenlandes"*, Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen, Bd. 41, pp. 1-24, 103-142.
- _____. (1941), *Iran in the Ancient East*, London, p. 313.
- Huff, D.** (1971), "Qala-ye Dukhtar bei Firuzabad. Ein Beitrag zur sasanidischen Palastarchitektur," AMI, N.S. 4, pp. 127-71.
- _____. (1974), *Sasanian Char-Taqs in fars*. Proceedings of the IIIRD Annual Symposium on Archaeological Research held in Iran. Tehran: Muzeh-e Iran-e Bastan. Tehran: Iranian Centre for Archaeological Research.
- _____. (1983), "Takht-i Suleiman", *Archiv für Orientforschung* 29-30, pp. 293-95.
- _____. (1989), *BĀZA-KŪR*, Originally Published: December 15, 1989, Last Updated: December 15, This article is available in print., Vol. IV, Fasc. 1, p. 20.
- Huysse, PH.** (1988), "Kerdīr and the First Sasanians", Proceeding of the Third European Conference of Iranian studies, ed. N.Sims-Williams, Part 1, Dr.Luding Verlag, Wiesbaden.
- Kleiss, W.** (1973), "Qalaeh Zohak in Azerbaidjan", AMI, N.S. 6, pp. 163-88.
- Lommel, H.** 1954, *Anahita – Sarasvati*. In: *Asiatica*. Festschrift Fur Friedrich weller, Leipzig, p.412.
- Lukunin, V.G.**(1372/1993), *Persian Civilization under the Sasanians*, Translated to Persian by: Reza, E, Elmi Farhangi Publishers, Tehran. (in Persian)
- Mac Kenzie, D.N.**(1989), *The Sasanian Rock Reliefs at Nagsh-i Rostam*, Iransche Denkmaler, Paragraph 17.
- Miroschedji, P.D.** (1980), "Un chahār ṭāq dans la plaine de Darab", *Iran* 18, pp. 157-60.
- Moradi, Y.** (1388/2009), *Chartagi Mil Mile Ke; Atashkadeii Az Doreye Sassani [Chartar Taqi of Mileh Milegeh, a Fire-temple from the Sassanian Era]*. Motaleaate Bastan Shenasi Daneshkade Adabiat va Olome Ensani Daneshgah Tehran [Jornal of arcaeology, university of Tehran]. 1(1): 155-185. (in Persian)
- Mohammadifar, Y & Motarjem, A.** (2011), *Julian; A New Fire Temple From Sassanid Era in Abdanan*, Bagh-e Nazar Journal, Vol.8, No.19, pp: 77-88. (in Persian)
- Pour Davoud, E.** (1928), *Yashts*, Published By Myths, Tehran (1999). (in Persian)
- Rahbar, M.**(1998), *Decouverte Dun Monument DEpoque Sassanide A Bandian, Dargaz (Nord Khorassan) fouillees 1994 et 1995*, *Studia Iranica* 27/2: 213-250.
- Rawlinson, H.C.** (1841), *Notes on a Journey From Tabriz through Persian Kurdistan, to the rains of Thkhti Soleiman, and From thence by Zanjan & Torom, to Gilan, in Oct, and Nov 1938*, JRGs 10, pp.1-64.

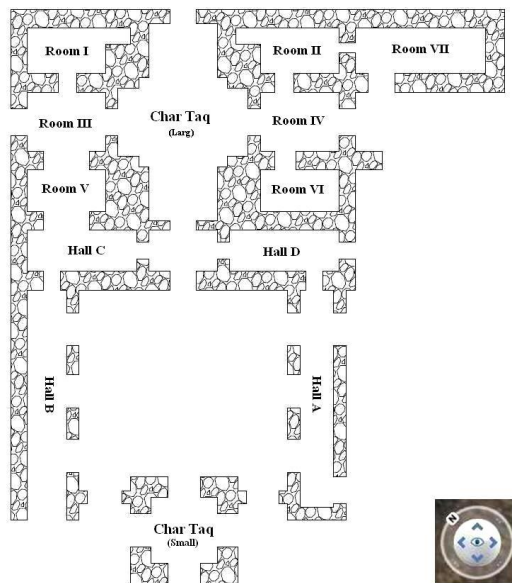
- Reichelt, H.** (1968), *Avest Reader*. Text, Notes, Glossary and Index, Berlin, P.118.
- Rezvani, H.** (1384/2005), *Gozarash-e kavosh-e nejat bakhshi-ye Mohavate-ye sade Shian Kermanshah [Report of Salvage Excavation in the Shian's Dom in Kermanshah]*. Unpublished manuscript. (in Persian)
- Sarkarate, B.** (1378/2000), *History news in Manavi, Mani and Shapour*, Publishers Ghatre, Tehran. (in Persian)
- Schippmann, K.** (1971), *Die iranischen feuerheiligtümer*, Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- _____. (1386/2008), *Grundzyge der Geschichte des Sasanidischen Reiches*, Translated to Persian by: Jahandari, K, Farzan Publishers, Tehran.
- Siegler, k. & Wunderlich, H.G & Albercht, G. & Rombock, V.** (1973), *Restauration des Palas Sassanides de Kaleh- Dokhtar, Firouzad et Sarvistan*, unesco, Paris.
- Starr, R.** (1939), *Nuzi. Report on the Excavations at Yorgan Tepe near Kirkuk*. Iraq. Cambridge Massachusetts.
- Stein, A.** (1935), *An Archaeological Tour in the ancient Persis*, GJ LXXXVI, 65-68.
- Stronach, D & Roaf, M & Stronach, RU. & Bökönyi, S.** (1978), *Excavations at Tepe Nush-i Jan*, Iran, Vol. 16, pp. 1-28
- Tabari, Mohammad bin Jarir** (1384/2006), *Tārikh arRosul walMoluk (History of Kings and Prophets)*, translated from Arabic by: Nashaat, S, Elmi Farhangi Publishers, Tehran. (in Persian)
- Trudy S. K. & Lawrence, B & Robert, K.** (1978), *Kuh-e Khwaja, Iran, and Its Wall Paintings: The Records of Ernst Herzfeld*, Metropolitan Museum Journal, Vol. 22, pp. 13-52.
- Vandae, M.** (1390/2011), *Persian Myths*, Islamic Azad university of Hamedan, Hamedan, pp:119-131. (in Persian)
- _____. (1391/2012), *Rock Reliefs Sasanian (1)*, Islamic Azad university of Hamedan, Hamedan, pp:309-355. (in Persian)
- _____. (2012), *The Chahar Taqi Complex of Naqar-e Khan-e*, Sasanika Archaeology 7, pp.1-16. (in Persian)
- Vanden Berghe, L.** (1961), “*Récents découvertes de monuments sassanides dans le Fārs*”, *Iranica Antiqua* 1, pp. 163-98.
- _____. (1968), *Les ruines de Bihisht a Duzakh a Sultanabad*, Ir Ant VIII, pp.94-105.
- _____. (1977), “*Les chahar taqs du Pusht-i Kuh*”, *Iranica Antiqua* 12, pp. 175-77.
- _____. (1984), “*Le chahār tāq de Qanāṭ-i Bāgh (Fārs) et l’inventaire des chahār tāqs en Irān*”, *Iranica Antiqua* 29, pp. 201-20.
- Widengren, G.** (1965), *Die Religionen Irans*, stutt garf, p.254.
- _____. (2002), *Honar Maanavi va Zartoshtie, Tarikhe Honar Iran 3 (Zoroastrianism Art)*, Translated to Persian by: Azhand, Y. Tehran: Molaa Publishers.

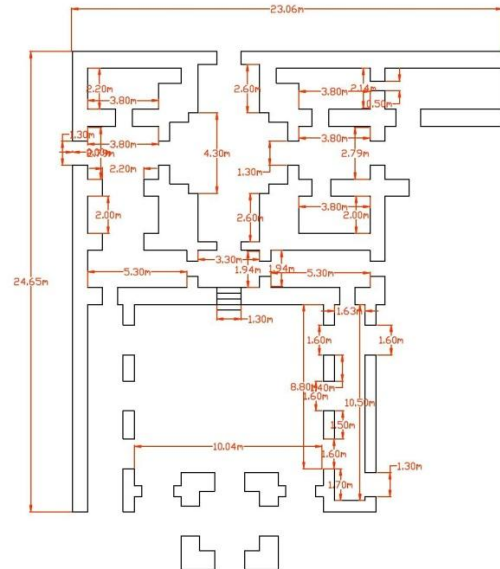
Map1: The location Firoozabad city and the political geography of Farashband

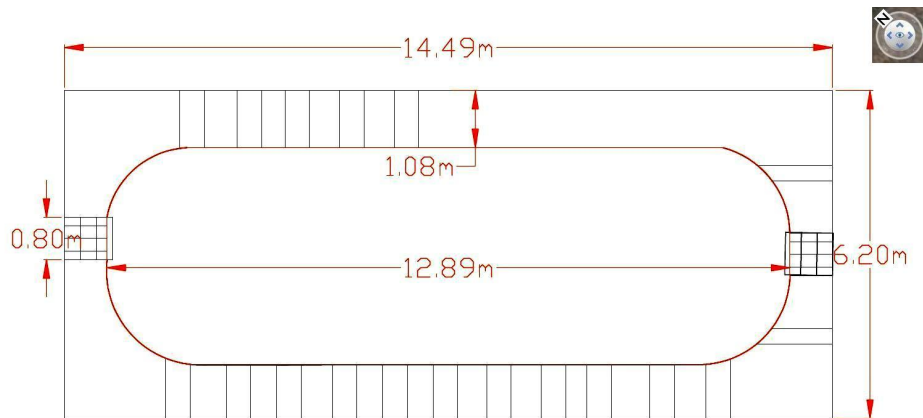
Map 2: The distance of the city's Chahar taqi Rohni and other Chahar taqis of the border it Farashband (Google Earth)

Map3: Plan the works of Chahar taqi Rohni debris and divide the dome, halls and rooms (Map by: writer)

Map 4: Map of Fire Temple, contains all of the Dome, Hall and Rooms (Map by: writer)

Map 5: Map a Pilgrimage pool and its dimensions, in both the East and West entrance, and North and South windows are located (Map by: writer)

Fig 1: I: Ghanat Bagh Chahar taqi; II: Niasar Chahar taqi; III: Atashkoh Chahar taqi; IV: Bazehor Chahar taqi (Photo by: Writer)

Fig 2: A panoramic image of the Chahar taqi Complex: Down: space inside courtyard; up: View of the nor the eastern part (Photo by: Writer)

Fig 3: Chahar taqi Complex Rohni (Photo by: Writer)

Fig 4: A small Chahar taqi (sub) in the southern part Complex (Photo by: Writer)

Fig 5: A view of the courtyard wall and arches of decoration Hall (Photo by: Writer)

Fig 6: Small domes and arches of the its side view of the courtyard (Photo by: Writer)

Fig 7: The main dome the vision of small Dome (Photo by: Writer)

Fig 8: The Great Dome and Hall C, D on both sides(Photo by: Writer)

Fig 9: I: Room II; II: Room VI and Hall D;
III: Behind the Wall Hall A; IV: Room II (Photo by: Writer)

Fig 10: I: Room I,III; II: Room I; III: Outer walls Route of Complex A, Room; IV: Room III (Photo by: Writer)

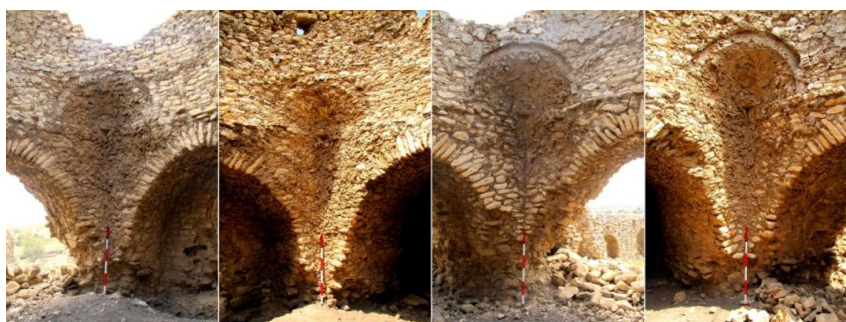

Fig 11: Large Chahartaqi foundations of(original) and Phil cover its(Photo by: Writer)

Fig 12: Images of the other Chahar taq wide columns: I: Konar Malek Chahar taq; II: Naghare Khane Chahar taq; III: Konar Siah Chahar taq; IV: Jare Chahar taq (Photo by: Writer)

Fig 13: The Great Dome (Original) (Photo by: Writer)

Fig 14: I: Room IV; II: Room II, IV, VII; III: part of wall destruction out the series the south eastern side; IV: Hall A (Photo by: Writer)

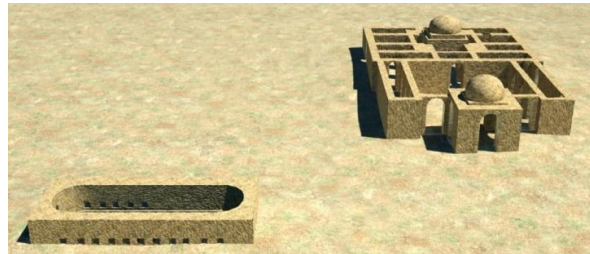

Fig 15a: Three-dimensional reconstruction of ponds and temples that reflect bird's view, is the boom time (Reconstruction of the: writer)

Fig 15b: Three-dimensional reconstruction of the nor the rmentran ceview (Reconstruction of the: writer)

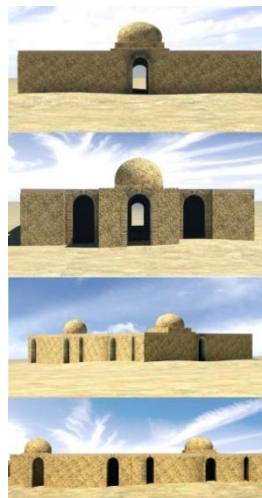

Fig 15c: reconstruction of three-dimensional view of the four cardinal directions (Reconstruction of the: writer)

Fig 16: A view Complex the Chahar taqi Rohni from four directions Geographically (Photo by: Writer)

Fig 17: The pool Ziarati located in the southeast Complex the main (Photo by: Writer)

Fig 18: Input doors, windows, and the arches of destruction on the pool (Photo by: Writer)

Fig 19: Left: view from the window into the pool, right: distance of with the main pool (Photo by: Writer)

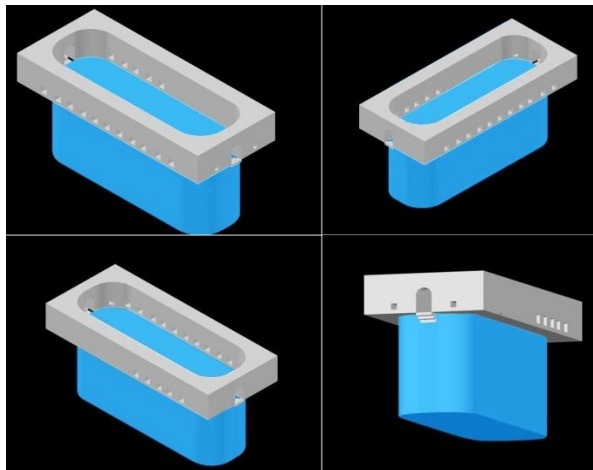

Fig 20: Three-dimensional reconstruction of ponds Ziarati and deep the boom time that has been filled with water

Fig 21: The Pottery around the site

Fig 22: Example of a religion other Small pond around the other Chahar taq area: I: Small pond Tall-e Chahar taqi, II: Small pond Nojin Chahar taqi, III: Small pond Kouhnaro Chahar taqi (Photo by: Writer)

Taleh Vasif oğlu Əliyev
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya
İnstitutu dissertant
E-mail: taleh.ali@mail.ru

AZƏRBAYCANIN ORTA ƏSLƏR DÖVRÜNÜN ARXEOLoji TƏDQIQI (1940-60-cı illər)

Açar sözlər: orta əsrlər, arxeologiya, tədqiqat, şəhər, mədəniyyət

Ключевые слова: средние века, археология, исследования, город, культура

Key words: middle ages, archaeology, research, city, culture

Azərbaycanın orta əsrlərə məxsus arxeoloji abidələri içərisində şəhər yerləri əsas yer tutur. XX əsrin 40-60-cı illərində arxeoloji qazıntılar və axtarışlar nəticəsində Azərbaycan ərazisində orta əsrlərdə onun iqtisadi-ictimai və mədəni tarixində mühüm rol oynamış bir sıra şəhərlərin yerləri aşkara çıxarılmış və öyrənilmişdir.

1938-1940-cı illərdə böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illik yubileyinə hazırlıqla əlaqədar Gəncə şəhərində arxeoloji tədqiqat işlərinə başlanmışdır. Tədqiqatçılar bu nəticəyə gəlmişlər ki, Gəncə çox qədim yaşayış yerinin zəminində, şəhərdən 5-6 km şimal-şərqdə, Gəncəçayın sahilində salınmışdır. Şəhərin çiçəklənmə dövrü IX əsrdən başlanmışdır. Bərdə-Tiflis ticarət yolunun üzərində yerləşməsi şəhərin sürətli inkişafına səbəb olmuşdur. X əsrdən isə bu şəhər Şəddadi feodal dövlətinin inzibati mərkəzinə çevrilir.

XX əsrin 40-50-ci illərində burada arxeoloji qazıntılar davam etdirilir. Arxeoloji qazıntılar şəhərin ətrafına 3 möhtəşəm qala divarlarının çəkildiyini müəyyən etməyə imkan vermişdir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı şəhərin qala divarlarının yaşı və quruluşu, mədəni təbəqənin xarakteri, şəhərin nekropolu və s. öyrənilmişdir. Şəhərin tikilməsində möhrədən, çiy və bişmiş kərpiclərdən, çay daşından istifadə edilmişdir. Qala divarlarının ilk növbəsi VIII əsrdə tikilmişdir. Burada mədəni təbəqənin qalınlığı 3-4 metr

olub, şəhərin özündən əvvəlki yaşayış zəminində, VIII əsrdən başlayaraq geniş inkişaf etdiyini göstərir. Şəhərin qəbristanlığında ilk orta əsrlərə aid xristian və orta əsrlərə aid müsəlman qəbirlərinə təsadüf edilmişdir (1, 101; 5, 141).

Qazıntılar zamanı tapılan və VIII-XVIII əsrləri əhatə edən 23 növ pul Gəncənin dünya bazarı ilə sıx əlaqəsini göstərir. Bu fikri Çin, Hindistan, İran, Suriya və digər ölkələrdən gətirilmiş gil, şüşə, metal əşyalar da sübut edir (5, 142).

1944-cü ildə S.M.Qaziyevin rəhbərliyi ilə Qəbələdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində eramızın I-III və VII-XIV əsrlərinə aid çoxlu maddi-mədəniyyət nümunələri tapılmışdır. Arxeoloji materiallar sübut edir ki, Qəbələ şəhəri XIII-XIV əsrlərə qədər Azərbaycanın əkinçilik, bağçılıq, ipəkçilik və başqa istehsal sahələri mərkəzi olaraq qalmışdır. Qəbələdə aparılan arxeoloji qazıntı işləri zamanı tapılan müxtəlif xarici istehsal məhsulları və sikkələr isə onun xarici ticarət və mədəni əlaqələrdə mühüm rol oynadığını göstərir. VI əsrin ortalarında Albaniyanın paytaxtının Bərdə şəhərinə köçürülməsinə baxmayaraq, Qəbələ şəhəri orta əsrlərdə Azərbaycanın böyük şəhərlərindən biri olaraq qalmışdır (8, 62-63; 5, 125-126; 6, 196; 2, 13, 16-17).

Arxeoloji qazıntılar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, Azərbaycan ərazisində mühüm strateji mövqeyi ilə seçilən Beyləqan və Bərdə kimi orta əsr şəhərləri təxminən eyni vaxtda meydana gəlmişdir. 1953-cü ildə Beyləqan ərazisində Örənqala ekspedisiyası arxeoloji qazıntılara başlayır. Materiallar belə söyləməyə əsas verdi ki, şəhər V əsrin sonu – VI əsrin əvvəllərində Sasani çarı Qubadın dövründə salınmışdır. Üç əsas təbəqədən ən qədimi Sasanilər dövrünə aid edilir. Bu böyük həcmli çiy kərpic divarlı qalıqdır. A.İ.İessenin fikrinə görə, 36 hektar sahəni əhatə edən

kvadrat planlı Govurax kanalı ilə eyni kompleks təşkil edir. Arxeoloqlar V-XIII əsrlərdə Beyləqanın üç hissədən ibarət olduğunu göstərir. Kvadrat formalı divarlardan ibarət kiçik qala şəhəri, yenə də kvadrat formalı böyük şəhər və ona şimal-qərb tərəfdən birləşən ərazi orta əsr Beyləqan şəhərinin əhatə etdiyi yerlərdir. Aşkar edilən dulus kürələrinə, külli miqdarda olan dulusçuluq alətlərinə, eləcə də saxsı məmulatlarının qalıqlarına əsaslanaraq arxeoloq Q.M.Əhmədov bu ərazini sənətkarlıq mərkəzi hesab edir (3, 14-15).

Beyləqan şəhərinin xarabalığı Beyləqan rayon mərkəzindən 17 km şimal-qərbdə, Kəbirli kəndi yaxınlığında yerləşir. 1955-ci ildə Örenqalada aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tədqiqatçı Q.M.Əhmədovun qeyd etdiyi kimi şəhərin «pasport»unun tapılması Beyləqanın yeri haqqında mübahisəyə son qoydu. İstehsal zamanı puç olmuş bir qab parçası üzərindəki möhürdə «Fəzlun Beyləqanda hazırlamışdır» cümləsi ilə Örenqalanın Beyləqan olduğu qəti sübut olundu. 1959-cu ildə Örenqala arxeoloji ekspedisiyası Birgə ekspedisiyadan ayrılaraq müstəqil ekspedisiyaya çevrildi. Bu ekspedisiya Beyləqan şəhərinin xarabalıqlarında əsaslı şəkildə şəhərin mədəni təbəqələrinin tam stratigrafiyasını ala bildi. Qazıntılar, həmçinin, şəhərin inkişaf dövrü haqqında müəyyən fikir yürütmək üçün çox qiymətli arxeoloji materiallar verdi. Burada 240 kv.metr sahədə qədim təbəqənin öyrənilməsi nəticəsində şəhərin meydana gəlməsi tarixini və ilk dövrünü aydınlaşdırmaq üçün daha əsaslı material əldə edildi (4, 33).

Şəhərin IX-XIII əsr təbəqələrini əhatə edən qazıntı sahəsi 1458 kv.metrə çatdırıldı və təbəqə haqqında kifayət qədər ilkin məlumat əldə edildi. Kiçik şəhər adlandırılan hissənin şimal-qərb qala divarlarının həmin təbəqələrə olan münasibətini aydınlaşdırmaq mümkün oldu. Məlum oldu ki, Kiçik şəhərin şimal-qərb qala divarı şəhərin IX-XIII əsrin əvvəllərinə aid olan mədəni təbəqələrindən xeyli sonra tikilmişdir. Qazıntının daha da genişləndirilərək Böyük şəhərin ərazisində (V sahə) davam etdirilməsi göstərdi ki, burada XIII əsrin əvvəllərinə qədər həyat arasikəsilmədən dolğun şəkildə davam etmişdir (6, 197; 3, 30-33).

Şəhərin sənətkarlar məhəlləsində iki sahədə qazıntı işləri aparılmışdır. Bunlardan birində (III sahə) bir türbə və bir neçə qəbir qazılmışdır. Digərində (IV sahə) geniş iş aparılmışdır (4, 34; 3, 60-63).

Böyük elmi əhəmiyyəti olan qazıntılardan biri də Böyük şəhərin şimal-qərb qala darvazalarında (VI sahə) aparılan qazıntılardır. Burada 450 kv.metr sahədə şəhərin şimal-qərb qala darvazasının müxtəlif dövrlərə aid izləri aşkara çıxarılaraq, həmin darvazaların tam stratigrafiyası əldə edildi. Beyləqanda VI sahədə aparılan qazıntılar nəticəsində məlum oldu ki, ilk orta əsrlərdən başlayaraq XIII əsrin 20-ci illərinin sonuna qədər şəhərin şimal-qərb qala darvazası burada yerləşmişdir. XIII əsrin əvvəllərində monqol dağıntılarına məruz qalmış qala darvazasının izləri daha aydınlığı ilə aşkara çıxarılmışdır. Bu, Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində arxeoloji qazıntılar zamanı ilk dəfə aşkara çıxarılmış qala darvazası qalıqları idi (4, 34-35).

Arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində əldə edilən maddi-mədəniyyət nümunələri həqiqətən Beyləqanın əsasının VI-VII əsrlərdə qoyulduğunu sübut etmişdir. Şəhər IX-X əsrlərdə feodal şəhəri kimi formalaşma dövrünü başa çatdırıb, mühüm sənətkarlıq və ticarət şəhərinə çevrilmişdir. XI-XIII əsrin əvvəllərində Beyləqan öz çiçəklənmə dövrünü keçirmişdir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aydın olmuşdur ki, monqolların hücumlarından sonra şəhər bir daha inkişaf etmək imkanı tapmır. Monqolların dağıdıcı yürüşləri orta əsr Beyləqan şəhərini tamamilə məhv edir (8, 61-62; 4, 126-128).

VI əsrdə Albaniyanın paytaxtı Qəbələdən Bərdəyə köçürüldü. Nəticədə Bərdə şəhəri inkişaf etməyə başladı. Bərdə rayonu ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində orta əsr Bərdə şəhəri haqqında xeyli məlumat əldə edilmişdir. Maddi-mədəniyyət nümunələrindən, o cümlədən, mənbələrin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, Bərdə VII-X əsrlərdə Cənubi Qafqazdan keçən beynəlxalq ticarətdə qovşaq ticarət məntəqəsi rolunu oynamışdır. Arxeoloji materiallar göstərir ki, IX-X əsrlər Bərdənin çiçəklənməsi dövrüdür. XIII əsrdə Bərdə monqolların hücumuna məruz qalmışdır (1, 101; 8, 65-66; 6, 201, 202; 7, 38-39).

1958-ci ildə C.Ə.Xəlilov Şamaxıda Xı-nışlı adlı yerin xarabalıqlarında və ona aid qəbristanlıqda, H.Ə.Ciddi isə Gülüstan qalası və müasir Şamaxının ərazisində arxeoloji qazıntılar aparmışdır. Tədqiqatlar nəticəsində çoxlu maddi-mədəniyyət nümunələri və yazılı mənbə məlumatları, şəhərin meydana gəlmə tarixi, onun siyasi-iqtisadi vəziyyəti, ticarət və mədəni əlaqələri haqqında əsaslı nəticələrə gəlmək üçün mühüm arxeoloji materiallar aşkar olunmuşdur (8, 63-64; 5, 136-138; 6, 205).

Arxeoloji qazıntılara və mənbələrə əsaslanan bəzi tədqiqatçılar Bakı şəhərinin meydana gəlməsini V-VI əsrlərə aid edirlər. Bakı şəhərinin «İçəri şəhər» adlanan hissəsindəki Şirvanşahlar sarayı və digər ərazilərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri VIII-IX əsrlərə aid edilir. XII-XIII əsrlərə aid təbəqələrdən tapılan müxtəlif şirli saxsı məmulatı, memarlıq qalıqları, sikkələr isə bu dövrdə şəhərin yüksəliş dövrü keçirdiyini göstərir.

İçəri şəhərin cənub-şərqində yerləşən Qız qalası Bakının ən gözəl, əzəmətli və qədim abidələrindəndir. Qəsrin hündürlüyü 28 metr, diametri 16,5 metr, divarının qalınlığı 5,1 metrdir.

Qız qalasında 1963-cü ildə aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində XI-XII əsrlərə aid xeyli maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. 1969-cu ildə isə Bayıl qəsri-də arxeoloji tədqiqatlar başlanmışdır. Arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində XIII-XIV əsrlərə aid maddi-mədəniyyət nümunələri və XII əsrdə Şirvanşah Fəriburzun oğlu Mənuçöhrün adından zərb olunmuş mis pul aşkar edilmişdir. Abidənin şərq divar və bürclərinin bayır tərəfindən üzərində ərəb əlifbası ilə yazısı, insan və heyvan təsvirlər olan 58 ədəd daş lövhə tapılmışdır. Arxeoloji tədqiqatlar Bayıl qəsrinin Bakı şəhərinin tarixində mühüm rol oynadığını söyləməyə əsas vermişdir.

Bakının ən möhtəşəm memarlıq abidələrindən biri də İçəri şəhərin ən hündür yerində yerləşmiş Şirvanşahlar sarayı kompleksidir. Bakı şəhərinin ətraf ərazilərində tikilmiş düzbucaqlı Mərdəkan qalası (XII əsr), Nardaran qalası (XIII əsr) və Ramana qala-

sı bu şəhərin ölkənin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynadığını göstərir. Arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, Bakı Şirvanşahların paytaxtına çevrildikdən sonra daha çox inkişaf etmişdir (8, 66-68; 5, 138-140).

Arxeoloji tədqiqatlar orta əsrlərdə Azərbaycanda Bakı, Gəncə, Bərdə, Beyləqan, Mingəçevir, Naxçıvan, Qəbələ, Şamaxı, Dərbənd kimi böyük şəhərlərin mövcudluğunu göstərdi və orta əsr mənbələrinin Azərbaycan şəhərləri haqqında verdiyi məlumatları təsdiq etdi. Arxeoloji və yazılı mənbələr orta əsr şəhərlərinin siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəz rolunu oynamasını tam olaraq göstərmişdir (1, 101; 9; 10).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın antik və orta əsr arxeologiyası problemləri, Bakı 2006
2. Əliyev İ., Qadiorov F. Qəbələ, Bakı 1985
3. Əhmədov Q.M. Azərbaycanın şirsiz saxsı məmulatı, Bakı 1959
4. Əhmədov Q.M. Qədim Beyləqan, Bakı 1997
5. Göyüşov R.B. Azərbaycan arxeologiyası, Bakı 1986
6. Göyüşov R.B., Martinov A.İ. SSRİ arxeologiyası, Bakı 1990
7. Hacıyev Q.Ə. Bərdə şəhərinin tarixi, Bakı 2000
8. Hüseynov M.M., İsmayılov Q.S., Quliyev N.M. Azərbaycanın arxeoloji abidələri, Bakı 1981
9. Mingəçevir arxeoloji ekspedisiyası – 60, Mingəçevir 2006
10. History of Derbend. <http://eng.kavkaz.memo.ru/encyclopedia/text/eng-encyclopedia/id/567473.html>

Алиев Талех Васиф оглы

**АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ
ИССЛЕДОВАНИЕ ПЕРИОДА
СРЕДНИХ ВЕКОВ АЗЕРБАЙДЖАНА
(1940-60-е годы)**

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена в археологические раскопки и научные исследования периода средних веков Азербайджана. Хронологическая рамка этой статьи включен 1940-60-е годы. В течении этого периода археологи провели археологические исследования в таких средневековых городах как Гянджа, Барда, Баку, Бейлаган, Нахчиван, Мингечевир, Габала, Шамкир и Дербент. Автором были анализированы результаты археологических раскопок.

Aliyev Taleh Vasif oghlu

**THE ARCHAEOLOGICAL RESEARCH
OF THE MIDDLE AGES PERIOD
OF AZERBAIJAN
(1940-60th years)**

SUMMARY

The article is dedicated to the archaeological excavations and scientific researches of the Middle Ages period of Azerbaijan. The chronological frame of this article has been involved the 1940-60th years. In that period archaeologists were researched in the territory of the Middle Age cities of Azerbaijan like as Ganja, Barda, Baku, Baylagan, Nakhchivan, Mingechevir, Gabala, Shamkir, Derbend and etc. It has been analysed the results of archaeological excavations by the author.

Mustafayev Mikayıl Mübariz oğlu

“Orta Əsrlər” şöbəsi, t.ü.f.d.

E-mail: mustafayev_info@yahoo.com

QARABAĞ BÖLGƏSİNİN ORTA ƏSR ARXEOLÖJİ MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: Orta əsr, Arxeologiya, Abidə, Kitabə, Körpü

Ключевые слова: Средние века, Археология, Памятник, Надписи, Мост

Key words: Medieval period, Archaeology, Monument, Inscription, Bridge

Bəşər sivilizasiyasının ilkin meydana gəlmiş ərazilərindən biri də Azərbaycanın ayrılmaz guşəsi olan Qarabağ ərazisidir. İlk növbədə buna səbəb insanların yaşaması üçün mülayim və münasib təbii şəraitin olmasıdır.

VII əsrin sonunda Azərbaycanın cənub hissəsi Ərəb Xəlifətinin tərkibinə daxil olmuş, şimal hissəsi isə onun itaətində idi. Ölkədə yeni din yayılmışdır – İslam.

Azərbaycanda islamın qəbulu ilə yeni dövr başlandı. Ölkədə, o cümlədən Qarabağda, bütün xristian dini mərasimlərinə son qoyuldu. Yeni və mütərəqqi islam bütün yerli din və inanclardan üstün oldu.

İslam tələblərinə uyğun yeni növ tikililərin əmələ gəlməsi, əvvəllər formalaşmış memarlıq ənənələrinin inkişafına heç bir maneə törətməmişdir.

Ərazidə aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri göstərmişdir ki, Qarabağda yaşamış qədim insanlar tarix boyu şərəfli yaradıcılıq yolu keçərək, çoxsaylı mədəniyyət əsərləri yaratmışlar və onlardan biri də memarlıqdır.

Qarabağda mədəniyyətin inkişafını izləyərək, aşkar edirik ki, arxeoloji qazıntıların nəticələri müxtəlif tikililərin yüksək bədii tərtibatını təsdiqləyir. Məsələn, kapitellərin küncələrində qoyun başlarının təsviri, Laçında, Qubadlıda, Xankəndində, Şuşada, Ağdamda, Bərdədə tapılmış kolonnaların əsaslarının bədii tərtibatı. Bunların analoqlarına Azərbaycanın (Qəbələ, Mingəçevir, Təzəkənd, Şamaxı) digər abidələrində də rast gəlmək olar.

Qarabağın şəhərləri – Ağdərə, Kəlbəcər, Xocavənd, Şuşa, Xankəndi, Tərtər, Füzuli,

Cəbrayıl, Ağcabədi, Laçın, Qubadlı, Zəngilan – müsəlman dövründə meydana gəlmişdilər

XI-XII əsrlərdə Şirvan-Abşeron və Naxçıvan-Marağa məktəblərinin memarlıq istiqamətlərinin geniş yayılması zamanı Qarabağ memarlıq məktəbi də fəaliyyət göstərirdi. Və bu orta əsr Azərbaycan memarlığının inkişafını müəyyənləşdirdi.

Qafqaz Albaniyasının tərkib hissəsi olan Aşağı və Yuxarı Qarabağ ərazisində xristianlıq dövrünə aid bir çox abidələr var. Bu abidələr həm Azərbaycan islamı qəbul edəndən öncə, yəni VII əsrdən əvvəl, həm də XII-XIII əsrlərdə – intibah dövründə tikilib.

Füzuli zonasında – Şeyx Yaqubun türbəsi (XII ə.), Qoç Əhməd kəndində Cümə məscidi, Əhmədəllər kəndində Hacı Ələsgər məscidi, Mir Əli məscidi (XIV ə.) və XIV əsrə aid olan məbədər, Babi kəndində yerləşən səkkiz guşəli Şeyx Babi Yaqub (XIII əsr) türbəsi, Əhmədəllər kəndində, orta əsr qəbiristanlığının yerində sənduqəformalı qəbir daşı qalıb.

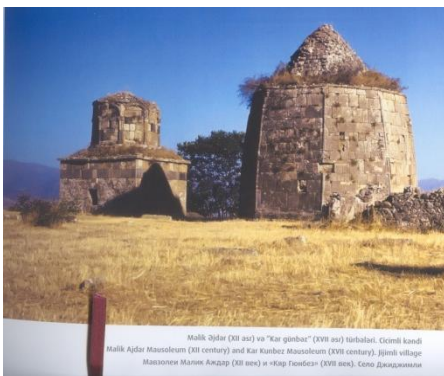
Şıxbabalı türbəsi. Yaradılma tarixi etibarilə ən qədim binalardan birisi Füzuli bölgəsinin Şıxbabalı kəndindəki türbədir, Abidənin üzərindəki kitabədən onun 1272-ci ildə tikildiyi aydınlaşır. Bu türbə səkkizbucaqlı, yuxarısı çatmatağ şəkilli günbəzlə örtülmüş qiymətli tarixi abidədir. (1 s 72)

Qarabağın qədim abidələri ilə bağlı tarixçi-alimlərimizin bir sıra maraqlı tədqiqat işləri var. Hazırda erməni işğalçılarının əsarəti altında olan tarixi torpaqlarımızdakı belə qiymətli abidələrdən biri də Füzuli rayonu ərazisində yerləşən Qaraköpəktəpədir. İlk araşdırmaları burada həvəskar alman arxeoloqu E.A.Resler, ondan sonra isə Moskva İmperator Arxeoloji Cəmiyyətinin üzvü A.A.İvanovski aparmışdır. Amma onların tədqiqatları əsaslı bir nəticə verməmiş və 1964-cü ildə arxeoloq Qüdrət İsmayılzadənin burada başlanan və 80-ci illərin sonlarına qədər davam etdirilən tədqiqatları təpə haqqında təsəv-

vürləri köklü şəkildə dəyişdi. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar abidənin e.ə. V minillikdən b.e. XVIII əsrinə kimi yaşayış yeri olduğunu müəyyən etmişdir. Burada aşkar edilən ən qədim saman qatışıqlı gil qablar eneolit dövrünə (e.ə.IV-II minilliklər) aiddir. Tədqiqatçıların fikrincə, tapıntıların bir hissəsi Kür-Araz mədəniyyəti dövrünü əks etdirir. Bundan başqa, təpənin üst qatlarında son tunc, erkən dəmir və antik dövrlərə aid mədəniyyət nümunələri aşkar edilib götürülmüşdür. (2 s.23).

Laçın rayonundakı Ağoğlan monastr kompleksi (IX əsr), Amaras monastr kompleksi (IV-IX-XII əsrlərdə), müqəddəs Yelisey məbədi kompleksi (V-XIV əsrlər) və Qandazar monastrı 1216-1240-cı illərdə, Aşağı Xaşın vilayətinin hakimi Həsən Cəlal tərəfindən inşa edilmişdir. Həsən Cəlal Qafqaz Albaniyasında uzun müddət hakimiyyətdə olmuş Mehranilər sülaləsinin və Gürcü çarı Tamaranın məşhur sərkərdələri Mxarqradzelilərin nəslindəndir. Bu dövrə aid olan maraqlı abidələrdən biri də, cicimli kəndində yerləşən Məlik Əjdər türbəsidir. Bu abidəni ilk dəfə görmüş və nəşr etmiş İ.Şəblikin bu binanın Səlcuqlar dövrünə aid olduğunu qeyd edir, bu da onun tarixini, təxminən XII əsrə və yaxud XIII əsrin əvvəllərinə aparır.

Kəlbəcər rayonu Vəngli kəndi ərazisində yerləşən Gəncəsər monastrı 1216-1238-ci illərə aiddir. Həmin kəndə məşhur olan Xudavəng monastrı XIII əsr abidələri sırasında xüsusilə seçilir.

Məlik Əjdər (XII əs) və "Kər gərbət" (XIII əs) türbələri, Cənubi kəndi
Məlik Əjdər Məscidi (XII əs) və Kər gərbət Məscidi (XIII əs), Jirəli kəndi
Məscidə Məlik Əjdər (XII əs) və "Kər gərbət" (XIII əs) kəndi

Cəbrayıl rayonu ərazisində yerləşən məşhur abidələrdən biri də Xudafərin körpüləridir. XIII əsr səyyahı Həmdullah Qəzvini "Nüzhet əl-qülub" əsərindəki Xudafərin körpüləri barədə məlumatları xüsusilə maraqlıdır. O, yazır ki,

Araz çayı üzərində Zəngilan yaxınlığındakı (onbir aşırımlı) körpü hicri tarixi ilə 15-ci ildə (636-cı il) Məhəmməd peyğəmbərin yaxın adamlarından Bərk ibn Əbdallah tərəfindən salınmışdır. Buna görə də "Xudafərin", yəni "Allah yaratmış" körpü adlanır. On beş aşırımlı körpünü isə Karkar ticarət mərkəzinin yaxınlığında xeyriyyə məqsədilə Diya əl-Mülk Naxçıvani saldırmışdır. (3.s.62).

Zəngilanın memarlıq abidələrindən biri də, Məmmədbəyli kəndindəki türbədir. Türbənin giriş qapısı üstündə nəsx xətti ilə yazılmış ərəbcə kitabə var. Həmin kitabədə Qurandan ayə, türbənin kimə məxsus olduğu və nə vaxt tikildiyi göstərilib. Türbənin 678 yaşı var. O, Yəhya ibn Məhəmməd Əl-həcc Seyid Əlinin türbəsidir. Haçalı qülləsi Məmmədbəyli kəndinin yaxınlığında dağın döşündə yerləşir.

Səkkizqüllü Kərə Yəhya türbəsi, Məmmədbəyli kəndi, 1304-1305-ci il

Şərifanda 1974-cü ildə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində, xeyli miqdarda maddi-mədəniyyət qalıqları aşkar edilmişdir. Əldə olunan arxeoloji materiallara əsasən, şəhər tipli yaşayış məskəni olan Şərifan XIV əsrdə salınmışdır və XVII əsrə kimi burada intensiv yaşayış olub. (4.s.35)

Bərdə şəhərində də bir sıra memarlıq abidələri zəmanəmizə qədər salamat qalmışdır

(Tərtər çayı üzərindən salınmış məşhur körpü (VII-XI əsrlər), "Axsadan baba", türbəsi, İbrahim məscidi (VIII-IX əsrlərdə tikilib) və s.)

Ağcəbədi rayonu ərazisində yerləşən Qalatəpə şəhər məskəni qədim abidələrdən biridir. Burada Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyası T.R.Əliyevin rəhbərliyi ilə abidədə, qazıntı işləri aparmışdır. Arxeoloji qazıntı zamanı abidənin 0,7 metrlik üst təbəqəsinin orta yüzilliklərə - IX-XIII əsrlərə aid olduğu müəyyənləşdirildi.

Qalatəpə şəhər yerində və onun ətrafında başlanan qazıntılar, burada Azərbaycanın zəngin mədəniyyətinin mühüm bir hissəsinin hişz olunaraq qorunduğunu aşkara çıxardı. Hazırda T.R.Əliyev bu abidədə qazıntıları davam etdirir. (5 s. 83)

XIII əsr ərəb səyyahı Yaqut əl-Həməvi "Mücam əl-buldan" əsərində Bərdə şəhəri haqda onun tikililəri haqda məlumat verir Müəllif Beyləqan qala şəhərinin və Bərdə şəhərindəki tikililərin moñqol-tatarların hücumları zamanı yerlə yeksan edildiyini xəbər verir. XIII əsr səyyahı Həmdullah Qəzvini "Nüzhət əl-qülub" əsərində Kür və Araz çayları arasındakı ərazini "Aran vilayəti" adlandırır.

IX əsr ərəb səyyahı İbn Xordadbeh "Yollar və ölkələr haqqında kitab" əsərində Bərdə və Beyləqan şəhərlərinin çiy körpüdən hörülmüş qala divarları ilə əhatə olunduqlarını bildirir. (6.s.81)

Qeyd etmək lazımdır ki, hal hazırda Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların tarixi-memarlıq abidələri dağıdılmış, bir sözlə tariximizə ciddi ziyan vurulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Саламзаде А.В. Мамедзаде К.М. Памятники на Араксе. Баку, Элм, 1972, 72.
2. İsmailzade Q. 1964-cü ilin hesabatı
3. Йакут ал-Хамави.Муджам ал-булдан. Хамдаллах Казвини Нузхат ал-Кулуб. Баку, Элм, 1983.
4. Göyüşov R.B. Nuriyev A.B. Xudaferin arxeoloji kompleks ekspedisiyasının 1974-ci il hesabatı.

5. Əliyev T., Babayev F. Mil-Qarabağ bölgəsində Qafqaz Albaniyasının daha bir şəhəri aşkar olundu. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. – Bakı, 2008.

6. Ибн Хордадбех.Книга путей и стран. Перевод с арабского и примечания Н.М.Велихановой. Баку, Элм, 1986.

Mustafaev Mikayil Mubariz oglu

THE MEDIEVAL ARCHAEOLOGICAL MONUMENT IN KARABAKH REGION

SUMMARY

One of the primary areas of human civilization from the integral part of Azerbaijan is Karabakh region. First of all, there was mild and suitable condition for the living of people. All of the monuments in the article is currently under the occupation. The majority of these monuments were destroyed and armenianized by the armenians. But the authors of the middle ages İbn Khordadbeh, Hamdullah Gazvini, Yakul Al-Hamavi and other travelers said own words. If the archeological digs are apply, it will be proved.

Мустафаев Микаил Мубариз оглу

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ КАРАВАХСКОГО РЕГИОНА

РЕЗЮМЕ

Азербайджанская - область Карабах, одна из основных областей человеческой цивилизации, зесь прежде всего, было умеренное и подходящее условие для проживания людей. Все памятники в статье в настоящее время находятся под окупацией. Большинство этих исторических памятников было уничтожено армянами. Но авторы средневековья Ибн Хордадбек, Хамдуллах Казвини, Якул Аль-Хамави и другие путешественники оставили давлно много письменных источников о, всех етих памятников.

Allahverdi Nüsi oğlu Əlimirzəyev
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu,
Azərbaycanın "Qədim Tarixi şöbəsi", elmi işçi
E-mail: alimirzayev@mail.ru

ANUBANİNİ

Açar sözlər: Lullubilər, Kutilər, Akkad dövləti, Mixiyazılı mənbələr.

Ключевые слова: Луллубеи, Кути, Аккадское государство, Клинописные источники

Key words: Lullubeans, Gutheans, Akkadian Empire, Cuneiform sources

Xalqımızın tarixi keçmişində önəmli yeri və rolu olan şəxsiyyətlər hər zaman diqqət mərkəzində olmuş, onların həyat və fəaliyyəti dəfələrlə tədqiqat mövzusu olmuşdur. Tarixin dərinliklərinə nüfuz etdikcə belə şəxsiyyətlər haqqında biliklərimizin azlığına təəssüflənir, yeni araşdırmalara nə qədər ehtiyac duyulduğunu hiss edirik. Belə şəxsiyyətlərdən biri də Anubaninidir.

1836-cı ildə Britaniya Kral ordusunun polkovniki Henri Roulinson hesabatlarında Kermanşahdan Həmədana gedən yolun üstündə Sarıpuli – Zəhab yaxınlığında qayaüstü abidələrin və naməlum qədim yazıların olduğundan xəbər verdi.¹ Üç il sonra fransız memarı Paskal Kosto bu təsvirlərin şəklini çəkdi. 1893-cü ildə fransız tədqiqatçıları Jak de Morqan və Vinsent Şeyl bu təsvir və yazıları nəzərdən keçirib onların kimə məxsus olduğunu təyin etdilər. Müəyyən olundu ki, Zəhabdakı qayaüstü təsvirlər və onları müşayiət edən mətnlər müxtəlif dövrlərə aiddir. Dörd təsvirdən biri Parfiya hökmdarı I (və ya II) Qotarza, digər üçü isə daha qədim dövrdə yaşamış hökmdarlara məxsusdur. Nisbətən yaxşı qalmış 2,7 m x 2,9 m ölçülü ən böyük təsvir və onu müşayiət edən mixi yazılı kitabənin Lullubi ölkəsinin hökmdarı Anubaniniyə aid olduğu müəyyənləşdirildi [22]. Bu təsvirdə Anubanini sol əlində kaman, sağ əlində isə dəyənəklə (və ya balta?) silahlanmış halda verilib. Ayağı ilə məğlub etdiyi düşməni tapdalayan Anubanininin qarşısında ona iki əsir gətirən hərbi ilahəsi İştər təsvir olunub. İkinci cərgədə qolları arxadan bağlanmış daha 6 əsirin təsviri verilib. Əsirlər təhqiramiz formada lüt təsvir

olunublar. Yalnız başlarındakı dairəvi zolaqla əhatələnən keçə (?) papağa əsasən onları icma başçıları və ya Zaqrosdakı xırda çarlıqların hökmdarları hesab etmək olar (bax: şəkil №1).

Bu təsvir üç sütunluq akkaddilli yazı ilə müşayiət olunur. Son sütun tamamilə dağıldığından orada nə yazıldığı məlum deyil. Mətnin salamat qalan hissəsində deyilir:

«[An]nubanini, qüdrətli çar, Lullubumun çarı, öz təsvirini və ilahə İştərin təsvirini Batir dağında qoydurdu. Kim bu təsvirləri və yazını məhv etsə, qoy tanrılar Anum və Antum, Enbil və Ninlil, Adad və İştər, Suen və Şamaş <...>, Nin <...> və <...> En <...>, hakimim <...> böyük tanrı və <...> ağır lənət ilə qoy lənətləsinlər, qoy onun nəslini kəsinlər. Yuxarı dəniz və Aşağı dəniz <...> [13, p. 704-706, E 4. 18.1; 14, p. 373-374; 1, №2 a].

Mətnin 1970-ci illərə qədərki nəşrlərində ilk işarə salamat qaldığından ismi An-nu-ba-ni-ni kimi oxuyurdular [29, s.172-173; 8, p.150-151; 4, 102-103].³ Sonralar birinci işarə pozulduğundan mətnin oxunuşu zamanı ismin əvvəli bərpa olunurdu [12, 73]. Bəziləri isə birinci işarəni AN «tanrı» ideogramı kimi qəbul edərək ismi «Tanrı Nubanini» kimi oxuyurlar [23; 25, 43; 26, 50].

Tədqiqatçıların bir qrupu Sarıpuldakı digər iki bəlyəfi də Anubaniniyə aid edirdilər [30, p.98-101, pl. 123 c]. Hər iki təsvirdə kamanla silahlanmış kişi fiquru verilib, birində isə hətta qədim mətnin fraqmentləri qalıb. Bu mətnin kimə məxsus olduğu uzun illərdir ki, mübahisə predmeti olaraq qalırdı. C.Kameron onu Akkad sülaləsinin son nümayəndəsi Şarkalışarriyə, D.Edzard və S.Qaşqay isə Anubaniniyə aid etmişlər [10, 243; 12; 1, №2b]. Lakin son araşdırmalar göstərdi ki, bu kitabə Simurru çarlığının (müasir Luristanda Seymerre) hökmdarı İdin-Suenə məxsusdur [13, p.713, E 4.19.2].

Mətndəki işarələrin paleoqrafiyasına əsasən Anubanininin e.ə. 2220-1950-ci illər arasın-

da yaşadığı ehtimal olunur [6, 29, npum. 66]. Kitabədə bildirilir ki, onun zamanında Lullubi dövləti «Yuxarı dənizdən» «Aşağı dənizə» qədər uzanan geniş ərazini əhatə edirdi. Elmi ədəbiyyatda adətən bu dənizləri, müvafiq olaraq, Urmiya gölü və İran körfəzi ilə eyniləşdirirlər [4, 102; 3, 67, 82, 156; 6, 29]. Lakin Lullubi dövlətinin belə geniş əraziyə yayılması ehtimalı bir sıra səbəblər üzündən inandırıcı görünür.

1. Anubanininin yaşadığı guman olunan vaxtlarda (Orta Akkad – İsin sülalələrinin dövrü) qüdrətli hökmdarlar «Dünyanın dörd cinahının hökmdarı» tituluna üstünlük verirdilər. Sarıpul mətnində işə bu titula təsadüf olunmayı.
2. Anubanininin dövlətinin İran körfəzinə qədər uzanması ehtimalı lullubilerin onun sahillərindəki ərazilərə də iddiasına işarə edir. Əslində isə bu ərazilər İkiçayarasının şəhər-dövlətlərinin (Akkad, III Ur, İsin və Larsa sülalələrinin) və bəzi hallarda Elamın nəzarəti altında idi.

Bu üzdən, hesab etmək olar ki, Anubanininin dövləti lokal bir çarlıq idi və ehtimal ki, onun hüduqları Urmiyanın («Yuxarı dəniz») sahillərindən Zeribor gölünün («Aşağı dəniz») cənubundakı ərazilərə qədər uzanırdı. Zəhabın yerində qədimdə Halman adlanan tarixi vilayət yerləşirdi. Kitabənin həkk olunduğu dağ o zaman Batir adlanırdı və ehtimal ki, Elamın tarixi vilayətlərindən biri ilə (Huhnurla?) sərhədlənirdi. Dağın adı da elam sözü **petir** («düşmə») ilə əlaqələndirilə bilər.

Anubanininin ismi haqqında da fərqli fikirlər mövcuddur. Əvvəllər bu isim akkadmənşəli (şərqi Sami) hesab edilərək «Tanrı Anu yaradandır» kimi izah olunurdu [18, 115; 20, 552; 4, 102, npum. 1]. Lakin isimdəki sonuncu – ni hecası akkad dili əsasında izah olunmur. Bu ismin akkad forması An-nu-ba-ni Babilistanın Kassilər dövrünə (e.ə. XVI-XIII əsrlər) aid hesabat sənədlərində qeydə alınıb [11, 70].

Mərhum tarixçimiz Y.Yusifov bu ismi subar (=hurri) mənşəli hesab edərək birinci komponenti (anu-) subar termini **ene** «tanrı» ilə əlaqələndirirdi [6, 36].

Anubanini haqqında məlumatlar Sarıpul qayaüstü kitabəsi ilə məhdudlaşmır. Akkad hökmdarı Naram-Suenin qəhrəmanlığından bəhs edən eposların birində – «Kuti əfsanəsinin»

babel variantında Anbanini adlı hökmdar xatırlanır. Əfsanədə Anbanininin övladları Naram-Suenin əleyhinə fəaliyyət göstərən hərbi koalisiyanın üzvləri kimi təqdim olunublar. Epasda deyilir ki, Naram-Suenin hakimiyyəti dövründə (e.ə. 2236-2200) çoxsaylı² **UMMAN-manda** ordusu «Gümüş dağlardan» keçərək Anadoludakı şəhər-dövlətləri (Puruşanda, Puhlu, Puranşu) zəbt edib, Şubat-Enlildə (müasir Suriyanın şimalında Tel-Leylan) hərbi düşərgələrini qururlar. Akkad dövlətinə yürüş zamanı 17 ölkənin hökmdarı 90000-lik qoşunla onlara qoşulurlar. Bu 17 hökmdar haqqında «Naram-Suen əleyhinə böyük qiyam» adlanan ədəbi kompozisiyanın babel və hett variantlarında məlumat verilir. Buraya Kutiumun, Lullubunun, Turukkunun, Arattanın, Elamın, Barahşenin və digər ölkələrin hökmdarları daxil idi.³ Ola bilsin ki, Anbanini bu zaman Kutium ölkəsinin hökmdarı idi. Belə ki, hett variantında bu ölkənin hökmdarının ismi An-ma-na-an kimi qeydə alınıb. Hett mixi qrafikasında MA- və BA- hecalarını ifadə edən işarələr arasındakı zahiri oxşarlıq bu ismi An-ba-na-an kimi oxumağa əsas verir. Babel ədəbi ənənəsi Anubanini Kuti hökmdarı kimi təqdim edirdi [9, 41]. Əfsanənin hett variantında Lullubi ölkəsinin hökmdarı Lapana adını daşıyır.

İlk dəfə F.Hommel əfsanəvi Anbaninini Sarıpuldakı qayaüstü kitabənin müəllifi Anubanini ilə eyniləşdirdi [18, 115] və bu bir çox nüfuzlu tədqiqatçının diqqətini cəlb etdi [20, 552; 19; 28, 292-293; 27, 89, not. 5; 15, 100].

«Kuti əfsanəsi»nin (və ya «Naram-Suen haqqında əfsanə») məlumatları e.ə. XXIII əsrin sonlarında **UMMAN-mandaların** timsalında Ön Asiyada yeni demoqrafik dəyişikliyin, kütləvi əhali yerdəyişməsinin baş verdiyinə işarə edir. Ehtimal ki, onlar Zaqafqaziyanın eneolit mədəniyyətlərindən birini təmsil edirdilər. Öncə Anadoludan, sonra isə Urmiyanın qərbi və cənubu boyu uzanan torpaqlardan keçərək onlar Xuzistana qədər gedib çıxmışlar. Onların etnik kimliyi müəyyənləşdirilməyib; təkrarlanan hecalarla tamamlanan interativ strukturlu şəxs adları isə elmə məlum olan şumer, akkad, elam, hurri mənşəli adlardan kəskin fərqləndiyindən etimologiya olunmur. Bu gəlmələrin geniş miqyaslı yürüşünün səbəbləri məlum deyil. **Umman-Manda** (hərfən «manda ordusu») ter-

mini adətən Urmiya və Van gölləri arasında məskunlaşan tayfalar qrupuna şamil edilir [4, 60, 238]. Lakin bəzi hallarda bu termin xeyli kənar ərazilərin (məsələn Elamın) hərbi dəstələrinə də şamil edildiyindən, onu «kimliyi məlum olmayan qoşun» mənasında izah edirlər [7, 9, 255, 293]. Əfsanə müəllifi onları «yarasa bədənli, qarğa sifətli insanlar» kimi xarakterizə edərək «iləhə Tiamatın yaratdığı» adlandırır [7, 246, 250]. Babil ədəbi ənənəsi Anbaninini onların hökmdarı kimi qələmə verir. Əfsanədə onun xanımı Melili və 7 oğlu (Memandah,⁴ Medudu, <...> tapış,⁵ Tartadada,⁶ Baldahdah, Ahudanadih və Hurrakidu) da qeydə alınıb [31, 311].

Akkad dövlətinə qarşı yönələn təhlükənin qarşısını almaq və **umman**-mandaları məğlub etmək üçün Naram-Suen tanrılarının yardımına ehtiyac duyur və bu üzdən kahinlərə müraciət edir. Lakin qənaətbəxş cavab almadıqda qoşununun səfərbər edir. Naram-Suen birinci dəfə 120000-lik qoşunu döyüşə yollayır, lakin salamat geri qayıdan olmur. Eyni aqibətlə ikinci dəfə göndərilən 90000-lik və üçüncü dəfə göndərilən 60700-lik qoşun da qarşılaşdığından, Naram-Suen hərbi əməliyyatların dördüncü ilində müdriklik tanrısı Eaya müraciət edir. Kahinlərin fəlakətə məruz qalması hərbi əməliyyatın uğurla nəticələnmədiyini göstərir və yalnız bundan sonra Naram-Suen düşmən ordularına qalib gəlir [31, 300-368; 7, 245-253].

Anubanininin antiakkad hərbi ittifaqında iştirakı tarixi mətnlərlə də təsdiqlənir. Naram-Suenin lullubilər üzərində qələbəsinə həsr olunmuş stelasında A-<nu-ba-ni-ni> Sidur ú Sa-tu-ni Lu-lu-bi-im Ki. ip-hu-ru-<ma> ifadəsi qalib ki, onu da «A<nubanini>, Sidur və Satuni Lulubim torpağında toplan<dılar>» kimi izah etmək olar [2, 156-157].⁷

Anubanininin rəhbərlik etdiyi koalisiya qoşunu Dərbəndi-Govur adlanan aşırımdan şimalda, müasir Süleymaniyyə-Rubat yolu üstündə) məğlub edilir və qələbənin şərəfinə Naram-Suen burada qaya üzərinə barelyefini həkk etdirir [16, 184, fig. 298; 6, 28, npum. 58].

Barelyefi müşayiət edən kitabə tamamilə pozulduğundan döyüşün gedişi barədə məlumatımız yoxdur.⁸

Umman-mandaların məğlubiyyəti Kutium və Lullubi ölkələrində siyasi hakimiyyətin dəyişməsi ilə nəticələnir. Lakin yeni hökmdarlar

– Kutiumda Qula, Lullibdə Paşahnadqalni Naram-Suenlə mübarizəni davam etdirirlər.

Anubanini ilə bağlı tədqiqatımızı yekunlaşdırarkən internet səhifələrində yer alan maraqlı bir məlumat diqqətimizi cəlb etdi. Londonun əntiq əşya mağazalarının birində lüləyi olan gümüş qədəh satışı çıxarılmışdır. Onun üzərində yarıoturaq vəziyyətdə tanrıya müraciətlə əllərini qaldıran kişi təsviri və arxaik yazı işarələri ilə naməlum mətn yerləşdirilib. Qabın tapıldığı yer və şərait haqqında heç bir məlumat verilməyib. İşarələrin kalligrafiyasına əsasən mətnin protoelam piktoqrafiyasından törəyən xətti yazı sistemi ilə yazıldığı güman olunur [32] (Bax: şəkil 2).

Elam xətti mətnlərinin sirrinin açılması istiqamətində müəyyən nəticələr əldə olunsada [2, 113-143], nəzərdən keçirdiyimiz qabın üzərindəki yazını oxumağa kifayət etmir. İşarələrin paleoqrafiyasına əsasən mətni e.ə.XXIII əsrin sonlarına aid etmək olar. Bəzi hecalı işarə birləşmələrinə Elam hökmdarı Puzur-İnşuşinakın xətti mətnlərində təsadüf olunur ki, bu da qabın üzərindəki mətnin qədim elam dilində yazıldığına işarədir.⁹

Soldan sağa tərtib olunmuş mətnin nisbətən salamat qalmış I sətirində, personajın başı üzərində yazılmış beş işarə daha çox maraq doğurur.

1 2 3 4 5

Bunlardan ikinci və sonuncu işarələrin oxunuşu V.Hins tərəfindən müəyyən edilmişdir [2, Cədvəl №25]. Fraqmentar vəziyyətdə olan üçüncü işarəni təyin etmək olmur. Birinci və dördüncü işarələrə daha qədim piktoqrafik sənədlərdə də təsadüf edilməsinə baxmayaraq, onların oxunuşunu təyin etmək mümkün olmamışdır. Bu işarələr şumerlilərin yazı sistemində də tətbiq olunurdu; «Ulduz» işarəsi an -, «Balıq» işarəsi isə **ha** -, **ku** - və **nunu** – hecalarını ifadə edirdi [21, №13, 589].

Tədqiqatlar protoşumer və protoelam yazı sistemlərində azından 70 anoloji formalı işarədən istifadə olunduğunu müəyyənləşdirir.

di [2, cədvəl №2]. Böyük ehtimalla bu işarələr hər iki yazı sistemində eyni cür oxunurdu. Deyilənlər nəzərdən keçirilən işarələr qrupunu An-un-「ba¹ (?) -nun-na kimi oxumağa əsas verir. Zənnimizcə bu «Annubanini» isminin elamca ifadə forması idi.

Şübhə yoxdur ki, Elam sənətkarlıq məktəbinə məxsus olan bu qab Anubanininin hakimiyyətini qəbul edən canişinin və ya vilayət başçısının itaət rəmzi olaraq göndərdiyi hədiyyəsi idi. Umman-mandaların Subartu və Kutiumdan sonra Elamda da dağıntı törətmələri «Kuti əfsanəsi»ndə əksini tapıb [31, 312]. Naram-Suenlə Puzur-İnşuşinakın dostluq və hərbi yardım haqqında sazişi yalnız qısa müddətə Akkadın və Elamın əhalisini şimaldan gözlənən təhlükədən sığortaladı.

Qeydlər

1. Hazırda Zəhab şəhəri Kermanşah ostanına daxildir və İraqa sərhəddin 20 kilometrliyində yerləşir. Təsvirlər Miankal adlanan sıldırım qaya üzərinə 35-16 m hündürlüyündə həkk olunub.
2. Eposun Qədim Babil variantında Anbanininin övladlarının -7 qardaş hökmdarın qoşununun sayı 360000 göstərib [31, 312-313]. Eposun Türkiyədən (Boğazköy, qədim Hattuşaş) tapılan Orta Babil dövrünə aid variantında isə 6 qardaş hökmdarın (atalarının kimliyi göstərilməyib) hər birinin 600 qoşunu olduğu bildirilir [7, 233-234].
3. Kompozisiyanın babil variantında bu hökmdarların adlarının əvvəli pozulub; adlar hett variantına əsasən müəyyənləşdirilir. Hər iki variantda ciddi fərqlər var. Hett variantında qeydə alınan bəzi ölkələrə (Hattuşa, Puruşhanda, Larak, Nikku, Kurşaura) daha qədim babil variantında rast gəlinmir. Sonluqlara əsasən hökmdar adlarında da fərqlər nəzərə çarpır [31, 249-253].
4. Anbanininin böyük oğlu Memandah qoşunun «önündə gedəni», yəni «baş komandan» adlandırılır.
5. Eposun digər variantında <...> - pah.
6. TAR-ta-da-da kimi oxunan ismin birinci işarəsi Ku₅/Kut-hecasını da ifadə edə bildiyindən [21, №12] bu adı Ku₅/Kut-ta-da-da kimi oxumağa üstünlük veririk. İsmi –

dada sonluğunu hurri-urartu dillərindəki **tad** «əziz», «sevimli» sözü ilə əlaqələndirsək, bu halda Kutadada ismini «Sevimli kuti» kimi mənalandırmaq olar. Marafıdır ki, Memandah ismindəki – anda- komponentini Yarlaqanda kuti hökmdar ismində də görmək olar.

7. Steladakı mətn fragmentar olduğundan salamat qalan ifadələr müxtəlif cür izah olunur. Qərb tarixşünaslığında son izah D.Frayna məxsusdur: a<-na>si-dur -<...> sa-tu-i lu-lu-bi-im Ki., ip-hu-ru-<ma> «<Onun əleyhinə> Lulubim ölkəsinin Sidur dağında toplan<dılar>» [13, 144]. Burada Sidur, ənənəvi izahdan fərqli olaraq şəxs adı deyil, xoronim kimi təqdim olunur və müasir İraqda Cebel-Bişri dağı ilə eyniləşdirilir [24, 67, 94, not. 432].
8. Bu qayaüstü bəlyef ötən əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Britaniya Kral ordusunun mayoru K.Edmonds tərəfindən aşkarlanmışdır.
9. Mətnin son sətrində (qabın aşağı sağ küncündə) hal-me, elamca «ölkə» sözü aydın oxunur. Elamın xətti yazı sisteminin işarələrinin hecalı oxunuşları barədə baxın: 2, 25, 26, 27 sayılı cədvəllər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə. Tərtib və tərcümə edəni, ön sözün və şərhlərin müəllifi S.Qaşqay. Bakı, 2006.
2. Əlimirzəyev A.N. Erkən Elam cəmiyyəti: siyasi-iqtisadi münasibətlər və yazı tarixi (e.ə. IV-III minilliklər), Bakı, 2011.
3. Алиев И. История Мидии, Баку, 1960.
4. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV века до н.э. Москва-Ленинград, 1956.
5. Меликишвили Г.А. Наири-Урарту (Древневосточные материалы по истории народов Закавказья). I, Тбилиси, 1954.
6. Юсифов Ю.Б. Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами (Приурмийская зона) // Вестник древней истории, 1987, №1, 19-40.
7. Adalı S.F. Umman-manda and its Significance in the First Millennium B.C. University of Sydney, 2009.

8. Barton G.A. The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad, New Haven, 1929.
9. Cameron G. History of Early Iran, New York, 1968.
10. Cameron G. A New Akkadian inscription at Sar-i-Pul, Iran / Труды двадцать пятого международного конгресса востоковедов, Том I, Москва, 1962, 242-243.
11. Clay A.T. Documents from the Temple Archives of Nippur dated in the reigns of Cassite Periods. Publication of Babylonian Section. Vol, II, №2, Pennsylvania, 1912.
12. Edzard D.O. Zwei ischriften am Felsen von Sar-i-Pul-i-Zohāb Anubanini 1 und 2 // Archiv für Orientforschung, 1973, XXIV, 73-77.
13. Frayne D.R. The Royal inscriptions of Mesopotamia. Early Periods. 4. Old Babylonian Period (2003-1595 BC). Toronto, 1990.
14. Gelb I., Kienast B. Die Altakkadischen Königsinschriften der Dritten Jahrtausends v. Chr., Stuttgart, 1990.
15. Gurney O. The Guthean Legend of Naram-Sin // Anatolian Studies, 1955, vol. 5, 93-113.
16. Herzfeld E. Iran in the Ancient East, London, New-York, 1941.
17. Herzfeld E. The Persian Empire, Wiesbaden, 1968.
18. Hommel F. Assyriological Notes // Proceedings of the Society of Biblical Archaeology, 1899, t. XXI, § 39.
19. Hüsing G. Annubani – Annubani-ni // Oriental Literaturzeitung. 1907, t. X, 234-235.
20. Jensen P. Assyrisch – Babylonische mythen und epen. Keilschriftische Bibliothek. VI, Tiel I, Berlin, 1900.
21. Labat R. Manuel d'épigraphie Akkadienne (Signes, syllabaire, ideogrammes). Paris, 1952.
22. Morgan J., Scheil. Les deux stèles de Zohab // Recueil de travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes, 1893, t. XIV, 100-105.
23. Nasrabadi B.M. Beobachtungen Zum Felsrelief Anubaninis // Zeitschrift für Assyriologie, 2004, 94, 291-303.
24. Sallaberger W., Westenholz A. Mesopotamien: Akkad-Zeit und Ur III-Zeit. Orbis Biblicus et Orientalis, 160/3, Göttingen, 1999.
25. Seidl U. Sar-e Pol-e Zohab//Reallexikon Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie, 2009, Bd. 12, ½, 42-44.
26. Shaffer A., Wasserman N., Seidl U. Iddi(n)-Sin, König von Simurrum: A New Rock-Relief inscription and a Reverential Seal // Zeitschrift für Assyriologie, 2003, 93.
27. Speiser E.A. Mesopotamian Origins. The Basic Population of the Near East, Philadelphia, 1930.
28. Streck M. Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilschriften // Zeitschrift für Assyriologie, 1901, Bd, XV.
29. Thureau-Dangin F. Die Sumerischen und akkadischen Königsinschriften, Leipzig, 1907.
30. Vanden-Berghe L. Archéologie de l'Iran ancien, Leiden, 1959.
31. Westenholz J.G. Legends of the King of Akkade, The Texts, Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns, 1997.
32. www. caeno.org/.../Dahl Proto Elamite. Pdf.

Аллахверди Нуси оглу Алимурзоев

АНУБАНИНИ

РЕЗЮМЕ

Согласно надписи, высеченной на скале у Сарипула, (вблизи иранского города Зохаб) Анубанини был царём страны луллубеев и владении его простиралась от озера Урмия до озера Зерибор. Его имя восстанавливается нами в начале текста победной стелы Нарам-Суэна, по сообщению которого Анубанини в Луллубуме заключив союз с Сатунни и Судуром ополчился против царя Аккада. О крупном военном союзе против Нарам-Суэна с участием «царя умманмандов Анбанини» говорится в вавилонской версии «Кутийской легенды». Наконец, имя этого легендарного правителя было прочитано нами в древнеэламском линейном тексте, нанесённом на серебряный сосуд. Всё это свидетельствует о признании его власти не только в Приурмийской зоне, но и в северной части Элама.

Allahverdi Nusi oğlu Alimirzayev

ANUBANINI

SUMMARY

According to the rockinscription on the Saripul (near Iranian city Zohab) Anubanini had been ruler of the Kingdom of Lullubum. His power was spreading from lake Urmia to

lake Zeribor. His name was restored in the Victory stela of Naram-Suen. According to the text of stela Anubanini in coalition with Sidur and Satuni make war against king of Akkade. Anubanini mentioned also in the Sumerian literary composition "Gutean legend", where he named "king of umman-manda". The name An-un-ba (?) – nun-na was reading in elamite linear inscription on the silver vessel.

ETNOQRAFIYA

Bünyadova Şirin Teymur qızı

Bakı Dövlət Universiteti

«Arxeologiya və Etnoqrafiya»

kafedrasının dosenti t.e.d.

E-mail: Shirin_bunyard@mail.ru

MINİATÜR SƏNƏTİ NÜMUNƏLƏRİNDƏKİ MƏİŞƏT ƏŞYALARI

Açar sözlər: miniatürlər, məişət ləvazimatı, etnoqrafiya

Ключевые слова: миниатюры, домашний утварь, этнография

Key words: miniatures, household items, ethnography

Azərbaycan xalqının etnoqrafik baxımdan öyrənilməsində mühüm sayılan məsələlərinə biri də maddi mədəniyyət ünsürləridir. Həyatın müxtəlif sahələrində tətbiq edilən maddi mədəniyyət nümunələri hər bir dövrdə xalqın gündəlik məişətində mühüm əhəmiyyət kəsb edən vasitələrdən olmuşdur. Əhəmiyyətli rol ilə məişətdə fərqlənən belə ünsürlərdən biri də hər bir evdə işlədilən və gündəlik həyatda tələbat avadanlıqları olan məişət ləvazimatlarıdır. Onların bəziləri tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq artıq bu gün istifadə ömürlərini başa vurmuşlar. Bəziləri isə hələ də kənd yerlərində istifadədə qalmaqda davam edir. Orta əsrlərdə istifadədə olan ev əşyaları həmin dövrün müxtəlif sənət sahələrinin varlığını təsdiq edən maddi nümunələrdir. Orta əsrlərin abı-havasını özündə canlandıran miniatür sənəti nümunələrində təsvir olunan məişət ləvazimatlarını həmin dövrlərin müxtəlif əşyalarını əyani şəkildə bizə çatdıran mühüm mənbələr hesab etmək olar. Tədqiq olunan məqalədə əsas məqsədimiz miniatür rəsmlər əsasında orta əsrlərdə istifadə olunan məişət ləvazimatları və onların təyinatı haqqında məlumat verməkdir.

Məişət ləvazimatları evdə müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunan ayrı-ayrı əşyaların cəmidir. Təsadüfi deyildir ki, onlar xammaldan, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətindən və həyat tərzindən xeyli dərəcədə asılı olmuşdur.

Məsələn, maldar əhalidə mövcud olan ev ləvazimatları dəri, ağac və s. kimi möhkəm və davamlı şeylərdən ibarət olur və burada gil (saxsı) qablar bir o qədər də geniş yayılmışdır. Çünki əsas amil materialın davamlı olmasıdır ki, gildən hazırlanan qabların köç zamanı qırılma ehtimalı yüksək olduğuna görə ondan əsasən oturaq əhali istifadə edirdi. Bilindiyi kimi, oturaq əkinçilərdən ötrü isə əsas material ağac, gil, saman və müxtəlif metallardan ibarət olurdu. Məişət ləvazimatlarının tətbiq olunduğu sahələr müxtəlifdir. Orta əsrlərin məişət ləvazimatları barədə müəyyən qədər məlumat verilmişdir (18, 117-120).

Orta əsrlərin müxtəlif müəlliflərinin yaradıcılıq nümunələri olan əsərlərində çoxsaylı məişət ləvazimatlarının adlarının çəkilməsi marağa səbəb olur. Belə ki, onlarda adları çəkilən əşyalar mövcud ləvazimatların varlığının daha qədim olduğunu sübuta yetirmək üçün miniatür sənəti nümunələri ilə yanaşı bir mənbə rolunu oynayır. Bunlarla yanaşı, miniatür sənəti nümunələrində təsvir olunan məişət ləvazimatları orta əsrlərin maddi mədəniyyətini bilavasitə gözlərimiz önündə canlandırmaqla elmi baxımdan xüsusi dəyər qazanır. Miniatürlərdə təsvir olunan əşyalarla bərabər, ölkəmizin müxtəlif bölgələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan maddi qalıqlar da orta əsrlərin məişət ləvazimatları barədə müəyyən təsəvvür yaratmağa xidmət edir.

Məlum olduğu üzrə ev ləvazimatlarını təsnifatına görə müxtəlif yanaşma baxımından bir neçə yerə ayırmaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, ev ləvazimatlarının hazırlanma və ölçülərinə görə seçildiyi kimi, həmçinin istifadə olunma yerinə görə də fərqləndiyi məlum mə-

sələdir. Göründüyü kimi, onları tətbiq olunduğu sahəyə və hazırlandığı materiala görə də fərqləndirmək mümkündür. Məsələn, çörək bişirmək üçün, süd məhsulları saxlamaq üçün, daşıma məqsədli olduğuna görə, yığıcılıq üçün, ölçü vahidi olmaqla və s. kimi sox çeşidli ev ləvazimatları əsrlər boyu mövcud olmuşdur.

Bizcə bu bölgü tətbiq olunduğu məqsədə görə aşağıdakı kimi verilə bilər:

1. Bişirmə (qaynama), çalxalama məqsədi daşıyan;
2. Saxlamaq (yığmaq) üçün;
3. Daşıma vasitəsi olaraq;
4. Ölçü vahidi kimi;
5. İşıqlandırma vasitələri;
6. Örtüklər;
7. Müxtəlif həsmli iynələr, sancaqlar və qayçılar.

Bişirmə (qaynama) məqsədi daşıyan ləvazimatlar da öz növbəsində müxtəlif mahiyyətli ola bilər. Burada həm xörək, süd, həm də boyama və paltar qaynatmaq məqsədilə istifadə edilən qazanların olduğu nəzərə alınmalıdır. Belə ləvazimatlar da tarixən müxtəlif materialardan hazırlana bilərdi. Məsələn, piti bişirmək üçün saxsı qablardan, qalan məqsədlər üçün isə böyük həcmli mis qazanlardan istifadə etmək olar. Metaldan hazırlanan yumru formalı sacayağılar da müxtəlif çörək məmulatları bişirmək üçündür. Miniatur sənəti nümunələrində XVI əsrə aid Mir Seyid Əlinin «Köçərilərin həyatı» rəsminə arxa planda ocaq üstündə böyük bir saxsı küp təsvir edilmişdir. Bir nəfər kişi həmin küpün altında ocağın sönməməsi üçün çırpıları yerləşdirir. Qarşı tərəfdə isə təsvir olunan qadın önündəki teştdən ipləri çıxarır. Rəsmə diqqətlə nəzər yetirərkən qaynayan küpün yanındakı bir qabın içərisində nəyinsə olduğunu görürük. Bunun toxuculuqda istifadə edilmək üçün boyanılmış ip olduğunu güman etmək olar. (22, 70) Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ipin boyanması prosesində saxsı küplərdən istifadə olunmuşdur.

Saxlamaq (yığmaq) üçün küp və ağac materialından əhalinin məişətində geniş istifadə olunması məlumdur. Xüsusən, oturaq əhalinin məişətində saxsı qablar maldar tay-

falara nisbətən üstünlük təşkil etdiyindən belə qablarda müxtəlif ərzaq məhsulları, o cümlədən yağ, bal, şərab, un, qənd və s. saxlanılmışdır. Bundan əlavə, qatıq çalxalamaq üçün ağac və ya saxsı küp nehrə gündəlik həyatda istifadə olunan qablar idi. Eyni zamanda, cəvahirat və pul saxlama məqsədilə bəzəkli mücrülərdən və pul kisələrindən də istifadə edilmişdir. Saxlama vasitələrindən biri sandıqlar olmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, sandıqlar hər bir evdə olan vacib əşyalardan biri hesab olunur. Ev sahibləri əşyalarını, pulu hər zaman sandıqda mühafizə etmişlər. Təsadüfi deyildir ki, gəlinə verilən cehiz içərisində ən vacib əşyalardan biri kimi mütləq sandıq da olmuşdur. Bu xüsusiyyət bir ənənə olaraq XX əsrdə də davam etmişdir. Maraqlıdır ki, gül saxlamaq üçün də xüsusi güldanların hər zaman mövcudluğu bilinməkdədir. Orta əsrlərin məişət ləvazimatlarını qismən də olsa, canlandırın miniatür sənəti nümunələrində piyalələrin təsvirinə rast gəlmək mümkündür. Piyalə şərbət içmək üçün qulpsuz qabdır. Yeməklərin istiliyini mühafizə etmək məqsədilə istifadə olunan sərpuç miniatürlərdə rast gəlinən əşyalar sırasındadır.

Daşıma vasitəsi olaraq istifadə olunan məişət əşyalarına əsasən dəridən hazırlanmış tuluq, yun iplərdən toxunmuş məfrəş, parça boğça, çul və s. misal göstərmək olar. Daşıma xüsusən maldar tayfaların həyatının bir parçası olmuşdur. Belə ki, köçmə maldarlıqla məşğul olan maldarlar dağdan arana və arandan dağa köç zamanı müxtəlif ləvazimatları qabqarmaq üçün yuxarıda adları çəkilən daşıma vasitələrindən istifadə etmişlər. Məfrəş, xalça, palaz, kilim həm maldarlar həm də əkinçilər üçün gərəkli olan ev əşyaları sayılırdı. Bundan əlavə orta əsrlərdə ovçuluqla məşğul olan əhali, xüsusən də yuxarı zümərənin nümayəndələri - hökmdar və saray əyanları miniatür sənətində də təsvir olunan sadaqlardan ov zamanı gərəkli oxları saxlamaq və daşımaq üçün istifadə etmişlər.

Ölçü vahidi kimi müxtəlif ölçülü daş və metal tərəzilərlə bərabər, məişətdə həmçinin fərqli həcmə malik oyulmuş ağac qablar və səbətlər istifadə edilmişdir. Miniaturlərdən də qismən aydın olduğu kimi əttar dükanlarının

ölçüləri də müxtəlif həcmli qablardan ibarət idi. Hətta çanaq adlı ölçü vahidi mövcud olmuşdur. İndi də əvvəllərdə olduğu kimi parça ölçmək üçün ağacdan hazırlanmış hamar ölçü taxtasından istifadə edilir. Həcmi dəqiqləşdirmək, hər hansı bir fərdi götürülmüş bir əşyanın qədərini və kəmiyyətini düzgün hesablamaq, onları fərqləndirən xüsusiyyətləri önə çıxarmaq, yəni başqalarından dəyişik mahiyyətə malik olduğunu göstərmək ölçünün əsas meyarı olmuşdur. Onu hər sahəyə tətbiq etmək mümkündür.

Miniatür sənəti nümunələrində nadir rast gəlinən tərəzi təsviri diqqəti xüsusilə cəlb edir. Belə ki şəklən tam ortasında tərəzidə nə isə çəkən bir kişi təsvir olunmuşdur. Tərəzi yumru qabdan ibarətdir ki, onun üç tərəfindən asılmış iplə yuxarı hissədən dayağa birləşdirilmişdir. Burada tərəzinin bir hissəsi görünür, digəri isə görünmür. Lakin dayaq düz vəziyyətdə olduğuna görə bərabərliyin göstəricisi kimi təqdim olunmuşdur (21, 215).

İşıqlandırma vasitəsi kimi əsrlər boyu müxtəlif çiraqlardan istifadə edilməsi tarixi gerçəklikdir. Bunlar əksəriyyət etibarilə həm saxsıdan həm də dəmirdən hazırlanan əşyalardan ibarət olurdu. Azərbaycanda müxtəlif mərasimlər zamanı şam və çiraqdan istifadə olunmuşdur. Mərasimlərin əsas vasitələrindən biri kimi çiraqlardan istifadə xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Belə ki, çiraqlar toy mərasimlərinin əvəzolunmaz rəmzinə çevrilib. Gəlin gedən qızların yanında güzgü ilə bərabər mütləq çiraq və ya şam aparılıb. Bu sonrakı dövrlərdə də davam etdirilən bir adət çəklini almışdı. Bu xüsusda Quba bölgəsinin toy mərasiminin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərindən söz açarkən Ə.Çələbizadə qeyd edir ki, molla tərəfindən nikah əqdi bağlanan zaman gəlin gedən qıza verilən cehiz məclisə təqdim olunarkən ilk növbədə güzgü və yanan lampa gətirilir (19, 47). Bununla bəhəm hamamlarda çiraqlar asılırdı. Orta əsrlərdə istifadə olunan əşyalar içərisində ən çox tələb olunan bəlkə də çiraqlar olmuşdur. İşıqlandırma məqsədilə istifadə olunan belə çiraqlar hətta orta əsrlərin müxtəlif dövrlərində müəyyən dəyişikliyə məruz qalmışdır. Miniatür sənəti

nümunələrində təsvir olunan çoxsaylı məmulatlar içərisində orta əsrlərdə gündəlik məişət həyatında geniş istifadədə olunan çiraqlar və qəndillər işıqlandırma vasitələrinin quruluşu barədə müəyyən fikir söyləməyə əsas verir.

Orta əsrlərdə istifadə olunan əşyalar içərisində ən çox tələb olunan bəlkə də çiraqlar olmuşdur. İşıqlandırma məqsədilə istifadə olunan belə çiraqlar hətta orta əsrlərin müxtəlif dövrlərində dəyişikliyə məruz qalmışdır. Q.Əhmədov yazır: «Neftin istifadəsi çiraqların da formasının dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Neft çox sürətlə və gur yandıqından ondan piydanlarda istifadə etmək çətin idi, ona görə insanlar burunlu və qulplu çiraqlar icad etmişlər. Bu növ çiraqların burun hissəsinə pambıqdan eşilmiş piltə keçirmişlər. Nefti isə çirağa ağzından tökülmüşlər. Azərbaycanda bu növ çiraqlara əhali arasında «qara çiraq» deyirdilər. Arxeoloqlar bu cür çiraqları qazıntılar zamanı Azərbaycanın bir çox orta əsr şəhərlərindən: Bakıdan, Qəbələdən, Gəncədən, Beyləqandan, Şamaxıdan, Naxçıvandan və s. yerlərdən tapmışdır. Həmin çiraqlar bizim eramızın IX-XVII əsrlərinə aiddir» (4, 45). İoann de Qalonifontibus neftdən çiraqlarıda istifadə olunmasından bəhs etmişdir (23, 27). Mingəçevirdə IX-XIII əsrlərə aid üst təbəqədən şirli çiraqlar aşkar edilmişdir (3, 45).

Əzəli istifadə təyinatını dəyişməyən örtülər müxtəlif məqsədlərə xidmət edirdi. Buraya pəncərə pərdələri, gəlin-bəy otağında qurulan gərdəklər, masanı bəzəmək üçün örtülən süfrələr, yataq örtüləri, rəflərin üzərinə salmaq üçün istifadə edilən pərdə-örtülər, döşəməyə sərilən xalça-palaz və s. daxildir. Onların adlarına orta əsr müəlliflərinin əsərlərində də tez-tez rast gəlmək mümkündür. Təsədüfi deyildir ki, orta əsr müəlliflərinin əksəriyyəti kimi Mustafa Zərir də pərdənin adını çəkmişdir (1, 266). Miniatürlərdə təsvir olunan sayebanlarda, atların üzərinə salınan örtülərdə gözəl və zərif tikmə sənəti nümunələrini görmək olur. Bundan başqa ipək xalçaların gümüşü sapla istehsalı mövcud olmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, M.Heydərov göstərir ki, XVII əsrdə ipək xalçaların gümüşü sapla istehsalına başlanılır ki, bu da hələ XVI əsrdə əsas qoyulmuşdu (20, 66).

Müxtəlif həcmli iynələr paltar, dəriçilik əşyaları və böyük kisələr tikmək, yorğan-

döşək sıırmaq və s. üçün istifadə olunurdu. Xaqani yazır:

Nə zaman qırılsa gözü iynənin,
Bir işə yaramaz, atılar yəqin (2, 19).

Qayçılar da iynələr qədər əhəmiyyət kəsb edir. Onlar müxtəlif işlər görülməsinə xidmət edirdi. Parça və digər əşyaları kəsmək üçün, miqrazi adlı qayçılar isə məhz xalçaçılıqda hamarlamaq məqsədilə tətbiq olunurdu.

Ev avadanlıqlarının fərqlənməsi tarixi prosesin müəyyən pilləsində bir sıra dəyişikliklərə uğraması ilə səciyyələnir. Bu da təbii bir prosesdir. Zaman keçdikcə bir sıra məişət əşyaları istifadədən tamamilə çıxmış, bəziləri müəyyən qədər dəyişikliyə uğramış, lakin əzəli mahiyyətini qoruyub saxlamış, bəziləri isə hələ də gərəkli ləvazimatlar hesab olunmaqdadır.

Orta əsrlərdə yerli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamış avadanlıqların özünəməxsusluğu onun istehsal olduğu yerdən də asılı olurdu. Belə ki, onlar kустar yolla evdə və yaxud xüsusi sənətkar emalatxanalarında hazırlana bilərdi. Belə əşyalar onu hazırlayan ustaların zövqündən və eyni zamanda sənətkarlıq ənənələrindən asılı olaraq məişətə təqdim olunurdu. Hətta arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunmuş məişət ləvazimatları içərisində elələri vardır ki, onların üzərində yerli istehsalı təsdiqləyən damğalar vurulurdu. Bundan əlavə onların bəzilərinin üzərində ustaların adları belə həkk olunurdu. Heç şübhəsiz orta əsrlərin yadigarları olan belə əşyalar həm də əsrlərdən bəri gələn sənətkarlıq ənənələrinin qorunduğunu söyləməyə əsas verir.

Ev avadanlıqları daşınan əmlak xüsusiyyətinə malik olduğuna görə onları istənilən yerə müxtəlif vasitələrin köməyiylə aparmaq mümkün idi. Bəzən avadanlıqlar bir ailənin deyil, hətta bir neçə kənd ailəsinin (xeyir və şər yığıncaqlarında) istifadəsində ola bilərdi. Bu xüsusiyyət nəinki orta əsrlərdə, bir ənənə kimi elə indi də kəndlərdə qalmaqdadır. Müasir kəndlərdə də XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid aş qazanları mövcuddur və bunlar çox az ailədə qaldığı üçün böyük məclislərdə irihəcmli və

tutumlu olduqlarına görə xeyli qonaq yola salmaq məqsədilə müxtəlif ailələrin istifadəsinə verilir. Xeyir və şər məclislərində belə qazanlar təmənnasız olaraq təqdim edilir.

Misdən hazırlanan məmulatların istehsalı tarixən çətin başa gələn və böyük zəhmət tələb edən bir iş olmuşdur. Buna baxmayaraq, məişətdə istifadə olunan sərnic, sərpuş, sini, səhəng kimi ləvazimatlar misdən hazırlanırdı. Onların bəzilərinin təsvirinə miniatürlərdə də rast gəlmək mümkündür. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, misgərlik sənət növü indi az da olsa, Lahıc bölgəsində davam etdirilməkdədir.

Miniatür sənəti nümunələrində təsvir olunan geyim, parça, və s. növləri müxtəlif rənglərdədir. Lakin belə rənglər içərisində daha çox üstünlük qırmızı rəngə verilir. Miniatür rəsmlərdə təsvir olunan bəzəkli çadırlar, çalmalar üzərindəki tikmələr və muncuqlu bəzəklər, paltarlardakı müxtəlif işləmələr, mütəkkə təsvirindəki incə naxışlar, atların üzərinə salınan gözəl işləməli çullar və s. tikmə sənəti barəsində müəyyən təsəvvür yaradır. Bu tikmələrdə açılmış qızılqülü xatırladan nəbati ornament, ulduzları xatırladan naxışlar və müxtəlif hən-dəsi fiqurlar üstünlük təşkil edir.

Orta əsr müəlliflərinin (XII-XVI əsrlər) əsərlərində çox sayda məişət əşyalarının adları çəkilir. N.Gəncəvi piyalə, badə və badyanın adlarını çəkmişdir (8, 617-618; 621). İ.Şirvani badə və cam (9, 403-404), M.Beyləqani çıraq (9, 314), M.Əhvədi qədəh (10, 212), Q.Ənvar küp (10, 239), M.C.Həqiqi badə (10, 245), Hidayət kuzə, çıraq (10, 270-271), Həbibli cam, badə (10, 358), Gülşəni cam (10, 296), Rəhməti badə, qədəh, daraq (10, 516), cam (10, 524) haqda bəhs etmişlər. Nəsimi piyalə, qədəh (11, 50), şam (11, 47), güzgü (11, 53), badə (11, 123), cam (11, 572), qab (11, 491) kimi məişətdə istifadə olunan ləvazimatların adlarını çəkmişdir. Xaqani də məişət əşyalarından da bəhs etmişdir. Onun əsərlərində çıraq (2, 39) güldan (2, 190), aftafa (2, 198), teşt (2, 205), dolça (2, 235), qazan (2, 28), saxsı küp (2, 81), cam (2, 48), kasa (2, 230), ayna (2, 22) kimi məişətdə istifadə olunan əşya adlarına rast gəlirik. M.Namdar badyanın adını çəkir (9, 31). Kabab

bişirilmək üçün istifadə olunan şiş və manqalından isə M.Beyləqani söz açmışdır (9, 324-325). Əsərdə orta əsrlərdə istifadə olunan müxtəlif məişət əşyaları sırasında zənbil, bardaq, qəndil, hərir-ziba döşəklər, kürsü, palas, fərş, çuval, sağ (yəni qızıl çanaq, ölçü qabı, qədəh), arqan (kəndir, örkən), eyni məna kəsb edən səçin (ip, kəndir), su qabı olan məşrəbə, tərəzi və s.in adları qeyd olunmuşdur (5, 21;29;64). Şərəfxan Bidlisi piyalənin adını qeyd etmişdir (12, 43). Fəzlullah ibn Ruzbihan Xunci tas və teştin, (13, 672-673) Mirzə bəy Cünabidi yazdığı, şərəb şüşəsinin adını çəkmişdir (14, 79). Sonrakı dövr müəlliflərinin əsərlərində də müxtəlif məişət əşyalarının adları xatırlanılır.

Orta əsr şairlərimizin əsərlərində rast gəldiyimiz pərqu qu tükü deməkdir, tük örtüyünün ən yumşaq və nazik hissəsidir ki, istiliyi tənzimləməsinə görə də məhz ondan hazırlanan balıqlar bütün dövrlər üçün ən keyfiyyətli hesab olunurdular. Ondən hətta geyimlərin hazırlanmasında da istifadə edilmişdir. Gəlin gedən qızlara verilən cəhiz içərisində qu tükündən hazırlanan balıq xüsusilə qiymətli sayılmışdır.

Miniatur sənəti nümunələri ilə yanaşı, arxeoloji qazıntıların məlumatları da maraqlıdır. Orta əsrlərdə istifadə olunan məişət ləvazimatlarının vəziyyəti barədə əsaslı mənbə arxeoloji qazıntıların materiallarıdır. Məsələn, Mingəçevir arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan sacayaq, vedrə, cam, dəmir çömçə, təndir ərsini, tunc abgərdən və təknə ev avadanlıqlarındandır (3, 30-31). Eyni zamanda məişətdə işlənən qablar, məsələn küplər, su qabları, sərniciələr, xeyrələr, ta-baqlar, süddan biçimli qablar, dopular, bərnilər, nəlbəkivari qablar, duz qabları, qapaqlar, çiraqlar və şamdanlar da Mingəçevir qazıntıları nəticəsində aşkar edilən maddi-mədəniyyət qalıqları da bu siyahıya daxildir. Bütün bunları göstərməkdə məqsədimiz bu əşyaların hələ ilk orta əsrlərdən mövcudluğunu nəzərə çatdırmaqla onların həmçinin sonrakı dövrlərdə də istifadədə olmasını xatırlatmaqdır.

Qız qalasında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı XII-XIV əsrlərə aid olan gil qablar aşkar olunmuşdur. «Quyulardan birinin

içərisindən çoxlu miqdarda şüşə qab qırıqları çıxarılmışdır. Onların çoxu vaza formasındadır. Şüşə qablar öz hazırlanma texnikasına görə XI-XIII əsrlər üçün səciyyəvidir. Onlar tökmə üsulu ilə hazırlanmışdır» (6, 14, 18). Bundan əlavə qazıntılar zamanı aşkar olunan müxtəlif «materiallar şirsiz saxsı qab qırıqlarından, orta əsr məişətində geniş yayılmış gil çiraqlardan, rəngarəng çini, fayans, şüşə qab parçalarından ibarətdir» (6, 19).

Naxçıvanda Əlincə qalasının «ərazisindən tapılan bir seladon qab parçası yüksək keyfiyyəti və zərifliyi ilə seçilir. Yaxın Şərq ölkələrində «mərtəbani» adı ilə geniş yayılan bu növ qablar çox qədimlərdə Çin ölkəsinin cənub əyaləti olan Çanstszyanda istehsal edilmiş. Bu cür qablar hələ XII-XIII əsrlərdə bir sıra ölkələrə, o cümlədən Azərbaycana da gətirilmiş və yüksək qiymətləndirilmişdir» (7, 51). Məişətdə istifadə olunan bir sıra ləvazimatların hələ XX əsrdə də mövcudluğu barədə Q.Əhmədov yazır: «Azərbaycan kəndlərində bu yaxınlara qədər gilə ağacı qabığından düzəldilmiş koğar, qoyun və keçi dərisindən hazırlanmış tuluq, dağar, eymə motal, içərisi çıxarılmış boranı qabığından hazırlanmış qablardan müxtəlif toxunma səbətlərdən və s. qab növlərindən istifadə edirdilər» (4, 12).

A.Məmmədov yazır: «XI-XIII əsrlərdə məişətdə işlənən saxsı qabların istehsalında da böyük irəliləyiş baş verir. Onların hazırlanma texnikası inkişaf edir, keyfiyyətləri daha da yüksəlir, naxışları zənginləşir və yeni növ qablar meydana çıxır» (15, 63). O yazır: «IX-X əsrlərdə Gəncəbasarda dəzgahda hazırlanmış vahid biçimli qazanlar çoxalır ki, bu da özündən əvvəlki dövrün əl ilə hazırlanmış kobud qazanlarından tamamilə fərqlənir. Yeni tip qazanlarda qulpların sayı çoxalır, naxışlar isə bir qayda olaraq dağavari bəzəklərdən, çərtmə və xırda dəşiklərdən ibarətdir. Çox az hallarda dağavari və düzxətli naxışlara da rast gəlinir. XI-XIII əsrin qazanlarının çiyin hissələri daha çox naxışlanmış olur. Cəftəvari dəstəklər, zəncirvari kəmərlər, yumru və «itayağı» çıxıqlar, füzəyi rəngli şirli qab qırıqları ilə inkrustasiya bu dövr qazanları üçün səciyyəvi naxışlardır.» Müəllif göstərir ki, IX-X əsrlərin küpləri əvvəlki dövr-

lərdən az fərqlənsə də, «XI-XIII əsrlərdə isə küplərin gövdəsi daha simmetrik olmaqla, boğaz hissələri xeyli uzunlaşır, yeni növlər meydana çıxır. Bu küplərin içərisində müxtəlif cızma naxışlarla bəzədilmiş, üzünə rəng çəkilmiş və qırmızı oxra ilə rənglənmişləri də vardır» (15, 64-65).

Müxtəlif dövrlərdə baş verən dəyişikliklər məişət əşyalarında da görünür. Məsələn, «XI - XIII əsrin əvvəllərində şirli qab istehsalında naxışçəkən texnikasında baş verən dəyişikliklər daha xarakterikdir. Qrafik və çoxrəngli şirli naxışlanmış qablar, müxtəlif relyefli (qazıma üsulu) və müxtəlif rəngli naxışı olan qablar geniş yayılır. Sonuncuların üstündə Beyləqan ustalarından Xəttab, Yusif, Ləşkəri, Əbu əl-Qasım, Həsən və Həməzənin adlarına rast gəlirik. XII əsr və XIII əsrin əvvəlləri üçün səciyyəvi olan Beyləqan şirli qablarının bir qrupunu üzəri qrafik (anqobüstü) naxışlarla naxışlanmış və üstədən (şəffaf şirdən altda) əlavə şirli yaygın örtülmüş qablar təşkil edir. Bu növ qablarda cızma naxışlarla və yaxud təsvirlərlə rəngli naxışlar uzlaşmır. Lakin az keçmir, ustalar rəngli naxışları qrafik naxışlarla uyğun gələn qabların istehsalına da başlayırlar və bu növ qablar geniş vüsət alır. Usta Bədəlin hazırladığı və üzərində üzübüz ayaq üstə iki nəfərin şəkli çəkilmiş böyük kasa bu texniki üsulla istehsal olunmuş qabların nadir nümunələrindən hesab oluna bilər» (16, 98). Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunmuş maddi nümunələr də həmçinin zərduştlük dininin izləri özünü göstərir (17, 54). Deməli, məişət ləvazimatları sadə əl işi deyil, eyni zamanda dini baxışların təzahürüdür.

Orta əsrlərə aid çoxsaylı arxeoloji qazıntılardan əldə olunan maddi nümunələr barədə xeyli məlumat vermək olardı. Burada sadəcə onlardan bəziləri barədə nümunə verməklə əsas məqsədimiz həmin məişət ləvazimatlarının varlıqlarını həm də arxeoloji qazıntıların da təsdiq etdiyini göstərməkdir.

Ümumiyyətlə, ənənəvi olaraq Azərbaycanda istifadə olunan ev əşyaları əsasən aşağıdakılardan ibarət olmuşdur: yorğan, döşək, xalça, palaz, cecim, gəbə, kilim, yastıq, nazbalış, mütəkkə, duax, döşəkçə, pərdə, fərməş, məfrəş, şəddə, süfrə, torba, xalı, şal, heybə, xurcun, keçə,

çuval, çatı, sicim, asmalix, çul, örkən, mezar, çapıt, örtük, dəstər, dəstərhan, lay və s. Qabqacaq: nimçə, qazan, kasa, stəkan, süzgəc, bəsdı, küpə, ələk, qəfədan, dolça, gəlgəl, kəlbətin, masqura, satıl, sərnıç, sərpuş, boşqab, nəlbəki, çaydan, çaynıç, teşt, ləyən, aftafa, xəlbır, şadara, sac, sacayağı, məcməyi, dördəyax, tabaq, nehrə, piyalə, badya, sini, cam, kəfkır, səhəng, abgərdən, lüləyın, qəndıl, çıraq, sapılca, qənddan, tava, qablama, çömçə, qaşıq, bardax, vedrə, qayçı, qıfıl, ərsın, oxlov, maşa, nəməkdən, sandıq, mücrü, tutkeş, şiş, fincan, çədən, qənd çəkici, çapacaq, manqal, çayzar, çürdək, küpə, küp, güyüm, dəngənə, dəhrə, dəhmərdə, birəlli, bərnı, qabçaq, parç, qutu, əngilkə, soça və s.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlara yekun olaraq onu deyə bilərik ki, məişət ləvazimatları xalqın gündəlik həyatında istifadə edilən zəruri vasitələr olmuşdur. Onlar zamanla bir sıra dəyişikliklərə uğrayaraq tələbatdan doğan zərurət kimi sənətkarlığın inkişafını labüd etmişdir. Belə əşyalar özlərində sənətkarların həm həyat tərzini, həm də qədim peşə ənənələrini ehtiva edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş. Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa. B. Elm, 1991, 312 s
2. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. B. Az SSR EA, 1956, 477s
3. Vahidov R. Mingəsevır III-VIII əsrlərdə. B. Az. SSR EA nəşriyyatı, 1961, 160 s
4. Əhmədov Q. Bu günə hecə gəlib çıxmış... B. Azərnəşr, 1989, 118 s
5. Qul Əli. Qisseyi-Yusif. B. Azərnəşr, 1995, 183 s
6. İsmizadə Ö. Ş. Ciddi H.Ə. Bakı Qız qalası. B. Azərnəşr, 1968, 35 s
7. Bünyadov T. Mərd qalalar, sərt qayalar. B. Azərnəşr, 1986, 139 s
8. Gəncəvi N. İsgəndərnamə. B. Elm, 1983, 650 s
9. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası 20 cildə. 2 c. (VII-XII əsrlər). B. Elm, 1989, 424 s
10. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. (20 cildə) 3 c. (XIII-XVI əsrlər) B. Elm, 1983, 544 s

11. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. B. Azər-nəşr, 1973, 674 s
12. Шараф-хан Бидлиси. Шараф-наме. т 2. (перевод Е. И. Васильевой) Москва, Наука, 1976, 350 с
13. Фазлуллах ибн Рузбихан Хунджи. Тарих-и алам-арайи Амини. Б. Элм, 1987.
14. Mirzə-bəy əl Həsən-əl Hüseyni Cünabidi. Rövzət-üs-Səfəviyyə. Tarix institutunun elmi arxivi № 3275, 742 s
15. Məmmədov A. Gəncəbasar IV-XIII əsrlərdə. B. Elm, 1993,
16. Əhmədov Q. Qədim Beyləqan. B. Azər-nəşr, 1997,
17. Vəliyev E. Azərbaycanca zərdüştilik. B. Çayıoğlu, 2002,
18. Bünyadova Ş. Azərbaycanın təsərrüfatı və maddi mədəniyyəti. XII-XVI əsrlər. B. Elm, 2007, 360 s
19. Çələbizadə Ə. Quba - dövrün adət və qaydaları (XIX-XX əsrin 20-30-cu illəri). B. 2009, 364 s
20. Гейдаров М.Х. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVIII в. Б. АН Аз. ССР, 1967
21. Бретаницкий Л.С. Искусство Азербайджана XVIII-XIX веков. М., Искусство, 1976
22. Керимов К. Султан Мухаммед и его школа. М., Искусство, 1970
23. Иоанн де Галонифонтибус. Сведения о народах Кавказа 1404 г. Б. Элм, 1980, 42 һ

Ширин Теймур кызы Бунядова

ДОМАШНИЕ УТВАРЫ В МИНИАТЮРАХ

РЕЗЮМЕ

В изучении Азербайджанского народа с этнографической точки зрения элементы материальной культуры имеют важное значение. Этим элементам относится домашний утварь. Домашний утварь используемый в разных областях играет большую роль в повседневной жизни каждого народа. В статье рассматриваются утвари, которые отражены в миниатюрах средних веков. Миниатюры

определяют средневековый образ жизни нашего народа.

Эти миниатюры являются важным источником для определения назначения средневековых утварей. Ибо они дают информацию о том, какими ремеслами занимались люди. Об этом свидетельствуют не только археологические раскопки, проведенные в разных уголках Азербайджана, но и произведения поэтов и мыслителей, которые жили и творили в средние века. По картинам можно видеть их состояние. Связи с историческими и экономическими развитиями менялись и домашние утвари. Некоторые из них вышли из обихода.

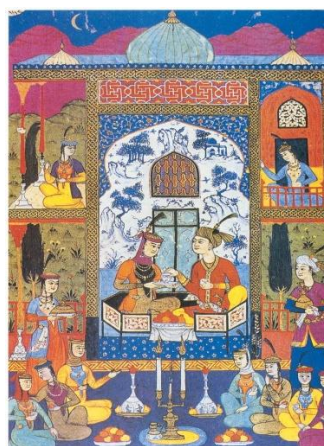
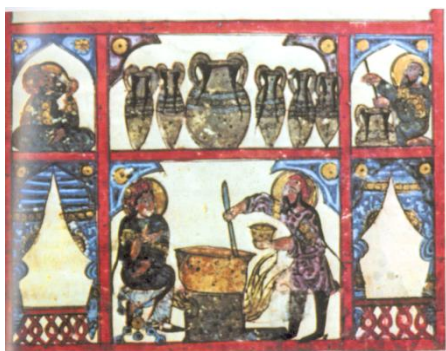
Shirin Teymur gizi Bunyadova

HOUSEHOLD ITEMS IN MINIATURES

SUMMARY

In the study of the Azerbaijan people on ethnographic point of view elements of material culture are important. These elements include household utensils. Household items used in different areas plays an important role in the daily life of the people. The article deals with utensils, which are reflected in the miniatures of the Middle Ages. Medieval miniatures determine life of our people.

These miniatures are an important source for determining the destination of medieval utensils. Because they provide information about what people are doing crafts. This was not only certificate archaeological excavations carried out in different parts of Azerbaijan, but also works of poets and thinkers, who lived and worked in the Middle Ages. From the pictures you can see their status. Due to historical and economic development is changing and home furnishings. Some of them went out of use.

Гулиева Шахла Гасан гызы
Институт Археологии
и этнографии НАНА
E-mail: shabanov@mail.ru

КУЛЬТ РАСТИТЕЛЬНОСТИ В КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВОЙ ТРАДИЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНА И ЕВРАЗИИ

Ключевые слова: древность, культ, растительность, обряд

Açar sözlər: qədim dövr, ayin, bitki, adət

Key words: antiquity, cult, ritual, vegetation

Среди древнейших верований, сохранившихся в качестве пережитков в составе календарно-обрядовых праздников Азербайджана, особое внимание привлекают обряды и обычаи, связанные с элементами, постоянно входящими в состав календарных и сезонных народных обычаев, - это живая растительность: деревья, ветки, зелень, цветы и т.д. Они весьма разнообразны и постоянно сопровождают народные праздники» (1, 145).

Фольклорно-этнографические данные свидетельствуют о том, что культ растительности (кустарники, леса, отдельные деревья, растения) в прошлом бытовал в жизни местного населения, независимо от его этнической принадлежности (2, 45-53). Среди этих многочисленных обрядов нас будут интересовать те, которые исполнялись в период праздника Новруз. Следует отметить, что древнейшие религиозные представления, связанные с обрядовыми функциями растительности уже давно позабыты, но сохранился их символический смысл, уходящий своими корнями в глубокую древность.

Среди обрядов, исполняемых в праздник Новруз основным считался обряд приготовления ритуальной пищи «семени» (солода).

Истоки выращивания пшеницы для приготовления солода («семени») в Азербайджане точно пока не известны. По сообщениям античного автора Плутарха (42-126 в. н.э.), среди мидийцев злаки (особенно пшеница) считались священными, и при наступлении нового года из них приготавлива-

ли священный напиток «омами», В древнеиндийской мифологии упоминается о ритуальном, опьяняющем напитке, приготовляемым из сока растений сомы. Аналогию этому напитку найти трудно. Однако параллель в древнеиранском ритуале - хаома указывает на большую древность культа сомы. (3, 239). Кроме того, в «Авесте» упоминается о почитании двух древнеиранских божеств Митры (древ. инд. Митра) и Хаумы (древнеиндийск. Сомы). Все сказанное выше свидетельствует о древнем происхождении сомы. По этому поводу исследователь зороастризма в Иране Е.А.Дорошенко пишет: «Еще за несколько дней до начала шестого гаханбара зороастрийцы Йезда и Кермана наполняют различные сосуды пшеницей, чечевицей, ячменем и ставят в теплое место, накрывая холстом. Через некоторое время туда наливается вода, смешанная с золой. Когда семена прорастали, зороастрийцы переносили эти сосуды в нишу в доме, где обычно происходило богослужение в честь умерших предков. Одновременно дом и небольшой двор или садик вокруг дома приводились в порядок идеальный». (4, 70).

Ритуал «семени», вероятно, имеет параллели с древним напитком сома-хаома. Безусловно выращивание пшеницы для солода является символом плодородия, обновления (оживления) природы, и, кроме того, оно имело магическое и культовое значение. Подтверждением этого является то, что «семени» в народе считалось обрядовой, священной и лечебной пищей. Среди азербайджанцев она считалась также признаком «несил артырма» - «несил тереме» (букв.: умножение рода). О ритуальном характере «семени» говорит еще и тот факт, что ее готовили как «незир» (исполнить обет, отдачей обещанной мило-

стыни). С помощью «семени» также производили обряд очищения над бесплодными женщинами – «çillə kəsmə». Для этого ей на голову одна женщина клала блюдо с пророщенной пшеницей для «семени», наливая туда воду, а другая ножницами прорезала струю воды и приговаривала: «Ау bunu göyüdən, bu gəlinidə göyüdə». Такой же обряд существовал и у других народов. Так, Снесарев Г.П., касаясь данного обряда у узбеков пишет: «Основная цель обряда - достижения плодородия и благосостояния в текущем году - четко прослеживается во всех информациях. «Поев сумальяка, будешь многодетной; детей будет столько, сколько крупинок в сумальяке; будет во всем обилие и богатство, все участницы сумальяка достигнут долголетия» - таковы результаты обряда, сформулированные информаторами. Следует обратить особое внимание на то, что приготовленным сумальяком, как правило, одевают бесплодных женщин» (5, 212)

С «семени» у азербайджанцев в прошлом был связан ряд поверий, запретов и рекомендаций, носивших явно магический характер. Считалось, что если в середине разлитого в подносы «семени» за ночь образовывалось небольшое углубление, значит его благословил пророк своим посохом, что предвещало хороший урожай на предстоящий сезон. Огонь под казаном, где варился «семени», разжигала «başı bütöv qadın» (букв.: счастливая женщина), обрядом же руководила самая уважаемая женщина (ağbirçək). К месту приготовления «семени» не подпускали мужчин, иноверцев и женщин с «дурным глазом». Иногда (в некоторых регионах) в казан клали щепотку соли от «дурного глаза».

Процесс приготовления «семени» отличался длительностью и сложностью. На нескольких подносах (лэнгэри, сини, нимчэ) тонким слоем раскладывали промытую, тщательно счищенную отборную пшеницу. Два раза в день, утром и вечером, в течение почти полумесяца, ее опрыскивали водой. Проросшие всходы отрывали от пшеницы и толкли в деревянном лотке - «табаг». Полученное месиво складывали в специальный

полотняный мешок, и выжимали в чистую посуду сок, куда добавляли нужное количество муки, варили небольшими порциями до образования густой сладкой массы темно-коричневого цвета. Оседающий на дне при остывании «семени» превращался в твердую массу. Готовый «семени» разливали в подносы и оставляли до полного остывания.

Процесс приготовления «семени» в народе назывался «semeni toyu». Приготовление носило общественно-долевой (складчина) характер. Вот как описывает обряд приготовления «семени» в гор. Баку один из знатоков дореволюционного быта городского населения Г.Сарабский. После того как пшеница проросла, корешки ее собирали в посуду, промывали, затем выжимали, а сок выливали в большие медные казаны (двух, трехпудовые) и кипятили две-три ночи. В процессе варки в «семени» клали орехи, фундук. Женщины приходили во двор с разноцветными хонча со словами молитвы: «Allah qəbul eləsin». По обычаю хонча домой не вносили, их оставляли на ночь во дворе. Все сидели до утра и ждали у кого первым будет готов (qəbul olunacaq) «семени». Если «семени» получался сладким, считалось, что он принят, если «семени» получался горьковатого вкуса, то наоборот. Но люди были настолько неграмотны, что не могли понять, что из-за сильного огня «семени» подгорало и поэтому получалось горьким» (6, 79-81).

Женщины вокруг «семени» до утра танцевали, играли, выполняли обрядовые действия. Песни (ритуальные), исполняемые в процессе приготовления «семени», имеют разные локальные варианты и встречаются в различных фольклорных и этнографических публикациях, в периодической печати. Следует отметить, то эти песни аналогичны песням, собранные нами во время поездок в районы Азербайджана (Нахичевань, Куба-Хачмасская этнографическая зона, Гянджа, Апшерон и др.).

М.Тахмасиб отмечает, что по «Авесте» цветы дерева жизни назывались «Хом» - «hum» и имели сверхъестественную силу. Это было связано, с одной стороны, с тем, что они распускались весной, а с

другой стороны - в народе их считали священными, обладающими прекрасными свойствами. Существует мнение, что название цветка хаом еще до «Авесты» в древности называлось «сом» или «сэм». В некоторых словарях встречается название «йасим» и «йасем», что еще раз говорит в пользу священного растения «сэм» (462). Таким образом, - считает М.Тахмасиб, - сэмэн или йасэмэн является цветком «сом» или «сэм», встречаемый в «Авесте» как священное растение, и название «семени» связано с этим цветком, являясь пережитком встречи весны, возрождения природы (7, 15).

В отличие от Азербайджана, в Узбекистане в процессе приготовления сумалюка («семени») особое место занимала магическая семерка. Пшеницу прежде чем раскладывать на блюдах, промывали в семи водах, прорастание пшеницы занимало семь дней, полученную кашу после толчения в ступе по частям опять промывали в семи водах.

Зороастрийцы вокруг подноса, где выращивали «семени» из семи видов злаков, проводили семь линий и по их росткам определяли каким будет урожай будущего года. «Семени» клали на скатерть, и в час равноденствия стригли зеленые верхушки, одновременно исполняя обрядовые танцы и песни. По-видимому, в древности и в Азербайджане бытовали указанные обрядовые действия, но фольклорно-этнографических материалов не обнаружено. Отголоски (пережитки) данного обряда обнаружены в Талыш-Ленкоранской зоне, где за 15 дней до Новруза в 7 чашках выращивали 7 различных злаков (пшеница, горох, чечевица и др.).

Несомненно, приготовление «семени» является древним пережитком культа воскрешающего и умирающего божества. «Мы имеем в виду, - пишет Г.П.Снесарев, - хорошо известное по материалам религии Древнего Востока явление, которое благодаря Дж.Фрэзеру получило название «садов Адониса» и в разных вариантах прослежено у многих народов» .

Итак, можно сказать, что обряд «семени» является отголоском архаической стадии в развитии культуры многих народов. Привлекает внимание интересное сообщение Бируни, который описывая обряды древних персов, говорит о ритуале, связанном с весенним возрождением природы: «... и зазеленело все то, что высохло, и сказали люди: «Рузинау», т.е. «новый день», и все посадили ячмень в корыте или иной посуде, считая, что это принесет благо. С тех пор остался обычай сажать в этот день вокруг блюда 7 разновидностей злаков на семи подносах. По тому, что вырастало, судили о качестве злаков в данном году - сильные они будут или худые».

Основываясь на материалы об Узбекистане, Г.П.Снесарев пишет: «Пожалуй, ни один из весенних обрядов Средней Азии не имеет столь разительных параллелей в классических культах умирающих и воскресающих божеств древности, как повсеместно бытующий здесь обряд приготовления ритуального кушанья, именуемого сумалюк. Обычай варки сумалюка, связанный с Новрузом, в разных местах Средней Азии варьировал в деталях, но содержание его было неизменно: это чисто женский обряд магического характера, имеющий целью обеспечить богатый урожай текущего года и личное благополучие участниц обряда»

Растение руты (*Reganum Hermalia*) - перс, сипенд; азерб. *üzərlük* - в Азербайджане считалось магическим средством, предохраняющим от дурного глаза, злых духов.

Представление о сакральных свойствах руты широко было распространено у всех народов Передней и Средней Азии.

Использование растения руты как лечебное средство (и против сглаза) настолько было широко распространено, что древние иранцы (персы) отмечали праздник Эсфанд (Эсфандом называется последний месяц солнечного иранского года - примерно с 22 февраля, ближе к весне). Венецианец Пьеро делла Балле, совершивший путешествие в многие страны Востока, включая и Иран

(XVII в.) сообщает, что иранцы справляют один из праздников, который они называют Эсфанд, по имени одного сорта травы, которая первой появляется из Земли. Этот праздник по словам автора не имел отношения к лунному календарю. Эсфандом, в Иране и Средней Азии называлось растение руты.

В Азербайджане этот праздник фольклорно-этнографическими материалами зафиксирован, не имеются сведения и в литературных источниках. Вероятно, почитание и использование растения руты в быту и во время праздника Новруз является отголоском данного праздника (т.е. Эсфанда).

В Азербайджане, в частности, в Кубинском и Куткашенском районах, был распространен следующий интересный обряд: в последний вторник года фруктовые (неплодоносящие) деревья брались на поруки. С этой целью кто-либо, взяв топор, шел к дереву с намерением срубить его. В это время к нему (к этому человеку) подходил некто-другой и осведомлялся о причине его намерений. Тот объяснял это тем, что дерево не плодоносит. Тогда второй упрасивал первого не срубать дерева и брал его «на поруки» (*zamına alırdı*) до следующего года. Аналогичным способом все деревья брались на поруки и ни одно не срубалось. В последний вторник в корни фруктовых деревьев закапывали деньги (Ордубад).

Л.Штернберг подобное явление объясняет тем, что если деревоноситель плодов, обитель духов (то отсюда и естественно поклонение даже целым лесам и рощам), их запрещалось вырубать, ибо человек заселил их духами и божествами, и для многих племен и народов они стали святилищами, храмами (8, 442).

Такой же обычай существовал и у других народов. Обратимся к одному примеру: «Грузины Телавского уезда прибегают и следующему способу, чтобы понудить бесплодное дерево приносить плоды. В дни Вознесения и Святой Троицы, рано утром, два человека, с утра не проронившие ни слова, молча отправляются к дереву. Один из

них несет топор. Подойдя к бесплодному дереву, он замахивается на него с видимым намерением покончить с ним, но другой удерживает его, говоря: «нет, не руби, оно впредь будет приносить плоды»

Одним из трудовых навыков азербайджанцев являлось подготовка садов и уход за ними, кроме того, еще до Новруза начинали сажать деревья. Т.Байрамалибеков по этому поводу пишет: Оставшись до сих пор верными старинным языческим преданиям, мусульмане считают себя связанными сажать в день «Новруза» в своих садах цветы или деревья, следуя в данном случае древнему языческому обычаю ежегодного символического празднования в Адонисовых садах пробуждающейся природы, рождения весны после долгого зимнего сна» (9, № 55, 6). Как утверждает автор, безусловно, обряды и обычаи, связанные с растительностью в Азербайджане имеют древние корни. Эти обряды перекликаются с древнейшими обрядами стран Древнего мира. В Древнем Египте каждый год торжественно отмечали смерть и воскресение бога Осириса. В мифологии он считался не только богом растительности, зерна и плодородия, но также и духом дерева. «И возможно, эта последняя роль была для него изначальной, потому что в религии культ деревьев, естественно, древнее, чем культ злаковых» (10, 340, 354, 356, 357).

Ветки зелени, травы и цветы играли существенную роль во многих обрядах, в прошлом явно магического характера (обрядов вызывания дождя и других, связанных с магией плодородия).

Говоря об обрядовом употреблении всевозможной зелени (ветки, листья, трава, цветы), то мотивы ее тоже различны: зелень может заменять цветущее дерево, может служить декоративным целям, быть орудием магических актов, служить символом возрождающейся природы.

Со временем магические и апотропеические функции зелени и цветов отодвинулись на второй план, а потом и во-

все забылись, но возросла их эстетическая значимость.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. – М.: Наука, 1983.
2. Гулиев Г.А., Бахтияров А.С. Древние религиозные культы в Азербайджане и их пережитки в быту. – Баку, 1968.
3. Темкин Э.Н., Эрман В.Г. Мифы древней Индии. – М.: Восточная литература, 1982.
4. Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране. – М.: Наука, 1982.
5. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969.
6. Сарабский Г. Старый Баку. – Баку: АН Азерб. ССР.
7. Тахмасиб М.Г. Календарно-обрядовые песни в народном творчестве. Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Баку, 1945.
8. Штернберг Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии. – Л., 1936.
9. Байрам-Алибеков Т. Праздник Новруз. Газ. «Каспий», 1913.
10. Фрэзер Дж. Золотая ветвь. – М.: Наука, 1986.

Şahla Həsən qızı Quliyeva

AZƏRBAYCAN VƏ AVRASIYA TƏQVİM-MƏRASİM ƏNƏNƏSİNDƏ BİTKİ AYINI

XÜLASƏ

Azərbaycan təqvim-mərasim bayramları tərkibində qorunub saxlanılan qədim inanclar arasında daima təqdim və fəsilərlə bağlı mərasim və adətlər xüsusi diqqət cəlb edir: bunlar – canlı bitkilərdir, ağaclar, bu daqlar, göyərtilər, güllər və s. Bunlar olduqca müxtəlifdir və daima xalq bayramlarını müşayiət edirlər.

Folklor-etnoqrafik məlumatlar sübut edir ki, qədimdə bitki ayinləri (kollar, meşələr, ayrıca ağaclar, bitkilər) etnik mənsubiyyətdən asılı olmayaraq yerli əhalinin həyatında mövcud olmuşdur. Bu mərasimlər arasında Novruz bayramı zamanı icra edilənlər bizi maraqlandırır. Qeyd olunmalıdır ki, bitki mərasim funksiyası ilə bağlı qədim dini təsəvvürlər artıq unudulsa da, onların kökünün dərin keçmişə gedən rəmzi mənası saxlanılmışdır.

Shahla Hasan qizi Quliyeva

THE CULT OF VEGETATION IN CALENDAR-RITUAL TRADITION OF AZERBAIJAN AND EURASIA

SUMMARY

Among the ancient beliefs preserved as survivals in the structure of calendar and customs connected with elements permanently entering in the structure of calendar and season folk customs – it is alive vegetation: trees, branches, flowers, greenery etc. draw a special attention. They are very different and accompany folk holidays.

The folklore – ethnographic facts witness that there was the cult of vegetation (bushes, woods, separate trees, plants) in the past in the life of local population independently of its ethnic origin. Among these numerous rituals we are interested in those which were performed in the period of the holiday Novruz. It should be noted that the ancient notions connected with ritual functions of vegetation are long ago forgotten, but there is preserved their symbolic essence going down into deep antiquity.

İsmayilzadə Pirağa Əyyub oğlu
Arxeologiya və Etnoqrafiya institutunun
aparıcı elmi işçi, t.ü.f.d.
E-mail: piragaismayilzade@gmail.com

AZƏRBAYCANIN BAKI – ABŞERON BÖLGƏSİNDƏ ƏNƏNƏVİ DUZ İSTEHSALI HAQQINDA

Acar sözlər: məişət, mədəniyyət, duz, istehsal

Ключевые слова: быть, культура, соль, производство.

Key words: Way of life, culture, salt, production

Ümumiyyətlə göldə duz çıxarılmasına hələ e.ə. Qədim Misirdə, Yunanıstanda, Romada, Abşeronda başlanmışdır. Maraqlıdır ki, ənənvi duz çıxarılması haqqında M.Kalankatlı yazır ki, Albaniyanın saysız hesabsız təbii sərvətlərindən biri də duzdur. Ərəb müəllifləri də ərəblərin Şirvani və Azərbaycanı işğal etdikləri dövrdə Abşeronun duz mədənləri xeyli gəlir gətirirdiyi haqqında məlumat verirlər. M.Ə. 892-ci ildə yaşamış ərəb tarixçisi Bəlazurinin məlumatına görə, xəlifə Mənsurun hakimiyyəti dövründə VIII əsrin ikinci yarısında Arran və Şirvanın hakimi Yəzid ibn Usayol öz vergi toplayanlarını Şirvana duz istehsalçıların yanın göndərir və onlardan vergi yığırdı və aydındır ki, burada Bakıya işarə edilir. Yəzidin bu tədbiri Dərbənddə xilafətin Şimal sərhədlərini qoruyan ərəb qarnizonunun saxlanılmasına çəkilən xərclərlə bağlı idi. «Dərbəndnamə»də deyilir ki, 883-84-cü ildə Xəlifə Mötəmid duz mədənlərinin yarısını şirvanlılardan alaraq vəqf şəklində Dərbənd əhalisinə bağışlayır. O, Bakıda dəniz sahilində anbar qazdırarkən duz mədənlərinin Dərbəndin vəqfi olduğu yazı tapdıqdan sonra, Xəlifə yeni fərman verərək bildirir ki, duz mədənlərini Dərbənd əhalisinin əlindən alanlar, Allahın və peyğəmbərin düşməni olacaqdır. Ona görə də 885-ci ildən duz mədənlərini şirvanlılardan alıb Dərbənd əhalisinə bağışlamasını əmr edir və Məhəmməd ibn Əmmar həmin mədənlərin rəisi təyin edir. Buradan əldən edilən gəlir isə keçidləri qoruyan əsgərlərə paylamaq üçün Dərbənddə göndərilir. IX əsrdə Şirvanın hakimi Şirvanşah

Məhəmməd ibn Yəzdi inanılmış şəxs kimi hasilatı qəbul edib, qəbz vermək üçün duz mədənləri üzərinə rəis təyin edir. Məhəmməd ibn Yəzid neft və duz haqqında yeni fərman verərək, onların mədaxilini Dərbənd əsgərlərinə vəqf halında bağışladı. Rəislər ona görə təyin edildilər ki, Dərbənd əhalisinin gəliri israf olunmasın, Şirvanşah özü isə bir dənəçiyə, bir dinara da tamah salmasın. Yerli hakimlər olan şirvanşahlar, istərsə də Dərbənd hakimləri neftin və duzun gəlirini özlərinə götürdülər. 902-08-ci illərdə xəlifə mükafat olaraq Bişüturu Dərbəndin hakimi təyin edir və o, əhalinin bütün gəlirlərini mənimsəyir və tezliklə Dərbənddə ictimai-siyasi sabitlik pozulur(1;s.66).

Qeyd edək ki, arxeoloji və yaxud tarixi faktlara müraciət etmədən belə, yarımadanın olduqca şor sulu Xəzər dənizi sahilində yerləşməsi həmçinin regional spesifik torpaq tərkibi burada qədimdən duz çıxarılmasını sübut edir. Orta əsr ərəb müəlliflərindən Məsudi Bakının xarici ticarətində duzun mühüm rol oynadığını qeyd edir və buna rəğmən Əbdürrəşid əl-Bakuvi yazır ki, Bakıda xeyli duz vətəgələri var. Başqa ölkələrə satış üçün aparılan çox gözəl keyfiyyətli duz istehsal edilir (2; s.181). XVIII əsrin II yarısı XIX əsrin əvvəllərində hər il Bakı xanının neft və duzdan gəliri təqribən 40 min manat təşkil etmişdir. XIX əsrin 30-cu il hesablamalarına görə ilin yay fəslində il ərzində Abşeron duz göllərindən 28300 xalvar, yaxud 9056000 kq duz yığmaq mümkün idi. Lakin əslində hər il cəmi tələbat 8 min xalvar, yaxud 160 min pud duz vahidi idi. 1830-cu ildə 6560 manatlıq duz satılmışdı. Duz çıxarılması işi ilə azad muzdurlar məşğul idi. XIX əsrin 40-50-ci illərində hər xalvar duz çıxarılması üçün 90 qəpik maddə alırdılar. Əksər duz gölləri dövlət xəzinəsinin sərəncamında idi(3;s.80).

Abşeron göllərinin ətrafında duz təbəqəsinin qalınlığı təxminən 6-7 sm. təşkil edirdi. Göllərin dibindən duz xüsusi ağac alətlə (etnoqrafik məlumatlardan aydındır ki, bu alət – odçəkən, atəşkeşə oxşayır), həmçinin ağzı duz bel ilə yığılaraq arabalarla sahilə daşınırdı. Burada onlardan müəyyən ölçülü duz kərpiclər hazırlanırdı. Günəş şuaları altında duz yığnağı toxmaq ilə təmizlənərək döyülürdü. Yay vaxtı bir, qış zamanı isə nəmişliyin çox olması üzündən ancaq yarım kub həcmində duz toplanaraq araba və dəvələrlə Bakıya və s. yerlərə daşıyırdılar. Duz çıxarılması il boyu mümkün idi, lakin duz çıxaranlar bunun vaxt mövsümünün may-iyun ayları olduğunu göstərirlər. Bu zaman duzun çıxarılması ilə əlaqədar göl suyunun azalması ilə bağlı olaraq suyun rəngi qırmızıya çalır. Duzun yığılması avqust-sentyabr ayınacan davam edir. Masazır gölündən çıxarılan duz qırmızı rəngə boyandığından o, günəş şuaları altında bir növ balığın pulçuqlarına bənzəyirdi. Küləklərin xəzrinin, əsasən gilavarın əsməsi nəticəsində duzun çıxarılması asanlaşırdı. Duzun çıxarılmasında əsas əmək alətləri taxta bel, ucu şiş taxta çülüng, dirmix, lətək dəmir vedrdə və s. alətlər əsas rol oynayırdı. Ərazidə iyul-avqust aylarında narın duzla yanaşı, həm də «qulunma» (bu duzun adı onun çıxarılması, yaxud daşınması ilə bağlı yerli addır) adlanırdı (4; s.502). Yay aylarında duzu kürümək yolu ilə əldə edilirdi. Bu vaxt gölün qurumuş sahilindən yığılan duz qazılmış sahələrdə yuyularaq torpaqdan təmizlənirdi. Taxta bellə təmizlənən duzlar xüsusi tərzdə düzədilmiş dörd-bucaq taxta qablara, yaxud dərinədən düzəldilmiş dağarcıqlara yığılaraq «cır-cır» arabalar vasitəsilə sahilə gətirilirdi. Kürənən duz digər duz növlərinə nisbətən çəki etibarilə ağır gəlirdi. Üzdən sıyrılaraq əldə edilən duz nisbətən iri olurdu. Duz səthindən sıyrılaraq kürənən belə duz taxta bellə 5-7 sm dərinlikdən qədər hasil edilirdi. İkinci mərhələdə nazik su təbəqəsindən 9-10 sm dərinlikdən qazılaraq çıxarılan duz xırda duz olmaqla yanaşı həm də təmiz keyfiyyətli hesab olunurdu. Belə duz təbii olaraq XIX əsrdə mətbəxdə bir başa istifa-

də olunurdu. 10-12 sm dərinlikdə əldə edilən və qazılaraq çıxarılan duz əsasən sənayedə, dərillərin aşılmasında istifadə edilirdi. Duzdan oynaq xəstəliklərinin müalicəsində, duzlu yod iyi verən duzdan isə asma xəstəliklərində istifadə edilirdi. Bir sıra duz göllərində daha çox su yığıldığından isti yay günlərində əhali müalicə məqsədilə orada çimərdi. Bu göllərin suyu xüsusilə bəzi dəri xəstəliklərinin qısa müddətə müalicəsində əvəzsiz vasitə idi. Bu cür müalicə üsulları XX əsrin 40-50-ci illərinə kimi Abşeron əhalisinin məişətində saxlanılmışdı.

Bakı-Abşeron bölgəsində 1904-cü ildə dövlətə məxsus olan və sahəyə bölünmüş 66 duz gölündən 359.500 pud duz çıxarılmışdır. O cümlədən Zıx duz göllər sisteminə 6 göl daxil idi: Zıx-şor, Ataşı-şor və s. sahənin icarədarı Suraxanı kənd sakini Hacı Həsni Göyrək oğlu idi. O, 1906-cı il yanvarın 1-dən, 1912-ci il yanvarın 1-dək hər il 2255 rubul icarə haqqı vermişdir. Kürdəxanı duz gölləri sahəsinə duz göllərinin 25 gölü aid edilirdi. Bunlardan Kürdəxanı, Binəqədi, Hacı-Həsən, Dığya, Fatmayı, Zirə, Giləzi, Bülbülə, Məhəmmədli, Aryucrud, Pırşağı, Suraxanı, Hacı-Bulağ, Qumyurd-otar, Şirin-Nohur, Araba-düzən, Ot-batan, Xam-xaş, Alı-şor, Girdə-şor, Duzdağ-Pir-nohur, Kəlbəli və s. göllər daxil idi. Bu ərazidə olan göllər 1900-ci il yanvarın 2-dən 1906-cı ilə qədər hər ili 4250 rubul olmaqla icarəyə verilmişdir. 1905-ci il yanvarın 1-ə qədər 88.000 pud duzdan 38.000 pud duz 0,8 qəpikdən satılmış və 1906-cı il yanvarın 1-ə qədər 50.000 pud duz qalmışdır. Masazır göl sahəsinə isə 4 göl – Masazır, Dayı-şor, Küylə-Batan, Nohur-Yeri daxil idi. Bu sahəni nuxalı tacir R.Rüstəmov 1906-18-ci illərdə 5.200 rubula icarəyə götürmüşdür. O, 1905-ci il yanvarın 1-də 25.000 pud duzu 0,7 qəpikdən satmışdır. Qobu duz sahəsinə 12 göl əhatə etmişdir: Nafta-çala, Qobu-çanax, Qamış-çala, Qaradili, Bostan-Çala, Başdamı, Qırlıx-çala, Üç-Məzar, Qobı-çala- Mahmud-çala, Əvzəli, Ovçu və s. daha xırda göllər daxil idi. Əlixan-çala sahəsi 13 göldən – Əlixan-çala, Buqianskaya, Böyük-çala, Daştı-çala, Otaq-çala, Kiçik-çala, İsgəndər-çala, Kişi-çala, Əkə-çala, Neft-çala, Yataq-çala, Saxsı-çala, Tozlu-çaladan ibarət olmuşdur. Maraqlıdır ki, digər

adı çəkilən göllərdən fərqli olaraq bu gölün sahəsinin icarədarlığı müstəqil şəkildə həlli olunurdu(5;s.67-68).XIX əsrin 40-cı illərində Abşeron yarımadasında yerləşən göllərdən ildə 200 min pud duz hasil olunurdu. Duzun pudu gümüş pul hesabı ilə 15 qəpiyə satılırdı. Əlverişli şərait olsaydı duzun hasilatını 500 min puda çatdırmaq olardı. Bakı duzu xüsusilə Masazır duzu yüksək keyfiyyətinə görə fərqlənirdi. Lakin göllərdə suyun azlığı duzda nəm qarışığına səbəb olurdu. Mənbə bildirir ki, gölün ortasına getmək üçün xüsusi körpü salmaqla oradan daha keyfiyyətli duz hasil etmək olar (6;s.254). Digər mənbədə göstərilir ki, Qaladakı göl yayda quruyur və gölün duzunun qalınlığı ½ düyümə çatır. Bu gölün duzu keyfiyyətlidir. Lakin burada geniş miqyasda duz hasil olunmur, qalalıqlar bu duzdan yalnız məişətdə istifadə edirlər. Məhəmmədli, Xocəsən, Kürdəxanı, Qarayataq, Balaxanı, Binəqədi və s. göllərdən 100-150 xəlvər duz istehsal olunurdu. Suyu lal olan göllərdən, məsələn, Əmircan kəndi yaxınlığındakı göldən əhali müalicə məqsədilə çimirdi (7; s.34-36).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda 200-ə qədər mineral duzlar olan gölə təsadüf etmək mümkündür. XIV əsrin II yarısı və XV əsrin əvvəllərində yaşamış Əbdürrəşid ibn Salih ibn Nuri əl Bakuvi orta əsr Şərqi tannmış səyyahı, coğrafiyaşünası və astronomu olmuşdur. O, 1403-cü ildə yazdığı «Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri haqqında kitab» əsərində Azərbaycanın şəhərləri haqqında məlumat verərəkən Bakını Xəzərin sahilində daşdan tikilmiş şəhər kimi təsvir etməklə yazır ki, evlərin çoxu qayanın üstündə tikilib, torpağı daşlı, havası yaxşı, qayalar üzərində qazılmış quyulardan şirin su çıxır və duz göllərindən duz istehsal edilərək və başqa ölkələrə göndərilirdi.

Tarixən Bakının təsərrüfat həyatı Abşeronla sıx bağlı olub, və bu baxımdan Abşeron yarımadasının qəbrindəki Masazır gölündən əla keyfiyyətli duz çıxarılırdı. 1583-cü ildə verilən türk mənbəyinə istinadən Abşeronda ağ neft mədəninin yaxınlığında hər il 183 pud anbar tutan duz yataqları var idi. O dövrdə duzu gölün dibindəki taxta xəkəndazlarla bir neçə dəfə yığır, kürəklə çıxarır, sonra araba-

larla yükləyib gölün qərb sahilinə gətirirdilər. Burada duzu müəyyən örtülü qalaqlara bölür və onları toxmaqla döyəcəyib bərkitdikdən sonra qurudurdular, 40 qalaq olduqda, fəhlələr ondan yayda 1 kub, qışda isə rütubət çox olduğundan onun yarısı qədər duz hasil edirdilər. Duzu arabalarla, dəvələrlə Bakıya və digər şəhərlərə aparırdılar. Duz Bakıdan dəniz yolu ilə Həştərxana, Rusiyaya, İrana və başqa ölkələrə də göndərilirdi. Yanar qazdan isə əhəng yandırmaqla həm qızdırıcı, həm də işıqlandırıcı vasitə kimi istifadə edirdilər. Alman səyyahı Kempfer əhəngin hazırlanması üsulünü belə təsvir edir: «Başqa yerlərdən yığılmış çoxlu miqdarda əhəngdəşini qaz alovunu çıxan qayanın yarıqları ağzında qalayıb, 3 gün yandırırdılar. Sonra sönmüş əhəngi Bakıya yollayıb, oradan da gəmilərlə başqa şəhərlərə daşıyırdılar. Abşeron şimal-qərbində giləbi adlanan ağardıcı gil çıxarılır. Şəhər və kənd əhalisi ondan sabun kimi xalça, paltar, baş yumaq və digər məişət ehtiyatları üçün istifadə edirdi. Maraqlısı burasındadır ki, əhəngdəş, gil, duz və yumurta qarışığından müsənmə adlanan məhlul hazırlayırdılar. Bu məhluldan sınıq-çıxığın birləşməsində istifadə edirdilər.

1796-cı ildə Bakıda olmuş Marşall fon Buberşteyn Bakı limanı haqqında belə yazırdı ki, Bakı limanı (yəni, Şirvanın) duz, bitium hopmuş ən quru hissədir və duz, neft ticarətindən xeyli gəlir götürən şəhər üçün sərvət mənbəyidir». Orta əsr mənbələrində ərəb müəllifləri xarici ticarətdə duz istehsalını mənfəətli sahə kimi göstərmişlər.

XVIII əsrdə Bakı sahibkarlarının neft və duzdan olan gəliri 40 min manat olmuşdu. Hətta 1796-cı ildə 1 araba duz yükünün daşınması haqqı 5 manat, uzunqulaq, at, öküz ilə daşınmasına isə 1 manat 60 qəpik ödənilirdi. Tədqiqatçıların fikrincə, XIX əsrin ortalarında Abşeron yarımadasında irili-xırdalı təxminən 30-a yaxın duz gölü olmuşdur. Masazır gölündən çıxarılan duz keyfiyyətli, ağ olması, Zığ gölündən 6-7 sm qalınlıqdan çıxarılan duz isə rəngi sarımtıl və şorluğu ilə seçilirdi. Balıq düzlanması zamanı Abşerondakı Zığ gölünün duzundan istifadə olunurdu. Qala gölündən çıxarılan duz isə dadına və ağ rənginə görə daha keyfiyyətli olmuşdur. Qala

şor gölündə duzun qalınlığı 23 sm. çatırdı. Vaxtilə Qala camaatı arasında belə nəql edirlər ki, güya yerli xan qazanc məqsədilə şor gölü icarəyiyə vermək niyyətində düşür. Lakin gölün üstünü birdən qan ləkələri örtür. Bunu görən xan öz niyyətindən əl çəkir və buna görə də camaat əvvəlki kimi heç bir ödənc vermədən həmin duzdan istifadə edir (8; s.7). Kəndin bəzi sakinləri hazırda da həmin duz gölündən xalq üsulları ilə duz toplayaraq məişətdə istifadə edirlər. Onların dediyinə görə bu duzun həm keyfiyyəti, həm də dadı-tamı başqa göllərdən çıxarılan duzlardan qat-qat üstün idi.

Bəzi duz gölləri təbabət üçün əhəmiyyətli olduğuna görə əhali onun suyundan dəri xəstəliklərinin müalicəsi zamanı istifadə edirdi. Adları tarixə düşən duz gölləri Bakının mülayim havasından, şəfali suyundan yaranmışdı. Belə mineral duz göllərindən biri də Bakının Suraxanı rayonundan 2 km qərbdə yerləşən Bülbülə gölüdür. Bakının məşhur kəndlərindən biri olan Bülbülə qədim tarixə malikdir. Bu göl Bakı kəndləri içərisində həm də Şor göl adı ilə tanınır. Şor gölün yaxınlığında tarixi qədim olan İmamzadə ziyarətgahı yerləşir. Vaxtilə Sasanilər dövləti, Ərəb xilafəti dövrlərində Şor göldən saflığı ilə seçilən duz çıxarırdı. Duz həm də ətraf kəndlərdə məşhur idi. İmamzadə ziyarətgahına gələn insanlar bu duzdan alıb başqa şəhərlərə aparırdılar. Göldən duzun yığılma mərasimi əsasən, iyul ayında başlayırdı. Yerli əhali bu ayı «duz ayı» adlandırırdı. Bülbülə sakinləri ilə yanaşı, qonşu Əmircan kəndinin əhalisi üçün duz qazanc mənbəyi idi. Sakinlər yığılan duzu həm qida, həm də mal-qaranın yemlənməsi üçün istifadə edirdi. Kəndin informatorları bildirir ki, vaxtilə tacirlər Bakı kəndlərindən aldıkları duzu, nefti zəfəranı Şərqi ölkələrinə, Rusiya, Avropa bazarlarına satmaq üçün dəvə karvanları ilə aparırdılar.

XIX əsrin II yarısında Bakı qəzasında ildə 300-400 pud və yaxud 15-20 min xəlvər duz istehsal olunurdu. Başqa göllərdən çıxarılan duza nisbətən, Masazır duzu narın sayılırdı. Duzun çökməsi üçün o dövrün müşahidəçiləri Masazır gölü ətrafında süni su hövzələri qurmaq və dəmir rellər vasitəsilə bənd salmaqla duz istehsalının daha səmərəli olma-

sını təklif edirdilər. Duz gözü üzərindən salınan bəndin duz qatının dərin olan hissələrinə çatdırmağı məqsədə uyğun hesab edilirdi. Çıxarılan duz əsas etibarilə Qızıl Ağac və Səfirud balıq vətənlərinə daşınırdı. Xanlıq dövründə Bakı qəzasının əhalisi duzdan pulsuz istifadə edirdilər və hər bir ailə 4-5 pud duz çıxarırdı (9; s.651,653-654).

Bülbülədəki Şor göl də yerli əhalinin tələbatını ödəməklə müalicəvi əhəmiyyət daşıyırdı. 1937-ci ildə Bülbülə İmamzadə ziyarətgahı dağıldıqdan sonra Bülbülə kəndinin duzdan gələn bərəkəti də kəsildi. Belə ki, Sabunçu Neftayırma zavodunda baş verən yanğından sonra Şor gölə həmin sənaye müəssisəsinin tullantı suları axıdıldı. Ətrafdakı Əmircan, keçmiş Razin (indiki Bakıxanov) qəsəbələrinin də çirkab suları Bülbülə gölüne axıdıldı. O illərdən başlayaraq duzun çıxarılması problemə çevrildi. Bəkerət rəmzi olan duzun dadı yalnız yaşlı insanların yadında ədəbi olaraq qaldı. Hazırda Bülbülə ərazisinə daxil olan bu göl Əmircan, Qaraçuxur, Bakıxanov qəsəbələri ilə qonşudur.

XIX əsrdə Bülbülə kəndi ilə Bakıxanov qəsəbəsinin ərazisinə daxil olan göldə yerli sakinlər hamılıqla duz yığımları ilə məşğul olublar. Bu duzdan qida və gön-dəri istehsalında geniş istifadə olunub. Yaşlı nəsil xatırlayır ki, vaxtilə tərəvəz məhsul duzlaşdırmaqla məşğul olan ruslar buraya duz yığmaq üçün gəlirdilər. Müharibə illərində gölün sahili kənddə təşkil olunan kolxozun taxıl sahəsinə çevrildi. Göllə yanaşı, kənddə yerin altından çıxan şirin su bulaqları da təmizliyi, bolluğu ilə seçilirdi. «Pülrülə bulağı» kəndin günbatanında, eləcə də «Naxır bulağı», «Bülbülə bulağı», «Rəcəb», «Hacı Camal», «Hacı Məzahir» bulaqları isə yerin altından çıxaraq əhalinin su ilə bağlı tələbatını ödəyirdi. İndi də bəzi evlərdə köhnə su quyularına təsadüf etmək olar. Ötən əsrlərdə kəndin mal-qarası «Naxır bulağı»nda otlayırdı. Yaz fəslində bu ərazinin başqa gözəlliyi olardı. Göldə yaşıllıqlar arasında təmiz havanın olması Novruz şənliklərində sakinlərin seyrangahına çevrilirdi. Bayramda sakinlər göl ətrafında büsat qurardılar. 1930-cu ildə yaranan kolxoz sahəsi göldən başlayaraq Əmircan su anbarına qədər ərazini əhatə edirdi. Bu kolxozun də-

yirmanı dəmiryolunun yuxarısında, indiki şosse yolunun, digəri isə kənd qəbiristanlığının kənarında yerləşirdi. Taxılı üyüdülməsində Hacı Yaqub tərəfindən tikilən dəyirman əsas rol oynamışdı. Yerli sakinlərin əsas məşğuliyyəti tarixən əkinçilik, maldarlıq və duz çıxarma olmuşdu.

XX əsrdə duz çıxarılması qaydası öz mahiyyətini itirməmişdir. Ənənəvilik xüsusiyyətləri Masazır duz gölündə bu gündə saxlanılmaqdadır. İnformator Talıbov Xanlar Güllər oğlu söhbətimiz əsasında bildirdi ki, dədə-babadan deyiblər ki, göl qızarıbsa deməli duz dəyib. Mətbəxdə istifadə edilən duzun yeyilməsi rənginə görə müəyyənləşdirilirdi. Çox qırmızı duzun yeyilməsi məqsədə uyğun hesab edilmirdi. Duzun ağ rəngdə olması gözün zəifləməsinə gücləndirdiyindən duz çıxarılması adətən səhər və axşam üstü həyata keçirilirdi. Heyvan şəşbənd olanda, yəni sidiyə gedə bilməyəndə, yeli olanda ona qırmızıya çalan duzu yalatdırardılar. Duz çıxaranlar əsasən duzda aşılardan dərindən hazırlanan uzunboğaz ipli çəkmə geyərdilər. Duzun yığılması əsasən iyun ayından oktyabra bəzən noyabra qədər davam edir. Amma gölün qırmızı rəngdə olması əsasən iyul-avqust ayındadır. Bu vaxt duz dənəçikləri gölün üzərinə buxarlanma nəticəsində yığılaraq sahilə tərəf küləklər vasitəsilə istiqamət alır. Sahilə yaxın yerlərdə xüsusi hazırlanmış 10-15 m uzunluğunda çiyələr vasitəsilə duz xətti çəkirlər. Bəzən duz gölün içərilərində çoxluq təşkil etdiyindən torpaq yolu çəkirlər. Duzun çirkəbdən təmizləmək duz xəttinə yığılması üçün xüsusi olaraq sahil xəttinə yaxın yerdə nazik şülülər qazılırdı. Bir bel çimində olan belə şülülər duz xəttinə və sahilə yığılan təmiz duzların tamamilə çirkənməsinin qarşısını alırdı. Təxminən 5-30 sm hündürlüyündə duz dənəçikləri yaranaraq, yarım metr gölün dərinliyində 20 sm hündürlüyündə bərkimiş duz qatı yaradır. Bundan sonra isə müalicəvi qara palçıq çıxarılır. Duzun əsasən lətək yəni taxtadan düzədilmiş əmək aləti vasitəsilə yığırlar. XIX-XX əsrin əvvəllərindən üzvi bəri gölün səviyyəsi 250-300 m kənddə sarı artdığından, duzun göldə azalması ilə nəticələnərkəndir. Masazırda olarkən iki bayatı diqqətimizi cəlb etdi:

Əzizinəm Masazır,
Duzlu gölüm Masazır,
Yaxın, uzaq gələnlər,
Şöhrətindən söz salır.

Ağappaqdır tayası
Duz gölünün havası
Allah verən nemətin
Çox təmizdir mayası.

Bəzi göllərin səviyyəsi 1964-cü ilə qədər bir neçə dəfə kanalizasiya, yağış sularının çoxalması nəticəsində artaraq ətrafdakı evlərə də fəlakət gətirib. Dövlət tərəfindən təxirəsalınmaz işlər görülərək 1965-1970-ci illərdə və 1988-ci ildə suvuran nasosların köməyi ilə göldəki suyun səviyyəsi aşağı salınıb.

Yüzlilliklər boyu duz və çörək Azərbaycan xalqının məişət və mədəniyyətində xüsusi yer tutmuşdur. Duzu da xalqımız bərəkət kimi qəbul edərək mənəvi irsimizin, qonaqpərvərlik xarakterimizin tərənnümünə çevrilmişdir. Məhz belə xüsusiyyəti özündə ehtiva edən bəzi adlarımızda olan ləqəblər, o cümlədən Duz-çörək Həsən, Duz Mikayıl kimi insanlar xalqımızın yaddaşlarında qalmışlar. Burada Həsən qonaqpərvəliyinə əli-açıqlığına, Mikayıl isə təmizliyinə, bütövlüyünə görə onlara verilən ləqəblərdir. Bu gündə duz bərəkət hesab edilərək müqəddəs sayılır. Göz nəzərin qarşısını almaq üçün hətta insanların başına

Bəd nəzərsən havasan,
Həzər dərdə davasan,
Balama göz dəyənin,
Gözlərini ovasan;

deməklə bir çimdik duzu iç dəfə başın üstündə hərləməklə ocağa atmaq inancı bu gündə qalmaqdadır. Bəzən üzərliyi bir çimdik duzla yandıraraq "Üzərliksən havasan, min bir dərdə davasan, balama göz dəyənin, gözlərini ovasan" deyimini göz dəymiş insanın başına üç dəfə fırladaraq, kürəyə və sinəyə vururlar. Eyni zamanda dilimizdə işlədilən ifadələrdən biri də «duza getmək» ifadəsidir. Bəzən bu ifadə o zaman işlədilir ki, həmin işi asan hesab edir, gördüyü işin gələcəkdə nə ilə nəticələndiyinin fərqinə varmır. Məhz belə hallarda «filankəs duza gedir», yaxud «o hələ bilmir ki, duza

gedir» kimi frazalar işlədilir. «Duza getmək» ifadəsinin mefdana çıxma səbəbləri kimi aydınlaşdırmaq olar ki, xalqımız hər zaman duza müqəddəs nemət kimi baxmış və babalarımız sözünün düzlüyünə başqalarını inandırmaq istədikdə duza and içmişlər. Hələ indinin özündə belə duzun dağılması pis əlamət hesab olunur və inama görə duz dağılanda söz-söhbət və dava-davaş düşür. Buna görə də dağılmış duzun üzərinə şirniyyat və qənd qoyulması minillərin yadigarı olub, tarixi-etnoqrafik adət-ənənəyə hesablanır. Qədim dövrlərdə atı əhəlləşdirmək üçün onu tutmağın xüsusi üsullarından biri kimi, əhəlləşdirilməli olan ata bir müddət duz vermirdilər. Sonra duzu uzaqdan ona göstərər və duzu görən at duza tərəf gəlib, dilini çıxarıb, onu yalamaq istəyəndə, yüyəni onun ağına keçirərdilər. Yəni at duza getməsəydi, onun ağına yüyən də vurula bilməzdi. Aydın ki, tarixən insanların həyatında atın rolunu nəzərə alsaq buradan belə bir ifadənin meydana gəlməsinə şübhə yeri qalmaz. Ovçularla söhbət əsnasında məlum oldu ki, «duza getmək» ifadəsi heyvanlarla bağlıdır. Belə ki, həyat üçün duz böyük əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə, heyvanlar heç bir təhlükəyə baxmayaraq duz arxasınca təhlükəli yollarla hərəkət edirdilər. Duz yeyən heyranın ovlanması ovçular arasında günah sayılırdı. İfadənin əmələ gəlməsi barədə başqa bir fikir var ki, yaylağa gedən qoyun sürüsünün kökəlməsini, gümrahlığını təmin etmək üçün həftədə bir gün onlara duz verirdilər. Duzu narın şəkildə hazırlayıb onun otun və daşın üstünə səpirlər. Sonra örüşdən qayıdan sürünü həmin duz səpilmiş sahəyə buraxırlar. Duzlu əraziyə yaxınlaşdıqlarını hiss edən heyvanlar sürətlə həmin sahəyə doğru götürülür. Lakin bütün bunlara baxmayaraq «duza getmək» ifadəsinin mənşəyi barədə sözlənilən bu fikirlər müəyyən faktlara əsaslanarsa da ifadəni tamamilə izah etmək üçün kifayət etmir. Bu ifadə təkcə «duza getmək» anlamında deyil eyni zamanda «filankəs duza gedir, duzdan qayıdandan hələ tamaşa» ifadəsi də işlənir. Buradan aydın olur ki, «duza getməklə» bərabər, «duzdan qayıtmaq» da var və bu kompleks şəkildə bir-birini tamamlayan məsələdir. Aydın ki, duz gətirməyə gedənlər heç bir əziyyət çək-

mədən yola düşür və duz karxanasına çatırdılar. Lakin duzu heyvanlara yükləmək, yaxud özü ilə götürmək və uzaq mənzilə çatdırmaq insanları əldən salıb yorurdu. Bu baxımdan «duza getmək» filankəs hələ duza gedir, duzdan qayıdanları hələ «tamaşa» söz məsəli yaranmışdır (10; s76). Bu məsələ ilə eynilik və mahiyyət daşıyan digər ifadələr, məsələn, «Duzdaqda, ulaq naxırda» (duzu əsasən ulaqla daşıyardılar), «At almamış, axurun tikir» (duz daşımaq güc tələb etdiyindən, heyvanın yemini bol etmək lazım idi), «arxı hoppan, sonra özünə bərəkəllah de» və s. işlənir. Bəzən bu ifadə bir şəxs hər hansı bir işə başlamamış həmin işdən görəcəyi xeyir, yaxud həmin işin nəticəsi barədə danışmağa başlayanda, dost-tanış bu sözlərə inanmadıqda bu ifadələri gülümsəyərək bildirirlər. Bütün fikirlərə əsaslanaraq demək olar ki, «duza getmək» ifadəsi məişət zəminində formalaşmış, daha sonralar isə ifadə xalq arasında məcazi mənə kəsb etmişdir.

Beləliklə, demək olar ki, Bakı-Abşeron bölgəsində duz istehsalı və ondan ənənəvi qaydada istifadəsi müasir dövrümüzə də öz əhəmiyyətini hələ də itirməmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. T.Q.Səlimov – Sağani. Abşeronlular. Bakı, 1993.
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989.
3. Aşurbəyli Sara, Bakı şəhərinin tarixi. Bakı, 2008.
4. Бабаева Т.В. Масарызская соль. Кавказ: Археология, этнография и фольклористика. Международная научная конференция. Азербайджан. Шамкир, 2008.
5. Выволочка соли на Апшеронском полуострове. // Баку. Промышленность и торговля. г. Баку и его районов. Ежегодник на 1907 г. Отдел приложений .
6. Закавказские очерки. // Журнал Министерства Внутренних дел. Май, кн. V., Спб, 1845.
7. Обзорение Российских владений за Кавказом, ч. IV, Тифлис, 1836.
8. Azərbaycan qəzet i, 8 dekabr, 2009-cu il, s.7.

9. Рапорт члена Совета Главного Управления статского советника генералу Нейгардту. Акты, собранные Кавказской Агхографической комиссией, т IX, Тифлис, 1884.
10. Мəmmədəli Qırçaq. Söz aləminə səyahət. Bakı, 2002.

Ismayilzade Piraga Eyyub oglu

**ABOUT TRADITIONAL SALT IN
BAKI-ABSHERON OF AZERBAIJAN**

SUMMARY

The article deals with the Baku-Abshe-ron region on the traditional salt production. Here salt production which has received traditional character in the region in ancient times and assumed vital importance in the way of life of the people. Interesting point is that in the way of life of the Azerbaijanis traditional salt production and its use has not lost its importance in the modern age. Centuries height salt and bread is occupied special place in the life and culture of people Azerbaijan. The salt of our people accept as abundance, our spiritual heritable, hospitality have been turned to the praise character. All of these prove that production of salt has a special significance in the traditional life and culture of the people.

Исмаилзаде Пирага Эйюб оглы

**О ТРАДИЦИОННОМ
ПРОИЗВОДСТВЕ СОЛИ
В БАКУ-АПШЕРОНСКОМ РЕГИОНЕ
АЗЕРБАЙДЖАНА**

РЕЗЮМЕ

Статья имеет дело с областью Баку-Абшерон на традиционном соленом производстве. Здесь посолите производство, которое получило традиционный характер в регионе в древних временах и предположило огромную важность в образе жизни людей. Интересный момент - то, что в образе жизни Азербайджанцев традиционное соленое производство и его использование не потеряли свою важность в нашем времени. Соль высоты столетий и хлеб заняты специальное место в жизни и культуре людей Азербайджан. Соль наших людей принимает как изобилие, наше духовное наследственное, гостеприимство было превращено к характеру похвалы. Все они доказывают, что у производства соли есть специальное значение в традиционной жизни и культуре людей.

КОМОД И СУНДУК – НЕОТЪЕМЛЕМАЯ ЧАСТЬ МЕБЕЛИ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

Açar sözlər: Xalq, sənətkarlıq məmulatları, məişət, sandıq, komod

Ключевые слова: Народ, ремесленное производство, быт, сундук, комод

Key words: People, handicraft, way of life, trunk, chest of drawers

Процесс изучения народного творчества начался не сегодня, он прошёл долгий и непростой путь. Интерес к национальным традициям появился еще в XIX в., затронув не только материальную культуру, но и музыку, поэзию и танцы. Необходимо отметить, что интерес к истокам народной культуры возник не только в Азербайджане, но и в России, и в североамериканских штатах, например, сформировался стиль «кантри» («country»-«страна, родина, сельская местность»), в Западной Европе – «фолк» («folk»- народный»). Обращение к этническим традициям всегда было своеобразным отражением тоски по утраченным корням и выражало стремление людей к расширению горизонтов собственного бытия.

Знаменитая фраза А.П.Чехова о том, что в человеке всё должно быть прекрасно, - это ведь совсем не завышение планки, не строгие требования, предъявляемые писателем к человеку, и, разумеется, не просто изящное высказывание.

В этом афоризме, если взглядеться, можно, будто в реке, разглядеть отражение того, что человечество и в правду всегда стремится к красоте. Стремиться осознанно или бессознательно, активно или пассивно это еще вопрос? Человек стремится к красоте во всех её проявлениях, вплоть до самых простых, вплоть до быта, или скорее, именно с быта и начиная.

В Азербайджане всегда была сильна страсть к красоте повседневной жизни, каждого её элемента. Золотые руки и бо-

гатая фантазия ремесленников создавали настоящие шедевры, снабжая ими каждый дом. Ныне многие из этих предметов обихода выставлены в музеях. И, наконец, время признало за ними право считаться произведениями искусства.

Итак, пройдя через железные ворота попадаешь в лабиринт İçərişəhər, где продолжают жить древние традиции. Из узких улочек поворачиваешь в еще более узкие проулки, а из них – в своеобразные деловые центры. Давно исчезли некоторые промыслы старого Баку и мастера, которые на городском рынке рекламируя свои товары били свою грудь и при том поливали собственным потом.

Однако, несмотря на то, что прошли года и утекло много воды, некоторые народные промыслы всё ещё живы. Примером могут служить кузнецы, медных дел мастера, казанщики, столяры, плотники и др. которые не дают умереть старинным ремёслам, и золотые руки местных ремесленников создавали настоящие шедевры, среди которых и разнообразные сундуки. Культурные традиции, оставившие на наших землях своё великое наследие, нашли отражение и в деревообработке, которые являются не только произведениями искусства, но и важными свидетельствами социально-экономической эпохи, взаимоотношения культур, изменения эстетических вкусов, развитие техники и прочего. Блеск каждого изделия скрывает свою тайну, и бывает, что в таком или данном изделии запечатлилась история героического эпоса или оно помогает понять какую-то древнюю традицию. Кто-то, может, видел в этнографических музеях, а кто-то может, и сам помнит эти старинные сундуки и комоды, плетённые из лозы или деревянные, кожаные, тяжелые, с

резьбой, кованные по бокам тяжелыми угольниками, с бронзовыми фигурными ручками, (скоба) пахнущие стариной и добротностью.

Казалось бы, сундук и комод - эти предметы довольно далеки от поэзии, здесь главное практичность. Но ведь, с другой стороны, они являются своего рода визитной карточкой владельца.

И когда окружающие видели богато и изысканно отделанную вещь, в данном случае сундук и комод, всем сразу становилось ясно, что это дело рук человека - ремесленника, и в первую очередь мастера своего дела, имеющего вкус к жизни. Ну и, конечно, этому вкусу соответствовали финансовые возможности. Ведь только достаточно состоятельные люди могли позволить себе украсить, или обставить дом дорогостоящей мебелью. (6, 85)

Или вот, например, мелкие моменты. Ценность их невелика, но и для них старались подобрать футляр покрасивее - миниатюрный, обшитый золотом и разнообразными узорами кошелек. Сейчас бы мы назвали это «стильный аксессуар». Предки же наши слов таких не знали, но тоже обладали желанием сделать прекрасными все детали своего бытия.

В нашем богатом несхожестью и простотой повседневной жизни работа мастеров - ремесленников по дереву занимает особое место. Подобно другим видам ремесла она благотворительно влияет на наш быт и непосредственно связана с бытом.

Различные образцы изделий из дерева отображают мастерство и эстетический вкус профессиональных мастеров по дереву, а также дух и потребность времени.

На плодородной земле Азербайджана рождаются наши представления о мире, которые впоследствии остаются жить в глубине наших душ до старости и исподволь влияют на уже, казалось бы, зрелое, восприятие реальности.

И в сложной красочной системе этих представлений особое место занимают сундуки и комоды - большие и маленькие, металлические и деревянные, покрытые

паутиной и сверкающие. Сундук-символ тайны, неведомого сокровища, чего-то волнующего и непостижимого, которое при этом так близко - стоит лишь протянуть руку и открыть крышку. И сей «сказочный атрибут» испокон веков присутствовал в жизни азербайджанцев, да и сейчас еще не сдает позиций - разве что слегка видоизменился, отдавая дань веянию времени...

Дошедшими до нас музейными ценностями являются окна шебеке, двери, столы с гнутыми ножками, минбары, кюрю, шкатулки, ложки для шербета, сундуки, комоды, рахили (подставки под книги) представляют совершенно не полный список изделий, изготавливаемых азербайджанскими мастерами обработки дерева.

Исторической ценностью является резная и инкрустированная перламутром колыбель правителя Шеки, Мохаммед Гасан Хана (XVIII век), деревянное покрытие надгробия Шейха Джунейда, деда Шаха Исмаила (XVI век) в селении Хазра, севернее Баку, половник для айрана (XIX век) и каса (XIX век), шкатулка - муджру (XIX век) и ложки для шербета и др. (1, 84)

В фильме «Возвращение кота» - звучит гениальная в своей простоте фраза:

«Когда человек создает что-либо всем сердцем, его создание обретает душу». Глядя на лучшие произведения искусства, понимаешь, что это так и есть. История самой вещи неразрывно сплетается с теми чувствами, которые передает ей человек, вложивший частичку своей души в создание ее красоты. Такая вещь буквально светится энергетикой, и о ней можно многое узнать с первого взгляда. Такой предмет может стать украшением любой коллекции.

История сохранила для нас имена ряда мастеров художественной обработки дерева, это: Мастер Али Гаджи Ахмед оглу (XIV в. Тябриз), мастер Абузар Бадалов (XVIII-XIX вв., Шахбуз), Уста Баба (XVIII в. - Баку), Мастер Ахмед (XIX в. Ленкорань), мастера Гейдар и Мехти Мехтиев (XIX в., Нахчыван), Мастер Магомед

(XIX в., Гянджа), Мастер Аббас Гулу (XIX в., Баку). (3, 46)

Итак, первый сундук. Из истории древнего мира нам известно, что в хозяйстве дикарей было множество вещей, таких как камни для растирания зёрен, кусок мягкого дерева для добывания огня, смола для прикрепления кремней к дереву и др. Вся эту домашнюю утварь необходимо было где-то хранить, или как-то переносить. В те далёкие времена люди пользовались для переноса предметов необходимых для поддержания жизнедеятельности мешками из шкур убитых животных. Когда же человек стал более оседлым и должен был таскать весь этот скарб на себе, он стал хранить свои вещи, которые были ему дороги или весьма полезны, в коробах из луба или в ящиках из досок. Прошел не один десяток лет, как простой ящик, сколоченный из досок, приобрел крышку, замок или запор, небольшой орнамент на крышке переродился в сундук. (9, 246)

Первые свидетельства о существовании сундуков относятся к эпохе 18 династии фараонов, правивших Египтом (1539-1292г.). Самым выдающимся сундуком Египта был парадный церемониальный трон. В Египте были распространены сундуки, многие разновидности которых дошли до нас. (9, 248)

Примером может служить следующий факт: «Одна арабская крестьянка сто лет назад нашла древний деревянный **сундук** с глиняными табличками, испещренными иероглифами. Она отнесла их в Каирский музей. Там находкой не слишком заинтересовались и обломки за гроши продали антикварам в качестве недорогих сувениров.

Когда историки опомнились, было поздно: половина древних посланий оказались утеряны. Из того, что осталось, удалось сложить и расшифровать далеко не все. Но то, что удалось прочесть, вызвало изумление! Оказалось, на месте Тель-эль-Амарны стоял город Ахетатон и был столицей Египта! Правящим был фараон Эхнатон с женой Нефертити. (16, 18)

Говоря об истории возникновения той или иной формы сундука, можно допустить, что сундук известен со времен монголо-татарских завоеваний, о чем говорит и происхождение слова. Именно в сундуках монгольские воины переносили скарб, в них же хоронили воинов. Полагают, что отсюда и проистекает определенное сходство сундука с саркофагом. В.И. Даль в своем «Толковом словаре живого великорусского языка» писал, что «сундук» определяется как слово, имеющее татарские корни и означает «укладка, вольный ящик».

Как было сказано выше, сундук - это предмет история которого уходит своими корнями в далекое прошлое и у многих он вызывает ассоциации с чем-то очень древним и музейным.

Однако прошло не так уже много времени с тех пор, как сундук вышел из повседневного обихода, еще в 60-70 годах прошлого столетия его можно было найти и в городской квартире, чаще в сельском доме. Возможно, что и сейчас у некоторых жителей сохранились в памяти бабушкины сундуки. Но раньше это был предмет действительно необходимый. Выглядел сундук массивно и громоздко, закрывался на массивный замок. С появлением частной собственности люди начали прятать свое имущество - деньги, драгоценности, посуду, фарфор, серебро, одежду, меха и др. в сундуках, подобия современных сейфов с замками.

Первые замки сделанные из дерева были изображены египтянами. Китайцы широко использовали железо и медь для изготовления висячих замков. Такие механические сторожа были и лучшими подарками - их украшали изображениями и дарственными надписями. (8, 123) В Баку такой замок назывался - *gırvənkə qıfıl*.

По желанию заказчика мастера изготавливали сундуки с внутренним замком, часть со звоном, что стоило конечно дороже. Для прочности сундук оковывали железными полосами, иногда с национальной росписью.

Видов сундуков огромное множество. Они различались также по размерам: от маленьких, близких к шкатулкам, предназначенных для хранения ценных украшений, бытовых мелочей, денег, сундучки для приданного от малых до огромных, предназначенных для одежды, постели и др. Очень часто мастера-ремесленники украшали сундуки разными фольклорными мотивами, цветочками, птицы, значение и смысл которых постепенно утрачивался. Болгарский писатель Андрей Гуляшки в приключенческой повести «Аввакума Захова» подробно описывает сундук, где пишет: «что он был инкрустирован эмалью и перламутром». Украшенные подобным образом изделия приносили ощущение праздника в небольшое жилище. Сундуки изготавливаются различных габаритов, цветов, с применением различных пород дерева (дуба, ясеня, ели, осины, берёзы, липы). Надо отметить, что лучшие сундуки делали из вологодской лиственницы, в которых никогда не заводилась моль. Неотъемлемой частью азербайджанского народного искусства, несомненно, было убранство крестьянской избы, дома, хаты, основные формы которого складывались на протяжении столетий.

Возникновение и развитие основных форм крестьянской мебели неразрывно связано с изменениями, происходившими в городском жилище. Мебельные формы, бытовавшие в городах, будь то столы, лавки, сундуки, шкафы пришли из Европы.

Изобретениями стула считаются древние египтяне. Он был доступен только семье фараона.

В Древней Греции стулом пользовались в основном женщины, дети и больные. Сидячей позе греки предпочитали лежачую.

В Средневековой Европе стул продолжал оставаться принадлежностью богатых и знакомых. Ведь трон-это тоже вид стула, но сидели- короли.

В России стул входит в употребление только после Петра I. До этого сидели либо на лавках, либо на сундуках.

Крестьяне, отправляясь из деревень на заработки в провинциальные города, видели мебель, выполненную городскими ремесленниками. А они в свою очередь, ориентировались на столичных мастеров, удовлетворявших вкусы более богатых заказчиков.

По возвращении в деревню крестьяне неумело пытались воссоздать увиденные вещи. Творчество крестьян и изделия городских мастеров различались, как убранство небольшой сельской мечети (пир) и городской мечети. Так постепенно складывались традиции изготовления крестьянской мебели, обретая свою самобытную эстетику.

На протяжении столетий кустарная деревенская мебель сохраняла сходство с ранними формами городских изделий, а секреты её изготовления передавались от отца к сыну. Дату изготовления изделия можно было определить по состоянию древесины и гвоздям. Непреходящее очарование этой мебели- сундука заключалась в её неповторимости, рука автора, пусть неизвестного, явно чувствуется в каждом предмете. Невозможно встретить двух одинаковых сундука, при всей их внешней схожести. (7, 168)

Каждый предмет крестьянской либо городской мебели имеет свою затерявшуюся в веках родословную. Старые вещи, существуя в потоке времени, сохраняют неповторимость, приобретая с каждым годом все больше очарование и загадочность. Из традиционных видов мебели, характерных для XIX в. - нач. XX в., наиболее часто использовались сундуки, комоды, скамейки и табуретки. (7, 168)

В жилище сундук ставили на самое видное место. Переднюю стенку украшали орнаментом, рельефными рисунками. Поставленные друг на друга сундуки и явились прообразом современного шкафа.

Как было сказано выше, разновидностей сундуков было множество.

1) Существовали особые сундучки, которые брали с собой в дорогу с комплектом сопутствующих вещей. В русском

языке именовались «поставец», или, на западный манер, «неселсер».

2) Музыкальный сундук для хранения тысячи важных мелочей. (12, 133)

3) Сундук с отделениями для белья «кофр».

4) Резной сундук набитый восточными драгоценностями.

5) Сундук для сладостей - «набат». На свадьбе пожилые женщины угощали детей набатом.

6) Сундучки - шкатулки - «Mücrü»-тахсауа qoyulan sandıqca.(5, 57) Листья початка кукурузы красили в луковой шелухе, гранатовой корке, в настое шафрана сушили и плели маленькие «mücrü» - сундучки. Их дарили девушкам в приданное, куда складывали ожерелья, в основном бусы, мөгсан, коралл, бирюзу и др. Эти сундучки были в основном круглой и граненной формы с крышечкой и застежкой из того же материала. Р.Бабаева в своей книге «Quba şəhərinin toy adətləri» так описывает приданное невесты: «İçində çay-qənd olan üstü örtülü padnosu bir nəfər, içi güləblə dolu güləbzanı bir nəfər, samavarı bir nəfər, yorğan- döşəyi bir neçə nəfər, qızın buxçasını və paltarı olan sandığı iki nəfər və b. oğlan evinə aparardı. Sandığın ağzını qızın xalası (yengə) kilidləyər və qızı oğlanın evinə aparandan sonra açarı sandığın üstünə qoyardı». (5, 31)

7) Особое внимание привлекает знаменитые медный «банный сундучок», этакий мини-сейф, в который женщины складывали свои многочисленные украшения на время непосредственного принятия водных процедур. Без украшений в баню не ходили, ибо где и было похвалиться ими, кроме как на торжествах да еще и в бане, этом традиционном «женском клубе».

8) Зеркальный сундук или «cehiz sandığı». Gəlinqızın cehizinə məxsus bəzi əşyaları qablaşdırmaq və yeni mənzilə - ər evinə daşınmasından ötrü xüsusi alınmış güzgülü sandıq növü. Qızın anası cehiz sandığına bir ovuc duz, bir tikə çörək və iynə-sap da yerləşdirər ki, övladının əli ye-

ni qurduğu ailə üçün ruzulu, bərəkətli, özü isə zəhmətsevər olsun. Ona həmçinin «güzgülü sandıq» da deyirlər. (3, 46)

Необходимо отметить, что в свадебных обычаях сундук играл большую роль.

9) «Sandıqpayı». «Gəlinapardığı toyu günü gəlin qız ər evinə yola salınan zaman cehizi ilə yanaşı ona verilən xüsusi pay, daha doğrusu, yeddi növ şirniyyatdan ibarət xonçanın adı. Bu pay, adətən, cehiz sandığında yerləşdirilirdi. (3, 173)

10) Sandıqüstü. - Həyat üçün vacib ev əşyaları və avadanlıq toplusu - gəlinlik cehizinin qızgildən ər evinə daşındığı günü icra olunan bir adətin adı. Burada gəlin qızın qardaşı və ya dayısı oğlu, əlində açar, güzgülü cehiz sandığının üstünə əyləşib durmuş, oğlan adamlarından «düşərlik haqqı» tələb edir. bəy oğlanın böyük qardaşı və ya sağdış ona pul verdikdən sonra, sandıq və onun açarı oğlan adamlarına təqdim olunur. (3, 174)

11) Сундук для хранения денег, посуды, одежды, продуктов, постельные принадлежности. Как нам известно, в Азербайджане в целом, независимо от региона, приданное девочкам складывали в сундуки буквально со дня рождения. Отчего и

«Qız gündəğda, cehiz sandığıda» или

«Подари мне платок я в сундук положу.

На дарёном платке узелок завяжу».

Немало интересных историй может поведать такой тип мебели как сундук. В сундуках хранили не только все то, о чем было сказано выше, но и книги.

Два интересных факта. Печальные отнюдь.

1) 1844 год. Тифлис, где жил тогда Мирза Шафи Вазех. Блестящий поэт, веселый, ироничный, мудрый. Но в житейских делах - был великим неудачником. Богатства не накопил, семьи не создал. Умер в полной нищете и одиночестве, даже могила его неизвестна. Карьера тоже не удалась. С его талантом, со знанием языков (персидского, русского, грузинского, немецкого - и это XIX веке!) он едва добился места учителя в начальной школе.

И вот в этот 1844 год в Тифлис приехал молодой, никому неизвестный ориенталист Фридрих Боденштадт. Он решил брать уроки восточных языков, и ему порекомендовали М.Ш.Вазеха. Он был в восторге от своего учителя. Они подружились настолько, что Боденштадт уговорил Вазеха дать ему свой **кожаный сундучок** с рукописями и главным диваном стихов «Ключ мудрости». Ориенталист обещал опубликовать их в Германии... Боденштадт перед смертью, запечатав кожаный сундучок с рукописями М.Ш. Вазеха, сдал его в Национальную Королевскую библиотеку. Согласно его завещанию сундучок должны были вскрыть в 1992 году. Этому момента очень ждал поэт Наби Хазри, большой знаток поэзии Вазеха. Он переписывался с германскими коллегами, посещал библиотеку, где хранился сундучок Вазеха. Но когда наступил срок, то ли сундук не распечатали, то ли распечатали, и то, что обнаружили, не понравилось наследникам, но тайна великого искушения так и осталась за семью печатями... (13, 99)

2) Александр Спепанович Гриневский (Грин-псевдоним) - 1880 г. рождения, август, город Вятка. Детство - нищета, голод, склоки старших и младших членов семьи. Скучная природа, суровый климат и унылые улицы Вятки отнюдь не способствовали пробуждению прекрасного, но маленький Саша нашел для себя источник вдохновения, светлый мир, в который можно убежать от суровой действительности, - **книги**. В доме имела большая библиотека, оставшаяся в наследство от родного брата Стефана Гриневского. В нескольких **сундуках** хранились произведения Жюль Верна, Майн Рида, Фенимора Купера. Затхлая провинциальная жизнь быстро заставила его тосковать, и он сорвался в дорогу на заработки - отправился в Баку на нефтепромыслы... (17, 125)

3) Романтик и рационалист Эдгар По родился 19/1.1809 г. в Бостоне в семье актёров. Тяжёлое детство, сирота, приёмыш; жизнь которого целиком зависит от расположения неродного отца. Во всех произведениях, всю свою жизнь он искал прекрасное, доброе и тревожно спрашивал

у себя и у других: «Где этот край».

Моё внимание привлёк рассказ По «Золотой жук». Цитирую дословно один абзац. «Теперь работа пошла уже не на шутку. Лихорадочное напряжение, испытанное за эти десять минут, я не решусь сравнить ни с чем в своей жизни. Мы открыли продолговатый деревянный **сундук**, прекрасно сохранившийся. Необыкновенная твердость досок, из которых он был сколочен, наводила на мысль, что дерево подвергалось химической обработке, вероятно было пропитано двухлористой ртутью. Сундук был длиною в три с половиной фута, шириной в три фута и высотой - в два с половиной. Он был надёжно окован железными полосами и обит заклёпками. Перекрещиваясь, железные полосы покрывали сундук, образуя как бы решётку. С боков сундука под самую крышку было ввинчено по три железных кольца, всего шесть колец, так что за него могли взяться разом шесть человек. Взвешившись втроём, мы сумели только что сдвинуть сундук с места. Стало ясно, что унести такой груз нам не под силу. По счастью, крышка держалась лишь на двух выдвижных болтах. Дрожащими руками, не дыша от волнения, мы выдернули болты. Мгновение, и перед нами предстало сокровище. Когда пламя фонарей осветило яму, от груди золота и драгоценных камней взметнулся блеск такой силы, что мы были просто ослеплены». (18, 232)

В этом же рассказе По пишет: «Некоторое время он разглядывал свой рисунок, словно изучая его. Потом встал и, забрав свечу со стола, пересел на сундук в другом конце комнаты». (18, 243)

Сейчас при слове «сундук» многие вспоминают экспонаты краеведческого музея, или деталь обстановки в фильме о деревенской жизни позапрошлого века.

Мало кому повезло увидеть «живьем» старинный бабушкин сундук, в котором сохранились «сокровища» доступные внукам только в присутствии самой бабушки, а их извлечение и рассмотрение превращалось в увлекательный рассказ о бабушкиной мо-

лодости, в которую трудно поверить. Но мне повезло. Я всё это видела воочию.

4) В Нью-Йорке, находится гигантская камера хранения, вырубленная в гранитах Манхэттена. Здесь содержится золото более 80 стран мира, почти на 160 млрд. доллара. Более 11 тонн золотых слитков скрывает этот главный **сундук** мира. (10, 16)

5) В самый престижный день азербайджанцев «Новруз байрамы» вся семья отправлялась с поздравлениями к бабушкам и дедушкам, и если можно так выразиться, на ежегодный ритуал осматривать «закрома» точнее бабушкин сундук и др. Так и мы (т.е. моя семья в детстве), внуки называли комнату, в котором хранились любимые бабушкины вещи в сундуках: это чашки из немецкого фарфора, кружева, веер из страусиных перьев, чулки фильдеперсовые, гребни из слоновой кости и многое другое... Внуки и внучки - мы девочки очень любили этот день, т.к нас допускали, или мы имели доступ в бабушкины хранилища, долго и молча рассматривали потрясающие ее коллекции. Самый младший внук задумчиво грызя ноготь, спросил: «Nəpə, ты пытаешься остановить время?» И pəpə усмехнулась, погладив по головке сказала - «Нет, мой дорогой, я просто собираю вещественные доказательства прошлого.

Я живу так давно, что иногда путаю сны с тем, что было на самом деле». Откроешь и ахнешь, вот так сундук!... Запах нафталина ещё не выветрился.

Сундуки были показателем зажиточности семьи и прочности азербайджанского быта. Пахнет стариной и добротностью. (Мои воспоминания)

В другое время года, эти **закрома - сундук** был недоступен. Этот сундук был приданным моей бабушки - Ахундовой Бильгеис Ханум, свадьба которой была в 1902 г. Она была счастливой дочерью богатого купеческого рода Рамазановых. По сегодняшний день сундук в целостности и сохранности у моей двоюродной сестры, которой 70 лет.

Со слов информатора Халиды Насировой, у нее сохранился сундук её прабабушки 150 летней давности. Внимание привлекает тот факт, что при каждом повороте ключа в замочной скважине издавалась мелодия. В нём хранили гурама, дорогие вещи – тирьяма - шал, крепдешинный öгрək с бахрамой, сапатаз, коран, möhür... (14)

В Массалинском районе, Əhkivan kəndi - живёт некий уста - Əli Hüseyn. К нему съезжают со всех концов Азербайджана заказывать сундуки для невесты, дочерям и жёнам. Он научился мастерству с 7 лет от отца. У него 4 сына и все заняты этим ремеслом. Работой довольны, живут в достатке. Дерево, молоток и гвозди - вот всё что нам надо - говорит один из сыновей. Вся работа ручная. принимают работу на заказ по каталогу на любой вкус и кошелёк, современные и старинные образцы. Кроме этого семейства, они назвали имена еще двух мастеров - usta Sərdar və Kazım.

Нас угостили чаем с poğulom из маленького красочного сундучка, где они хранят сахар и др. сладости. Уста Əli говорит, что в сундучок при всём желании не пролезет не то что муха, но и муравей. После чаепития он сказал, а я записала:

«yedin- dadındı, verdin- adındı, san- dığında qalan yadındı». (15)

Где-то и сейчас по подвалам и чердакам старых до революционных построек ещё можно найти сундук или подобие их, младшие братья- чемоданы. Слово «чемодан» персидского происхождения от «джома»- «дон»- таджикское. Они были твёрдые, одного размеры, с кованными углами. Не дай бог задеть кого-нибудь таким чемоданом. Пропало дело. С такими чемоданами наши отцы уходили на фронт.

Наши матери к бабушки не только складывали вещи в сундуки, а за сундучным добром ухаживали - перебирали, проветривали, на солнце сушили, чтобы вещи не залёживались. В сундук в обязательном порядке клали **Коран**, молитву – не дай Бог от кражи и пожара.

У меня до сих пор на даче хранятся некоторые мамины вещи - железный угольный утюг - daş ütü, швейная машина - ручная и ножная «Зингер», китайские балванчики, флаон одеколона- Шипр и Манон, пластинки, веера, подушки, вышитые крестиком, капроновые чулки - паутинка- со стрелками и черной пяткой (до революции такие чулки носили женщины с жёлтыми паспортом т.е. лёгкого поведения), старые фотографии, слоники для диванной спинки - было 6- осталось 3., плащ «Болонья», первые молочные зубчики, первые волосики детей, комод (приданное бабушки). Все эти вещи составляли часть быта наших предков. Они брали их в руки, пользовались ими, любили, берегли и убирали в сундуки толи для памяти, толи не модно, ненужно- пусть полегит. Но не выбрасывали. Вещи, ушли в прошлое, ушли в сундуки истории. И люди ушли, а вещи их лежат, вот они, я их перечислила. Это ещё не всё. В этих вещах храниться теплота прикосновений наших предков. Одиноко нам сейчас. Живём в мире беспамятном, не ценим, не бережём, ближе второго колена родства не помним - это наше новое поколение. Кто мой род в пятом колене был, как звали предка рода, кто древо своё сегодня построить сможет? Никто конечно. Идёт время, и то, что мы используем сегодня, надо хранить для будущего поколения, тоже уйдет в сундуки - в переносном смысле, а в прямом - в этнографические музеи, в память наших потомков. Но мне что-то не вериться. Всё будет на свалке.

Итак, прошли года и века, а мы засундучились. Наступил XVIII век, происходящий из Франции **комод** вытеснил из городских жилищ сундуки. (Это одна версия).

По другой версии - комод впервые появился в Италии в XVII веке, и спустя некоторое время- во Франции. Своё происхождение он ведёт от обычного сундука, размеры которого вначале увеличились, а потом к сундуку добавили выдвижные ящики. И сегодня основной признак комода- наличие выдвижных ящиков, расположенных друг над другом. (9,246) Дорогие комоды обычно делали из ценных пород

дерева: орех, клен, вишня. Для отделки использовали натуральную кожу, камень, стекло и металлы. В XIX в. и до 40-50 годов XX в. комод был неотъемлемой частью мебели бакинцев. **Комод** - чрезвычайно функциональная вещь. Занимая относительно небольшое пространство, он вмещает в себя огромное количество вещей: от постельного белья и одежды, до мелочей. Именно выдвижные ящики позволяют использовать практически все пространства, отведённое этому предмету мебели. Недаром слово «комод» в переводе с французского означает удобный. Комоды зрительно меньше загромождают комнату, особенно если на ножках.

За всю историю своего существования комод, в зависимости от эпохи страны существенно видоизменялся, приобретая иногда совершенно необычный вид. То он был скромным и практичным «комодам холостяка», обязательным ящиком для письменных принадлежностей. А потом становиться насыщенно пузатым (вотве) и чрезвычайно нарядным. Стенки и ящики покрывались инкрустациями, бронзовыми и золотыми накладками, цветной росписью, и высокими ножками, или как бы вставшего «на цыпочки». Но такой вариант комода как бы не прижился в Англии, зато стал очень популярен в Америки. (11, 18)

Комод с первого же дня своего появления относят к роскошной мебели, а изготовлением этого предмета занимались все великие и знаменитые мастера прошлого.

В начале XIX в. при изготовлении комода начали использовать новые виды древесины, такие как ясень, атласное дерево и красное дерево. К середине XIX в. фабричное производство получает широкое распространение, в результате чего мебель, в том числе и разнообразные комоды становятся недорогой и доступной для всех слоёв населения.

В Баку, почти во многих семьях были комоды. Это вещь на все времена и пространства. Простые и удобные, элегантные и экстравагантные, классические- всех их объ-

единяет одно - многофункциональность, вместительность и актуальность практически в любом месте дома или квартиры. Будь то гостиная, прихожая, спальня, детская - комод всегда будет к месту и помогает справиться с беспорядком, став удобным хранилищем бесчисленного множества мелких и крупных вещей. Комод это красота в доме, украшение комнаты. На комод ставили красивое зеркало, оконтванное серебром, красивые керосиновые лампы, фотографии, хрустальные вазы, кальяны. Часто комоды использовали для украшения гостиных. Комод это мебель для тех, кто любит порядок в доме.

Мой комод XIX века доставшийся мне в наследство от бабушки с тремя широкими выдвижными ящиками и два отдельных верхних ящика, как бы разделённые нижние ящики пополам. Комод орехового дерева, инкрустирован, с ручками. Жаль, что он на даче в Бильгя.

Породив такое большое количество разнообразной мебели и предметов быта, сундуки и комоды ушли в тень, и были выселены в кладовые. Только в деревенских домах, и то очень редко, продолжают хранить одежду многочисленной семьи или копить приданое невестам в сундуках.

А ведь во все времена сундук и комод считались символом престижа. Он органично вписывался в интерьеры богатых спален и шикарных кабинетов. Пращур современного сейфа - сундук с замком был непременным атрибутом зажиточного дома.

Вообще-то роскошь, это и богатство, и изобилие, и в то же время и излишество в удовольствиях. Но оказывается, роскошь нужна человеческому обществу, она в некотором роде является двигателем прогресса. (19,28)

Но время берёт своё. Мода скоротечна. Дизайнеры сейчас считают, что время «безделушек» прошло. Но это вовсе не так. На современном этапе уютны и эффектны те жилые пространства дома, где присутствуют предметы, связанные с несколькими поколениями вашей семьи, хранят её традиции и

стиль жизни, как, например замечательный украшенный серебрянными накладками деревянный сундук, или красивый комод, или старинная кабинетная швейная машина «Зингер», бронзовые подсвечники и многое, многое другое. 8,130)

Но, наряду со всем сказанным, т.е. негативом, хочу порадовать и позитивом.

Теперь всё чаще современные вещи заимствуют элементы старинного быта. Возвращают в городские квартиры комоды, придавая жилью неповторимый колорит.

Или тот же деревянный сундук – предмет многофункционален. Кроме своего прямого предназначения - хранит вещи, украшает помещение, вносит в него нотки народной культуры, старинного быта, делая дизайн неповторимым и элегантным. И наконец.

Приобретая сундук или комод, вы не только сделаете интерьер своего дома более эксклюзивным, но и принесёте в дом часть национальных традиций, кусочек древности.

Дорогие мои! Обещайте сохранять, оберегать, ценить «дорожить прошлое для своих же детей, внуков и правнуков.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Алиев З. «Чудеса резьбы по дереву» IRS, Баку. 1999. №2, 3. с. 84, 85.
2. Алиев З. Там же, с 85.
3. Асланов Э. "Azərbaycan toyu". Bakı. 2003. с. 46,173,174.
4. Баринов А. «Бронированный ларец». М. 2003. с. 70, 75.
5. Бабаева Р. «Quba şəhərinin toy adətləri». Bakı. 1946. с. 57,31.
6. Белозерова В.Г. «Мебель и интерьер Китая». л. 1976. с. 85.
7. Бусыгин Е.П., Зорин Н.В. «Интерьер русского сельского жилища». К. 1976. с. 168.
8. Буровик К.А. «Родословная вещей». М. 1965. с. 123.
9. Гарин В.А., Чернышев А.Н., Разиньков Е.М. «История мебели древнего мира и

- Западн. Европы. «Из-во Ноосфера» М. 2006. с. 246.
10. Газета. «За рубежом» 1989 г, с. 16.
 11. Джуха М. «Сундук долгожитель». М. 2010. с. 18.
 12. Eurostyle. Журнал Баку.2010 №3. с. 133.
 13. Исмаилова Н. «Не подходит, опасно». Баку, 2009. с. 99.
 14. Информатор. Халида Насирова- 73 года. г. Гянджа.
 15. Информатор. Уста Али- 75 лет. Масаллы, Ərkivan кəнди.
 16. Кириллова П. «Фараон- солнце: двойник на троне». М., 2011, с. 18.
 17. Новикова Н. «Сундук с книгами». М. 2009. с. 125.
 18. По Эдгар. «Золотой жук». М. 1980. с. 232, 243.
 19. Раздорская С. «Роскошь- двигатель прогресса!» М.2008. Тайны- века №47. с. 28, 29.

Quliyeva İzmira Məmməd qızı

**KOMOD VƏ SANDIQ
AZƏRBAYCANLILARIN
MEBELLƏRİNİN
AYRILMAZ HİSSƏSİDİR**

XÜLASƏ

Azərbaycan xalqı əsrlər boyu öz gündəlik həyatını imkan daxilində daha da gözəlləşdirməyə çalışmışdır. Məişət və mədəniyyətin hər bir elementi və praktiki əhəmiyyəti göz oxşayan zövqlə hazırlanmış və yüksək bədiiliyi ilə fərqlənən sənət ilə yanaşı nümunələri arasında sandıqlar və komodlar da xüsusi yer tutur.

Quliyeva İzmira Memmed kızı

**CHEST OF DRAWERS AND TRUNKS
ARE ESSENTIAL PIECES
OF AZERBAIJANI FURNITURE**

SUMMARY

The Azeri nation has always tried to light up the everyday routine so every function and every little thing is a sight for sore eyes rather than just a necessary sprocket in a complex machine. The local crafts wizards created the many true masterpieces including chests, which were most often made of wood and covered with the fine carvings and not so infrequent also with jewels.

Məmmədova İlhamə Gülbala qızı
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu,
“Tarixi Etnoqrafiya” şöbəsi
E-mail: ilhama_m@rambler.ru

XIX – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ TƏBRİZ ŞƏHƏRİNDƏ SU TƏCHİZATI (tarixi-etnoqrafik tədqiqat)

Açar sözlər: Azərbaycan, Təbriz, su, şəhər, çay, kəhriz

Key words: Azerbaijan, Tebriz, water, city, tea, qanat

Ключевые слова: Азербайджан, Тегриз, вода, город, река, кяриз

Qədim kənd və ya şəhər məskənlərinin meydana gəlməsi bilavasitə təbii coğrafi şəraitlə əlaqədardır. Həyat təminatı yaradan su, təsərrüfat məişətinin inkişafında mühüm şərtidir. Bildiyimiz kimi, ibtidai insanlar təbii su mənbələrinə (çaylar, bulaqlar, çeşmələr və s.) yaxın yerlərdə məskunlaşmış, sonralar cəmiyyət artdıqca süni su vasitələri icad etmişlər. Azərbaycan süni suvarma sisteminin ən qədim zamanlardan geniş tətbiq edildiyi ölkələrdən biri olmuşdur. (1, s.26) Əkinçiliyin inkişafı və ümumiyyətlə, gündəlik istifadə üçün suya olan tələbatla əlaqədar burada orta əsrlərdə çoxşaxəli süni suvarma sistemləri – arxlar, bulaqlar, quyular, kəhrizlər, hovuzlar, nohurlar, ovdanlar, gil və ya dəmir tünglər və s. yaradılmışdır.

Surxab dağının ətəyində yerləşən Təbriz ərazisindən əhalinin əsas su təchizatını təşkil edən Mehranrud və Təlxərud (Acıçay) çayları axır. Bundan əlavə, Təbriz dəşində yeddi çay – Dəryan, Şəbüstər, Sis, Sufiyan, Sınıq, Günbəd, Bababağı çayları Acıçaya və Urmiya gölünə tökülürlər. Su mənbələrinin bolluğu buranın davamlı olaraq ta qədimdən yaşayış məntəqəsinə çevrilməsində müstəsna rol oynamış, şəhərin çoxsaylı təsərrüfat sahələrinin olmasını şərtləndirmişdir. Ərazini əhatə edən bolsulu çaylardan çəkilən arxlar müxtəlif təyinatda şəhər sakinlərini istifadəsində idi.

Orta əsrlərdə olduğu kimi, XIX əsrdə də Azərbaycanın kənd və şəhərlərində suyun paylaşılması qabaqcadan hazırlanmış bölgüyə əsasən

müəyyənləşdirilirdi. Hər bir yaşayış məskəninə ayrılan su payı onun sahəsinə görə verilirdi. Belə bölgü hələ Səfəvilər zamanında Şah Təhməssib (1524-1576) tərəfindən İsfahanın Zayəndərud çayına şamil edilmişdir. (2, s.48) Qacarlar dövründə Abbas Mirzənin Azərbaycan əyalətinin vəliəhdi olduğu zaman Fətəli şahın (1797-1834) əmri ilə 1849-cu ildə (h.q 1266) Təbriz ərazisindən keçib Acıçaya tökülən Mehranrud çayının su bölgüsü haqqında nizamnamə hazırlanmışdır. Həmin sənəd “Fuladnamə” adı ilə məlumdur. “Fuladnamə”yə əsasən, Mehranrud çayının suyu Novruz bayramından başlayaraq 75 gün Təbriz şəhərinə, həmin vaxtdan sonra yaydan bir ay keçənədək ətraf kəndlərə verilmiş idi. Bundan əlavə, payızın gəlməsinə 25 gün qalmış şəhərə, qalan günlər isə kəndlərə aid olunmuşdur. Sənəddə dərinliyi 30 zər (1 Təbriz zəri 104 sm-ə bərabərdir – İ.M) qeyd edilən Mehranrudun suyu 124 paya bölünmüş, 54 pay kəndlərə, 70 pay isə Təbrizə ayrılmışdı. Cümə günləri isə dövlət bağlarının suvarılmasına həsr edilirdi. (3, s.48)

Çay və çeşmələrin suyu bağ və tarlalara onlar üçün müəyyən edilmiş günlərdə aylıq, yaxud illik haqqı ödənilməklə paylanılırdı. Həmin gün su götürmək üçün hərə öz bağının arxını açıq qoyurdu. Su bir bölgənin kəndlərinə eyni vaxtda verilirdi. Suyun ədalətli bölüşdürülməsi üçün camaat arasından “mirab” adlı vəzifə sahibləri seçilirdi. Tarixi sənədlərdən məlum olur ki, suyun özünün deyil, onun axıb keçdiyi sahənin satılması nəzərdə tutulurdu. Xalqın düşüncəsinə görə, su, od və çöl otlarının istifadəsində hamı bir-biri ilə şərikdir və şəriətdə suyun satılması haram əməl sayılır. Camaat inanır ki, su Həzrəti Fatimənin (Ə) mehriyyəsi olmuş və xanım sudan istifadəni ehsan bilərək onu hamıya halal etmişdir. Su keçən arx və göllərin kə-

narında söyüd ağacı əkirdilər. Meyvəsi olmadığından qorunmağa ehtiyacı olmayan söyüd ağacı tez böyüyüb sərinlik salar və yarpaqlarından təbabətdə işlənərdi.

Suyun miqdarını müəyyən etmək üçün xalq arasında “təştə” (bəzi yerlərdə “kasa” da deyilir) adlanan ölçü vahidindən istifadə edilirdi. Təştə, dibindən dəqiq ölçülü kiçik deşik açılan, kasayabənzər mis alət idi. O, su mənbəyinin üstünə bərkidilir və suyun ilə aram-aram dolması üçün təqribən müəyyən vaxt tələb olunurdu. Bu əməliyyat bir neçə dəfə təkrarlanır və bununla məlum olurdu ki, hər tarlaya neçə vahid su çatdırılıb. Alətin bir dəfə dolması xalq arasında “bir təştə”, tarlanı suvarmaq məqsədilə 12 saat ərzində 40 dəfə, bəzi kəhrizlərdən 60 dəfə dolan həmin təştələr “tağ” adlanırdı. Suvarmada zaman ölçü vahidlərindən olan təştə İranın müxtəlif bölgələrində istifadə olunmuşdur. (3, s.129-130) Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan bölgəsində eyni adlı ölçü vahidi kasa – tanqa adlanmış, adı çəkilən ərazidə bundan əlavə, su, qum və ya darını saxsı qaba tökərək onun həmin qabdan açılmış kiçik gözcükdən tökülüb qurtarması suvarmada bir növbə vaxt hesab olunurdu. (4, s.37) Bu tipli ibtidai ixtiralar bəzi Şərqi ölkələrində təkcə suvarmada deyil, ümumiyyətlə, zamanı ölçmək üçün istifadə edilirdi. Hazırda Hindistanın bir neçə əyalətində bu alət hələ də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. (5, s.39)

Xalq inamına görə, axar su çirkab götürməz, pak olar. Quşlar çayların suyunu çirkəndirdiyindən camaat tərəfindən ara-sıra könüllü iməciliklər keçirilir, su təmizlənirdi. İstənilən halda suyun murdarlanması xalq arasında günah sayılırdı. Abbas Mirzə Mehranrud çayı yatağının gildən təmizlənməsi üçün fərman vermişdir. Fərmana görə, Qaradağ, Mərənd və Sofiyandan gələn karvanlar öz yüklərini (kömür, odun, buğda və s.) burada boşaltdıqdan sonra qayıdarkən gətirdikləri yükün miqdarında çayın qumu və çınqılını öz çuvallarına doldurub şəhərin kənarına boşaldaraq yollarına davam etməli idilər. Bununla da, onlar şəhərə “daxilolma vergisi”ndən azad ola biləcəkdilər. Kəndlilər çaydan yığıqlarını şəhərin qərbində keçmiş sallaqxananın yanında boşaldırdılar və bu yer sonralar xalq

arasında “Qumtəpə” adı ilə məşhurlaşmışdı. (6, s.250)

Mehranrud çayının sahilləri dəfələrlə Təbrizin varlı sakinləri tərəfindən mənimsənilirdi. Abbas Mirzənin Təbrizdə həyata keçirdiyi çoxsaylı tədbirlərindən biri də çayın eni və uzunluğunun dəqiqləşdirilməsi məqsədilə “Poladnamə” adlı sənədin hazırlanması idi. Sənəddə Mehranrudun eni 40 m müəyyənləşdirilmişdir. Vəliəhdin göstərişinə əsasən, Təbrizin qərbində Tehran darvazasından şəhərin xaricinə qədər çayın yatağına daş döşənmişdir. (6, s.249)

İnsanlar hələ qədim zamanlardan suyun bir ərazidən digərinə aparılması üçün kəhriz mədəniyyətini formalaşdırmışlar. İlk vaxtlar məskunlaşma təbii su mənbələrinə yaxın ərazilərdə baş vermiş, zaman keçdikcə, artım nəticəsində əhali quraq yerlərdə yaşamağa məcbur olduqda bir çox yeniliklər, o cümlədən süni suvarma şəbəkəsini yaratmağa vadar olmuşlar. Kəhriz sisteminin ixtirası əkinçilik sahəsində insan təfəkkürünün ən dəyərli tapıntılarından biridir. Kəhrizlərin genişlənməsi çox güman ki, şəhər mədəniyyətinin intişarı ilə əlaqəli idi.

Kəhrizlər, qazılan əsas və köməkçi quyular və onlar arasındakı lağımlar vasitəsilə yeraltı suların üzə çıxarılması, bununla da quraqlıq yerlərdəki əkin sahələrinin suvarılması, dəyirmanların işlədilməsi, həmçinin içmək və məişət məqsədlərinə xidmət edirdi. Sözüün ilkin variantı “kuhriz” (“kuh” dağ, “riz” axan, deməkdir, yəni “dağdan axıtmaq” mənasını verir) olmuş, sonralar “kəhriz”, “kariz” şəklini almışdır. Bu fakt ehtimal etməyə əsas verir ki, kəhrizlər ilk vaxtlar dağətəyindən başlayaraq düzənlik ərazilərə çəkilməmişdir. Xilafət dövründən başlayaraq “kəhriz” sözünün sinonimi olan ərəb kəlmələri “qənat” və “qənavat” işlənirdi. Təbrizlilərin danışığında bu ifadələrlə bəhəm, “çəşmə” sözü də istifadədədir.

Böyük sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzi olan Təbriz şəhərində XIX əsrdə yaşı yüz illərlə ölçülən müxtəlif suvarma təchizatı vasitələri qalmaqda idi. Orta əsrlərdə buraya təşrif buyuran səyyahlar öz qeydlərində şəhərin yaşılıqlarından, bağ-bağatından, nemətlərindən heyrətamiz vurğunluqla bəhs etmişlər. Təbrizdə, eləcə də ətraf ərazilərində yüksək əkinçilik təsərrüfatının varlığının və sənətkarlığın əksər

sahələri üzrə ixtisaslaşmasının əsas səbəbi burada təbii su mənbələri ilə yanaşı, qədimdən bəri süni suvarma sistemlərinin işlək vəziyyətdə olmasında idi. Akademik Ə.Əlizadə yazır: “Əminliklə söyləmək olar ki, Azərbaycanın heç bir şəhərində, eləcə də qonşu ölkələrdə Təbrizdəki qədər kəhrizlər olmamışdır”. (7, s.41)

Tədqiqatçılar sübut edirlər ki, İran yaylasında kəhrizlərin qazılma texnologiyasının ilkin izləri 5-6 min il bundan əvvəl təsadüf edir. (8, s.45) Bu faktı əsas götürərək söyləyə bilərik ki, İran yaylasına qonşu olan Azərbaycanda da kəhriz mədəniyyəti göstərilən dövrdə təşəkkül tapmışdır. Hazırda fəaliyyət göstərən dünyanın ən qədim kəhrizi 2700 yaşlı olan İranın Gonabad kəhrizidir.

Mixi yazılardan da məlumdur ki, II Sarqon Mannaya hücumu zamanı kəhrizlə qarşılaşmışdır. E.ə 550-ci ildə Əhəmənilər Mada (Midiya) dövlətini məğlub edərkən ilk növbədə Ekbatanı mühasirəyə alaraq şəhərə gedən kəhriz sularının qarşısını kəsmişdilər. Məhz, bunun nəticəsində paytaxt təslim olmuşdu. (9, s.939) Qeyd edək ki, bəzi tarixi mənbələr Ekbatanı müasir Həmədanla, bəziləri isə Təbrizlə eyniləşdirirlər. Antik dövrdə Cənubi Qafqazda da əkinçi xalqlar kəhriz xidmətlərindən yararlına bildirdilər. K.Trever Qafqaz Albaniyasında miladdan əvvəl və eramızın I-III əsrləri arasındakı dövrdə kəhrizlər olduğunu söyləyir. (10, s.71)

Arxeoloji və yazılı mənbələr sübut edir ki, Əhəmənilər dövründə genişlənən kəhriz mədəniyyəti ərəb işğallarından sonra daha böyük vüsət tapdı. Hətta Şimali Afrikada Əhəmənilərin işğalı zamanı yaradılan kəhrizlər sonralar İslamın ilk əsrlərində Bərməkilərin bu bölgəyə gəlişindən sonra daha da çoxalmışdı. Ümumiyyətlə, X əsrin sonunda suvarma texnologiyası özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdı. (9, s.940) İslamın yayıldığı ilk zamanlarda kəhrizlərə tələbatın artması və onların ayrı-ayrı şəxslərə vəqf edilməsinin genişlənməsini bu dövrdə rəsmən verilən vəqfnamə sənədlərindən aydın görmək olar. (11, s.11)

XIV əsr tarixçisi Həmdullah Qəzvini “Nüzhətül qülub” əsərində Təbrizdən bəhs edərkən yazır ki, varlı adamların çəkdiyi 900 kəhriz buradan axır. Bunların hamısının suyu bağlara axır, ancaq su yenə çatmır. Bu

kəhrizlərin, habelə çaylardan götürülən suyun sahibi dövlətdir... (12, s.169) Lakin bunlardan fərqli olaraq Rey darvazasına (məhəlləsinə - İ.M) axan **Zahid** kəhrizi dövlət mülkü sayılmırdı. Əsərdə həmçinin **Rəşidi** kəhrizi və Narmiyən məhəlləsinə axan **Zəfərani** kəhrizinin də adı qeyd edilir. Adı çəkilən müəllifin faktlarını əsas götürən etnoqraf Şirin Bünyadova hesab edir ki, şəxsi adamların çəkdiyi kəhrizlər onların sahiblərinin adını daşıyır və əhalinin ixtiyarına havayı verildiyindən xeyriyyə məqsədilə salındığını təsdiq edir. (13, s.87)

Kəhrizlərin qazılmasında bir neçə üsul vardı. Yumşaq torpağa malik düzən relyef üçün yeraltı lağım səcisiyyəvi idi. Dağlıq relyefdə isə dağ və qayalar çapılırdı. Kəhriz xətlərinin dərinliyi onların keçdiyi ərazinin relyefindən asılı olaraq müxtəlif ölçülərdə olurdu ki, bu da suyun lazım olan yerə qədər axıtılmasını təmin edirdi. Tarixi faktlara əsasən, kəhrizlərin əksəriyyəti məscid və qalaların yaxınlığında yer səthinə çıxarılırdı. (14, s.77) Üzəri örtülür və düşmənin əlinə keçməməsi, çirkləndirilməməsi üçün möhkəm qorunurdu. Kəhriz sistemi ilə əldə olunan su uzaq məsafədən gətirilən zaman onun durulması prosesi də öz-özünə həyata keçir və yer səthindən xeyli dərinlikdən axdığı üçün onun hərərəti də dəyişməz qalır. (15, s.55, 119)

Kəhriz çəkmək üçün ilk növbədə lağım atılmasına başlanılır və onun ətrafı “binayın” (bu söz Təbriz dialektində indiyədək istifadədədir) adlanan daşla hörülürdü. Bu iş ondan ötrü edilirdi ki, su cərəyanı torpağı yuyub yolu tuta bilməsin. Həm də torpaq suyu canına çəkdiyindən su itkisi ola bilərdi. Təqribən 100-150 m-dən bir lağımın içində quyular qazılırdı. Həmin quyuları təbrizlilər “gözə” adlandırırlar. Gözələr kəhrizin çeşməsinə yol sayılırdı. Onlar çöküntünü saxlamaqdan ötrü lağımdan bir qədər dərin qazılır, havanın dəyişməsinə təmin etməklə bəhəm, həm də gözələrin sayəsində vaxtaşırı su xəttinin içi lil yığıntısından arıtılıb təmizlənirdi. Bəzən böyük sel gələndə quyulara yol tapıb kəhrizləri batırırdı. Quyunun, yəni gözənin içərisinə düşmək üçün onun divarlarında ayaq yerləri də qoyulurdu. Kənkənlər hər bir quyunun başında çarxını qurub liğ palçığı boşaldırdılar. Kəhrizin uzunluğu boyu bu quyuların sayı 100, bəzən

200-ə çatdırılırdı. Lağımın sonu dağdakı su məcrasına çatanda su birbaşa kəhrizin içi ilə axırdı. Kəhrizin ana xəttinə əlavə olaraq köməkçi xətlər də qazılıb ona birləşdirilirdi. Həmin yer xalq arasında “əslab” adlanırdı. (16, s.143)

Aparığımız etnoqrafik sorğuların nəticəsində kəhrizlər və onlardan istifadə qaydalarına dair müəyyən məlumatlar əldə etmişik. Belə ki, suvarma üçün nəzərdə tutulan kəhrizlərin suyu nohurlarda toplanır və tarlalara verilir. Xüsusilə də, suyu az olan kəhrizlərdən istifadə etmək üçün onların mütləq gölü olmalı idi. Su göldə lazımi qədər toplandıqdan sonra gölü açıb suvarmanı həyata keçirirdilər. Bu, həm suya qənaət, həm də vaxt itkisinin qarşısını almaq demək idi. Süni gölü yaratmaq məqsədilə suyun qarşısı taxta, torpaq, ot-ələf, ağacla tıxanırdı. Gölü boşaltmaq üçün suyun qarşısını kəsən şaquli taxta götürülürdü. Burada sakinlər son dərəcə dəqiqliyə riayət edirdilər. Qışda kəhrizlərin suyu dəyirmanları işlədir və ya müxtəlif təyinatda israf olunardı. Yazda isə suyun bir dəqiqə itkisi qonşular arasında həтта dava-dalaşa da səbəb olardı. Novruz bayramının sizdehbedər günündən (bayramın 13-cü günü) sonra hamı yığışb qıra (püşk) atar və hər kəs öz su növbəsini kimdən təhvil alacağını dəqiqləşdirirdi. Yayda xırmanlar götürüldükdən sonra su yalnız bostanlara lazım gəlirdi. Bostan əkməyənlər isə yayda öz su payını üç aylığa icarəyə verərdilər. Bu məqsədlə tərəflər arasında bağlanan müqavilə “qolnamə” adlanırdı.

Kəhriz suyu alqı-satqı və ya icarəyə verilirəkən “göl” adlı su ölçü vahidindən istifadə olunurdu. Bir göl – 24 saat, yarım göl – 12 saat, bir çərək – 6 saata bərabər idi. Böyük və suyu gur olan kəhrizlərin suyu saatla deyil, dəqiqə ilə ölçülürdü. Bir arpa – 2 saat 24 dəqiqə, yarım arpa – 72 dəqiqə, bir çet – 36 dəqiqəyə bərabər idi.

Təbrizin hər bir məhəlləsində qazılan kəhrizlər qollar vasitəsilə həyətlərə çəkilirdi. Bu şəhərdə həyətlərin çox geniş sahəyə malik olması onların ən başlıca xüsusiyyətlərindən idi. Bəzi həyətlər 5-6 min metr uzunluqda olurdu. Məhz, böyük həyətlərdən kəhriz sularının üzə çıxarılması üçün çeşmə düzəldilirdi. Kiçik mənzillər isə quyu vasitəsilə su ehtiyaclarını ödəyirdilər. Ailə üzvləri həyətdə yer

səthindən alçaqda yerləşən çeşməyə bir neçə pilləkən enərək içməli su götürürdülər. Etnoqrafik sorğulara əsasən söyləyə bilərik ki, danışdığımız dövrdə bəzi ailələr rəhmətə gedənlərini öz həyətlərindəki çeşmədə yuyub kəfənləyirdilər. Eyni məqsədlə Hökmabad (Hökmavar) məhəlləsində sakinlərin ümumi istifadəsində olan Çeşmə meydanı və ya Qüslxana meydanı vardı. Çeşmə qüslxananın içərisindən keçdiyindən həmin yer ikili adla tanınırdı.

Əksər məhəllələrdə kəhrizin qolları olan çeşmələr ümumi istifadədə olurdu. Şəhərin mərkəzi məhəllələrində qadınların toplandığı məkan əsasən məscid, hamam, bazar və s. idi. Lakin ictimai yerlərin azlıq təşkil etdiyi məhəllələrdə və ya kəndlərdə qadınlar paltar yumaq, su götürmək üçün çeşmə başına yığışaraq əhvallaşır, məhz burada bir-birindən müxtəlif mövzularda xəbər alırdılar. Gündə heç olmasa bir dəfə su lazım olmasa belə, bir-birilərini görmək və gün xəbərlərini eşitmək üçün kəhrizə getmək vacib bilinirdi. Əgər təsadüfən bir qadın bir gün kəhrizə getməzsə, sabahacan deyərdi ki, bu gün kəhrizə gedə bilmədik, dünyadan xəbərimiz olmadı. (17, s.3)

XIX əsrdə Təbrizdə kəhriz qazan məşhur ustalar, ixtisaslaşan kənkən dəstələri vardı. Onlar həтта Qafqazın müxtəlif bölgələrinə muzdla işləməyə dəvət olunurdular. Etnoqraf Q.Rəcəblinin yazdığına görə, kəhriz qazanlar Cənubi Azərbaycandan gələn kənkən dəstələri idi. Onlara əmək haqqı danışıq və razılaşmadan asılı olaraq natura və pul ilə ödənilirdi. Kəhrizlərin qazılması və təmiri xərci onun suyundan istifadə edən kənd camaatı, məhəllələrin əhalisi və ya ayrı-ayrı sahibkarlar tərəfindən ödənilirdi. (18, s.30)

Araşdırmalar onu göstərir ki, Təbrizin kəhrizləri öz mənbəyini əsasən Səhənd dağının ətəklərindən götürmüş, şərqdən qərbə tərəf çəkilməşdir. Şəhərin yaşlı sakinlərinin sözlərinə görə, burada ən qədim kəhriz xəlifə Harun ər-Rəşidin arvadı Zübeydə xatunun adı ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, bəzi mənbələr həтта şəhərin salınmasını da yanlış olaraq bu qadının fəaliyyəti ilə əlaqələndirirlər. XIX əsrdəki varlığını qoruyan **Zübeydə** kəhrizi Təbrizin böyük bir hissəsini içməli su ilə təmin edirdi. Əsasən hökmdar, məmur qəsrlərinə axan kəhrizin suyu çox

yüngül və bolsulu idi. Onun hər tərəfində bir neçə kəhriz və quyular qazıldığından buradakı su qonşu ərazilərə paylanmış və beləliklə də, kəhriz qurumuşdur. (19, s.35)

XIX əsr tarixçisi Nadir Mirzə öz yaşadığı dövrdə Təbrizdə mövcud olan 70-ədək kəhrizin adını çəkmişdir. (19, s.32-56) Qeyd etməliyə ki, Təbriz inkişaf etmiş sənətkarlıq bölgəsi olduğundan kəhrizlərin suyu əsasən, sənətkar emalatxanalarını, bağ və bostanları, eləcə də, yaşayış və ictimai binaları (hamam, məscid, bazar və s.) təmin edirdi.

Qədim kəhrizlərdən olan **Şah Çələbi** kəhrizinin banisi məlum deyil. Onun təmiri Abbas Mirzənin göstərişi ilə həyata keçirilmişdir. Suyunun bol olmasına görə hətta vəliəhd əmr edirdi ki, Surxab dağında hovuz yaradılsın. Bundan sonra hovuzun yaxınlığında bağ da salınır. Şah Çələbi kəhrizi Abbas Mirzənin üçüncü oğlu Cahangir Mirzənin mülkiyyətində idi.

Xacə Əlibəy kəhrizinin yaranma tarixi bəlli deyil. Vəqf əmlakı olan kəhriz əvvəlcə Surxab və Dəvəçi məhəllələrini, daha sonra isə Bağmeşə məhəlləsini təmin edirdi. Burada çox faydalı suya malik **Xan Məhəmməd xan** (yerli əhali təhrifli formada “Xaməd” deyir) kəhrizi də vardı. **Xacə Qasım** kəhrizi orta sulu olub, işləmə gücü 16 sutka idi. Buradan Xiyaban məhəlləsinin başlanğıcındakı bəzi bostanlara su çatdırılırdı. Mülkün sahibləri bir neçə nəfərdən ibarət idi. **Keşiş** kəhrizi də Xiyaban məhəlləsində “Keşiş” adlı bağa axır, onunla ətrafda olan bostanları suvarırdılar.

Bolsulu kəhrizlərdən biri də **Qorçubaşı** kəhrizi idi. Vaxtilə Təbrizin ən böyük kəhrizlərindən olsa da, XIX əsrin ikinci yarısında öz əhəmiyyətini müəyyən qədər itirmişdi. Onun suyu bir neçə hovuzu doldurduqdan sonra açıq arxla dövlət barıt fabrikinə axırdı. Daha sonra Maralan məhəlləsini, oradakı bostanları və Nobər məhəlləsini təchiz edirdi. Bu məhəllədə yerləşən digər kiçik kəhrizlərdən biri də **Topçubaşı** kəhrizi idi. Mənbəyi şəhərin cənubundan başlayır, suyu ilə əsasən Yanıq ərazisindəki əkinləri suvarırdılar. Kəhrizin bir qolu Təbriz bəylərbəyinin mülkiyyətində olduğundan onun Nobər məhəlləsindəki imarətinə və bağlarına çəkilməmişdi. İşlə-

mə gücü 16 sutka idi. **Hacı Abbas** kəhrizi Yanıq dağın cənubundan qərbə sarı Xətib məhəlləsinə çəkilməmişdi. Bu məhəllədə həmçinin, **Xətib, Hərəm, Molla Əli** və Xan bağını təmin edən **Heydər bəy** kəhrizləri də sakinlərin ixtiyarında idi. **Əkbərabad, Pəhləvan, Heybət, Hacı Mövsün, Hüseyniyyə, Hacı Mirzə Bağır, Hacı Saleh, Sərrac, Məhəmmədiyyə, Qarasu, Böyük Soltan və Kiçik Soltan** kəhrizləri Təbrizin cənubunda çəkilmiş, onların da axını Yanıq dağ tərəfdən idi. Nobər məhəlləsinin bəzi hissəsi Əkbərabad kəhrizindən, Leylabad sakinləri isə Hacı Mövsün kəhrizindən yararlanırdılar. Sahibi xristian tacirlərdən olan Yanıq ərazisində qazılan kəhrizlərdən biri də **Tumas** kəhrizi idi. Suyu az olsa da, əhali tərəfindən yüngül və içməli hesab edilirdi. **Nazim-ül mülk** kəhrizini tacir Hacı Mir Məhəmmədhüseyn qazdırmışdı, suyu ortabab idi.

Hökmabad kəhrizi uzun illər əkinçiliklə, xüsusən də tərəvəz və göyerti yetişdirməklə məşğul olan Hökmabad məhəlləsi sakinlərinin təşəbbüsü ilə qazılmışdı. Bir fərsəxdən çox məsafəyədək uzanan kəhriz hər il mahir lağım atanlar tərəfindən təmizlənirdi. Hökmabad tarlalarına gedən kəhrizlərdən biri də **Küşk** kəhrizi idi. Qədimi kəhrizlərdən olub, suyu əsasən, Qəsr tarlasına çatırdı. Bu tarlanın adı rəsmi sənədlərdə “Qəsr” kimi qeyd olunsada, yerli əhali onu “Küşk” adlandırır. Danışılan dövrdə kəhrizin suyu orta səviyyəli idi. **Mirzə Əli** kəhrizi Hökmabada bitişik olan eyni adlı məhəllədə yerləşirdi. Həmin məhəllə qədimdə “Dizə” adı ilə tanınırdı. Burada adı çəkilən kəhrizin suyu ilə suvarılan geniş bostanlar salınmışdı. **Əzizullah** kəhrizi Hökmabad məhəlləsindəki göyerti əkilən Əzizullah tarlasını təmin edirdi. Hər iki obyektin adı onların sahibinin adı ilə bağlı idi. Bunlardan əlavə, **Məntəş, Mir Cəlil** kəhrizləri də Hökmabad məhəlləsini həm içməli, həm də texniki su ilə təmin edirdi. **Qazeran** kəhrizi saf və yüngül suya malik idi. Qədimdən bəri dabbaqlar bu kəhrizin açıq hissəsində dəri məmulatları, əsasən də papaq dərisi yuyardılar. İşlək gücü 16 sutka idi.

Allahverdi kəhrizi Əmirxiz (Əmirqiz) məhəlləsinin əsas su təchizi vasitələrindən idi. Lakin sonralar onun yaxınlığında başqa

kəhriz qazıldığı üçün suyu bir müddət qurumuşdur. Bu qədimi kəhriz tədqiq olunan dövrdə sahibləri tərəfindən təmizlənmiş, yenidən işlək vəziyyətə qaytarılmışdır.

Vicuyyə (Vərcü) və Əmir Zeynəddin məhəllələri, həmçinin onlara yaxın ərazilər şirin sulu **Sancaq** və sahəsinə görə böyük olan **Hacı Həsənbəy** kəhrizlərindən faydalanırdılar. **Əhməd paşa** kəhrizi orta sulu olub, Çustduzan məhəlləsinin ixtiyarında idi. **Əmir Nizam** kəhrizi Məhəmməd xan Zənginənin əmri ilə qazılmışdır. Suyu yüngül və saf idi. Buranın suyu ilə Acı qəntərə yaxınlığındakı tarla və bostanları suvarırdılar. Köhnə və kiçik kəhrizlərdən olan **Əli xatun** və bolsulu **Küçəbağ** kəhrizləri də şərqdən Əmir Zeynəddin məhəlləsində qazılmışdı. **Hacı Cəfər** kəhrizi onu qazan şəxsin adı ilə adlandırılmışdır. Kəhrizin suyundan yalnız Acı çayın ətrafındakı bir neçə bağ və tarlalarda istifadə edirlər. Acı çay sahilindəki ərazilər eyni zamanda, **İmamcümə** kəhrizi ilə suvarılırdı. Onu imamcümənin Əli adlı oğlu çəkirmişdi.

Sərdar kəhrizinin əvvəlki adı Hümmətəli olmuşdur. Kəhrizin suyunu Təbriz bazarının arxasında yerdən 40 pilləkən aşağıda yerləşən sərdabədən də götürmək olurdu. Orada hər iki tərəfindən yonulmuş daşlar ilə hörülən enli bir arx da düzəldilmişdi. Arxın suyu yayda sərin olduğundan çox faydalı idi. Qadınlar çox vaxt bu arxda paltar yuyur, kənarındakı daşlara çırpırdılar. Sərdar kəhrizi Vicuyyə məhəlləsində yerləşirdi. Bu məhəllədə həm də **Şərbaflar** kəhrizi də fəaliyyətdə idi. **Vəzir** kəhrizi XIX əsrdə yeni yaradılmışdı. “Vəzir” adlı bağda qazılmışdı. Eyni adlı bağ və kəhrizin sahibi Mirzə Məhəmməd həsən olmuşdur. Sonralar onun varisləri müflisləşdiyindən obyektə bir nəfər qoşun vəzirinə satırlar və o, bu ərazini öz adı ilə adlandırır.

Axuni kəhrizi eyni adlı məhəllədə yerləşib, evləri, eləcə də tarla və bağları su ilə təmin edirdi. Axuni məhəllə sakinləri qədim tarixə malik **İlanlu** və sonralar Cəmişdabad məhəlləsinə aid olan **Mir Qasım** kəhrizindən istifadə edirdilər. **Əmir Aslan** kəhrizi orta sulu olub, Lalə və Dirəc kəndlərinə axırdı. Bu kəndlər artıq XIX əsrin sonlarında böyüyərək Təbrizin məhəllələrinə çevrilmişdilər. Təbrizlilərin məşhur kəhrizlərindən olan **Zəfəranlı** kəhrizi sonralar

Həkim Sahib adlandırılmağa başlamışdı. Bunun əsas səbəbi bu yerin İngiltərə vətəndaşı, “Həkim sahib” adı ilə tanınan xalq təbibi tərəfindən satın alınması idi. O, kəhrizə sahib olduqdan sonra onu yenidən bərpa etdirir və fontan vuran suyunun sayəsində yaxınlığında bağ saldırır. Ailəsi ilə birgə Londona köçərkən kəhrizi dəllal Hacı Cəfərə satır. **Ağa Əli** kəhrizi eyni adlı şəxs tərəfindən düzəldilmişdi. Onun kəhrizi qazdırmaqda əsas məqsədi öz imarəti və bostanlarını suvarmaq olmuşdu. **Kürcan** və **Bəzirabad** kəhrizləri şəhərin cənubunda qazılmışdı. Burada yaraşlıq binalar, bağlar və hamam da yerləşirdi. Kürcan kəhrizinin orta səviyyəli, ağır suyu vardı. Məşhur Bəzirabad kəhrizi isə öz yüngül və içməli suyu ilə ətrafdakı yaşayış evlərini təmin edirdi.

İmam Cümə kəhrizi Lütfəli ağa tərəfindən qazdırılan, güclü axarı və içməli yüngül suyu olan kəhrizlərdən idi. Təbrizin bir qisim evləri, xüsusən də, hamamları onun suyu ilə işləyirdi. Gur sulu olduğundan su dəyirmanlarının işlənməsində də ondan istifadə edirdilər. Öz sahibinin adını daşıyan **Hacı Mirzə Haşım** kəhrizi Təbrizin ikinci böyük kəhrizi idi. Şəhər təsərrüfatının inkişafında əsaslı rol oynayırdı. Bir çox sənət sahələri, dəyirmanlar onun suyu ilə çalışırdı. **Fəthabad** kəhrizi Təbrizin cənub-şərqində eyni adlı kənddən çəkilmişdir. Onu tacir Hacı Seyidhəsən qazdırmışdı. Sonralar bu kəhrizi Mirzə Əhməd xan Said-ül mülk alır və onun qollarını artıraraq suyunu şəhərin mərkəzinədək gətirtirdi. Onun vəfatından sonra Fəthabad kəhrizi öz əvvəlki sahibinin ixtiyarına keçir. Xiyaban məhəlləsinin başlanğıcında yerləşərək, bir çox bostanlar ondan bəhrələnilir.

XIX əsr mənbələrində Təbrizdə “**Şahzadə**” adlı iki kəhrizin adına da rast gəlinir. Birincisi, 1853-cü ildə (h.q 1270) şəhər hakimi Nüsrətəldövlə tərəfindən çəkilmiş, Şeşgilan və Surxab məhəllələrini təmin edirdi. Lakin suyu içməyə yararlı deyildi. İkincisi isə, Qacar şahzadələrindən olan Naibülsəltənənin ixtiyarında idi. Hər gecə yolunu bağlayardılar, çünki su güclənib tikililəri dağıda bilərdi. Kəhrizin şahzadə tərəfindən daşdan tikilən 10 hovuzu vardı və onlardan bütün şəhər əhli pulsuz istifadə edirdilər. Çeşməsindən istifadə haqqı isə kəhrizin təmizlənməsinə xərclənirdi. Hər həftənin cümə

günü günəş qürub edəndən ta şənbəyədək, yəni təqribən bir sutka ərzində kəhrizin suyu ilə Şimal bağını suvarırdılar.

Seyid Hüseyin kəhrizini məşhur təbrizli tacir öz adına qazdırmışdı. Onun vəsiyyətinə görə, sudan istifadə edənlər onun haqqının 1/3-ünü ödəməli idilər. Lakin buranın suyu keyfiyyətli deyildi. Burada yalnız qadınlar paltar yuyurdular. Göyərti əkilən sahəni suvarsalar, orada əkin bitməzdi. Təəccübləndirici odur ki, həmin küçənin camaatından başqa, digər məhəllələrin sakinləri bu sudan içsəydilər qarınağrı xəstəliyinə tutulardılar. **Həsən Padşah** kəhrizi aqqoyunlu Uzun Həsənin əmri ilə çəkilmışdi. Onun suyu Surxab və Dəvəçi məhəllələrinə və Həsən Padşah məscid və mədrəsəsinə gedirdi. Orta əsrlərdən qalma **Kərəşxuni** kəhrizi cənubda yerləşərək Küçəbağ məhəlləsi və ətrafını təmin edir, şirin suya malik idi.

Bunlardan əlavə, XIX–XX əsrin əvvəllərində Təbrizdə **Mir Qasım, Qazi, Ağa Əli Əkbər, Hacı Məhəmməd Bağır, Hacı Mirzə Bağır** və s. kəhrizlər mövcud idi. Kəhrizlər bir qismi onları qazan ustanın, bir çoxu isə rəsmi sahibinin adı ilə adlandırılırdı. Bəziləri onu sonradan satın alan şəxslərin ismini daşıyırdılar. Bu şəhərdə yerləşdiyi ərazinin adı ilə adlanan kəhrizlərə də rast gəlinir.

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, Nəsrəddin şah (1848-96) Avropaya ilk səfərindən (1873) əvvəl Fransa nümayəndəsi baron Julios de Royterə 70 il müddətinə bir sıra imtiyazlar – mədənlərin istismarı, meşə və kəhrizlərdən istifadə, hər növ məhsulların xaricə ixracı, bank, poçt, teleqraf və fabriklərin təsis olunması və s. güzəştlər vermişdi. Lakin sonradan xalqın müqaviməti nəticəsində şah sərəncamını dəyişməyə məcbur olur. (20, s.267-268) Bu hadisə onu göstərir ki, adı çəkilən sahələr kimi, kəhrizlər də ölkə üçün strateji əhəmiyyət daşıyırdı.

Suya olan tələbat çoxsaylı su təchizatı vasitələri ilə ödənilirdi. Əsasən çayların suyu ilə doldurulan hovuzlar vasitəsilə müəyyən vaxt ərzində su ehtiyatı təmin olunurdu. Təbriz bazarında yerləşən Dərə Abbasi sarayının həyətinədəki su anbarı bazar işçilərinə 6 ay müddətində bəs edirdi. (21, s.187) Əhalinin içməli sudan müxtəlif təyinatda istifadə qaydaları mövcud idi.

Sudan yay fəslində istifadə üçün buz-xanalar fəaliyyət göstərirdi. Mehranrud çayının axarında kiçik göl (təbrizlilər “gölçə” deyirlər) yaradırdılar və soyuq qış aylarında buradakı su donurdu. Camaat razılaşıdırılmış gündə əllərində külüng buzları qırmaqdan ötrü toplanardılar. Sındırılmış buzları at və qatırlara yükləyib buzxanalara daşıyardılar. Buzxanalarda su və buzları toplamaq üçün hovuzlar düzəldilirdi. Soyuqlar düşəndə gecə vaxtı oradakı buzların üstünü su ilə doldurur, səhər açılanda buz qatları qırmaqla sındırılırdı. Buzu uzun müddət saxlamaq üçün döşəmə və divarlarına daş döşənmiş kiçik dördkünc çalalar hazırlanırdı. Hovuzda yaranan buzlar həmin çalalara tökülürdü. Bu proses 8 gün davam edir, beləliklə də, çalalarda 5-6 ayaq (1 ayaq təqribən 1 m-ə bərabərdir – İ.M) qalınlığında buz əmələ gəlirdi. (5, s.196) Novruz bayramı ərəfəsində məhəllə camaatına xəbər verilirdi ki, filan gün buz çalaları açılacaq. Hamı çal-çağır, deyib-gülməklə buzxanaya yollanırdı. Buzları bir yerə yığıb üstünə müəyyən qədər su axıdırdılar ki, ayrı-ayrı parçalar bir-birinə bərkisin. Üstünə cəgən yarpaqları (bataqlığın kənarında bitən, yarpaqları çətir formalı bitki) örtürdülər. Altı həftədən sonra, yəni artıq yay fəslində buzlar açılan zaman yenə də məhəllə camaatı şadyanılıq edir, buz mərasimi keçirirdi. Xırdalanmış buzlar prosesdə iştirakçı olanlara paylanırdı. Əhali buzdan əsasən sərinləşdirici içkilərə qatmaq və digər məqsədlər üçün istifadə edirdi. Məlumatçıların dediyinə görə, hətta XX əsrin ortalarında da Təbrizin küçələrində ulaqlarla hərəkət edən buz satanlar vardı və xalq arasında bu peşə sahibləri “buzçu” adlanırdılar.

Buzxanalar çox zaman xeyriyyəçilər tərəfindən tikilir, dərinliyi təqribən 150 m-dən artıq olurdu. (22, s.474-475) Yayda buz götürmək üçün oraya pilləkənlə enirdilər. Buzxanalar müasir soyuducuları əvəz edir, orada isti havada tez xarab olan qidalar da saxlanırdı. Bu dövrdə Təbrizdə fəaliyyətdə olan Mirzə Mehdi (iki əsrədək yaşı vardı), Sadiqiyyə, Lələbəy, Surxab və Göy məscid bazarçasının yanındakı buzxana və s. adlarını çəke bilərik.

Tədqiqatların nəticəsindən bəlli olur ki, Təbriz şəhərində tarixən zəngin təbii su mənbələri ilə yanaşı, süni su təchizatı vasitələri də mövcud olmuş və əhali onlardan müxtəlif təyinatda (içməli və təsərrüfat əhəmiyyətli) istifadə qaydalarına yiyələnmişdi. Kəhriz mədəniyyəti primitiv texniki vasitələr (bel, külüng) sayəsində ərsəyə gəlmiş və sözügedən bölgədə uzun əsrlər boyu təşəkkül tapmışdır. Bu da həmin ərazidə əhalinin sıx məskunlaşmasına, əkinçilik mədəniyyətinin, sənətkarlığın genişlənməsinə zəmin yaradırdı.

ƏDƏBİYYAT:

1. Bünyadov T. Azərbaycanca əkinçiliyin inkişafı tarixinə dair. Bakı: Elm, 1964, 152 s.
2. تقی بهرامی. کتاب فلاحت. دو جلدی، جلد اول، تبریز، انتشارات مطبوعه الحسینی، ۱۳۱۳، ۴۲۶ ص
3. Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV веков. М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1960, 494 с.
4. Quliyev Ş.A. Naxçıvanda ənənəvi suvarma əkinçiliyi // Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi, V buraxılış, Bakı: Elm, 1985, s. 18-47
5. روزنه ای به تاریخ ایران. گردآورنده، شکوه عظمی قریب، ترجمه دکتر ژان قریب، چاپ اول، تهران، چاپخانه حیدری، ۱۳۷۸، ۳۵۲ ص
6. بهروز خاماچی. اوراقی پراکنده از تاریخ تبریز، چاپ دوم، تبریز، انتشارات مهدآزادی، ۱۳۸۴، ۴۴۷ ص
7. Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII – XIV вв., Баку, 1956, 422 с.
8. کیانوش کیانی هفت لنگ. کتاب ایران (گذری بر جغرافیای ایران)، چاپ اول، تهران، انتشارات بین المللی الهدی، ۱۳۷۹، ۱۳۵ ص
9. مهدی ناجی. پایان تمدن کاریزی در ایران // مجله سخن، شماره ۹، تهران، خرداد ماه، ۱۳۵۲، ۹۴۴-۹۳۸ ص
10. Тревер К.В. Очерки по истории и культуры Кавказской Албании. М.-Л., 1969, 390 с.
11. فرحناز بهرامپور. قناتهای تبریز // مجموعه مقالات اقتصاد ایران، نخستین همایش ملی ایرانشناسی، تهران، انتشارات بنیاد ایرانشناسی، ۱۳۸۳، ۱۹-۹ ص
12. Həmdullah Qəzvini. Nüzhetül qülub // Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, Bakı:

- Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, s. 169-175
13. Bünyadova Ş. Azərbaycanın təsərrüfatı və maddi mədəniyyəti (XII – XVI əsrlər), Bakı: Elm, 2007, 360 s.
 14. مرتضی هنری. کاریز // هنر و مردم، تهران، ۲۵۳۴، شماره ۱۸۰، ۷۸-۷۶ ص
 15. Qasımov E. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin su təchizatı (IX–XV əsrlər) (tarixi-arxeoloji tədqiqat). Bakı: Adiloğlu, 2002, 200 s.
 16. کریم میمنت نژاد. تاریخ حکم آباد تبریز (هکماوار). چاپ اول، تبریز، انتشارات فن افزار، ۱۳۸۲، ۳۱۵ ص
 17. Mirhidayət Hesari. Kəhrizekan (Yekankəhriz), Səhənd qəzeti (türkçə ettelaat), Tehran, çəharşənbe, 13 xordad 1371, sayı 109 (əski əlifbada)
 18. Rəcəbli Q.Ə. Azərbaycanda su mənbələri və sudan istifadənin xalq üsulları. Bakı: Bakı Slavyan Universiteti “Kitab aləmi”, 2007, 52 s.
 19. نادر میرزا. تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز، چاپ سوم، تبریز، انتشارات اقبال، ۱۳۴۰، ۳۷۴ ص
 20. رضا شعبانی. کتاب ایران (گزیده تاریخ ایران)، چاپ اول، تهران، انتشارات بین المللی الهدی، ۱۳۸۱، ۴۴۹ ص
 21. بهروز خاماچی. محلات و مشاهیر فرهنگی و تاریخی (منطقه ۸ شهرداری تبریز)، چاپ اول، تبریز، انتشارات ستوده، ۱۳۸۴، ۴۳۰ ص
 22. بهروز خاماچی. شهر من تبریز، چاپ دوم، تبریز، انتشارات ندای شمس، ۱۳۸۸، ۴۹۹ ص
 23. Sevruguin's Iran. Tehran / Rotterdam: Publishers Combination Barjesteh, Zaman, 1999, 174 p.

Мамедова Ильхама Гюлбала кызы

ВОДОСНАБЖЕНИЕ ГОРОДА ТЕБРИЗ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ. (историко-этнографическое исследование)

РЕЗЮМЕ

Испокон веков город Тебриз являлся территорией, на которой применялось искусственное орошение. В исторических источниках XIX в упоминается о наличии

в городе до 70 кяризов. Наличие здесь богатой культуры кяризов говорит о высоком развитии земледелия. Наряду с кяризами, реки, родники, каналы и пр. обеспечивали в указанный период потребности населения в орошении и питьевой воде.

Mammadova İlhamə Gulbələ gizi

**WATER SUPPLY IN
TABRIZ CITY AT THE
BEGINNING OF XIX-XX CENTURIES
(historic-ethnographical research)**

SUMMARY

Tabriz is one of the places where artificial irrigation was applied in ancient times. Name of nearly 70 underground water-supplies are mentioned in historical sources

in XIX centuries. Existence of rich culture of underground water-supplies informs about highly development of farming. At the mentioned times rivers, springs, channels and etc. met irrigation and peoples' drinking water need together with underground water-supplies.

Təştə. Su ölçü vahidi

Çərx çax. Kəhrizdən su çıxarılması. Foto XIX əsrdə İrandakı rus diplomatı tərəfindən çəkilmişdir (23, s.58)

ƏXİ TƏŞKİLATININ STRUKTURU VƏ PEŞƏ MƏRASİMLƏRİ

Açar sözlər: Əxilik, fütüvvənamə, çıraxlıq mərasimi, şagirdlik mərasimi, ustalıq mərasimi, “yol atası”, “yol qardaşı”

Ключевые слова: Ахийство, футувватнамэ, ученический ритуал, ритуал мастерства, «приобретение отца», «приобретение брата»

Key words: Akhism, futuwwa, chirag ceremony, mastery ceremony, “path father”, “path brother”

Orta əsrlərdə islam dünyasında, xüsusən də müsəlman türklər arasında geniş yayılmış qurumlarından biri də Əxilik olmuşdur. Azərbaycan Əxiliyin meydana gəldiyi areallardan biri hesab edilir. Yayıldığı ərazilərdə əhalinin türkləşməsində və islamlaşmasında, eləcə də iqtisadi cəhətdən təşkil olunmasında bu təşkilatın böyük rolu olmuşdur.

Çox ciddi struktura malik təşkilata üzv fütüvvənaməyə (nizamnamə) əsasən həyata keçirilirdi. Üzv olmaq istəyən hər kəs öncədən bu nizamnamə ilə tanış olmalı və burada irəli sürülən əxlaqi və dini əmrlərə əməl etmək öhdəliyi götürürdü və bu əmrlərin yerinə yetirilməsi məcburi idi. Əxilik təşkilatına girmə və burada daha yüksək mərtəbəyə yüksəlmək müəyyən mərhələlərdən keçməklə reallaşdırılırdı. Bir mərhələdən digər bir üst mərhələyə keçmə müəyyən mərasimlərin icrası ilə həyata keçirilirdi. Bu mərasimlər öz ciddiliyi ilə fərqlənirdi. Əxilik təşkilatına qəbul edilməyin vacib şərtlərindən biri də bir peşə, yaxud sənət sahibi olmaq idi. Əxiliyin qarısının yaxşı, əxlaqlı olan hər kəsə açıq olduğu ifadə edilməklə yanaşı, peşəsindən və sənətindən asılı olmayaraq bütün münəccimlər, dəllallar, möhtəkirilər, spirtli içki içənlər, pis nəzərlilər (naməhrəmə pis nəzərlə baxanlar), qeybətçilər, paxıllar, böhtançılar, oğrular və cahillərin bu təşkilata üz ola bilməzdilər.

İdeya əsasları etibarilə islam dünyasında mövcud fütüvvət və qədim alp-ərənlilik ən-

ənələrinə söykənən əxiliyin ilk formalaşdığı ərazilərdən biri də Azərbaycandır. Sonralardan (XIII əsrin əvvəlləri) bu ideyaların Anadolu Türkiyəsində yayılması və onun burada mükəmməl bir təşkilata çevrilməsində də azəri türkləri mühüm rol oynamışlar. Bu barədə Türk tarixçisi M. Bayram haqlı olaraq yazır: “Anadoludakı ilk əxilərin demək olar ki, hamısı Azərbaycandan və əsasən də Sökməyin elindən gəlmiş şəxslər olduqları görülməkdədir” (1, 59).

Artıq XIII əsrin əvvəllərindən etibarən əxilik Anadoludan tutmuş, Balkanlar, Orta Şərq və Qafqazlaradək böyük bir coğrafiyada yayılaraq (2, 57), yayıldığı ərazilərdə cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayan, dövrünün ictimai-siyasi proseslərinə təsir etmək gücündə olan çoxfunksiyalı bir təşkilata çevrilmişdi. Əxiliyin yayıldığı ərazilərdə əhalinin türkləşməsində və islamlaşmasında, eləcə də iqtisadi cəhətdən təşkil olunmasında və inkişafında da çox böyük rolu olmuşdur.

Əxiliyi dövrünün bir çox təşkilatlarından fərqləndirən və nüfuzlu edən amillərdən biri ondan ibarət idi ki, o bir çoxlarının iddia etdiyi kimi tək-cə sənətkar birliyi olmayıb, eyni zamanda cəmiyyətin ən qabaqcıl hissəsini, o cümlədən dini, siyasi və hərbi elitasını da öz ətrafında toplaya bilmişdi. Bu haqda İbn Bəttutə qeyd edirdi ki, əxilər tək-cə əsnaf və sənətkar kimi aşağı ictimai təbəqəyə mənsub şəxslərdən deyil, eyni zamanda cəmiyyətin elitasını formalaşdıran qazi, üləma, dövlət rəhbərliyində iştirak edən, hətta şəhər idarəçisi mövqeyində olan şəxslərdən ibarət idi (3, 212).

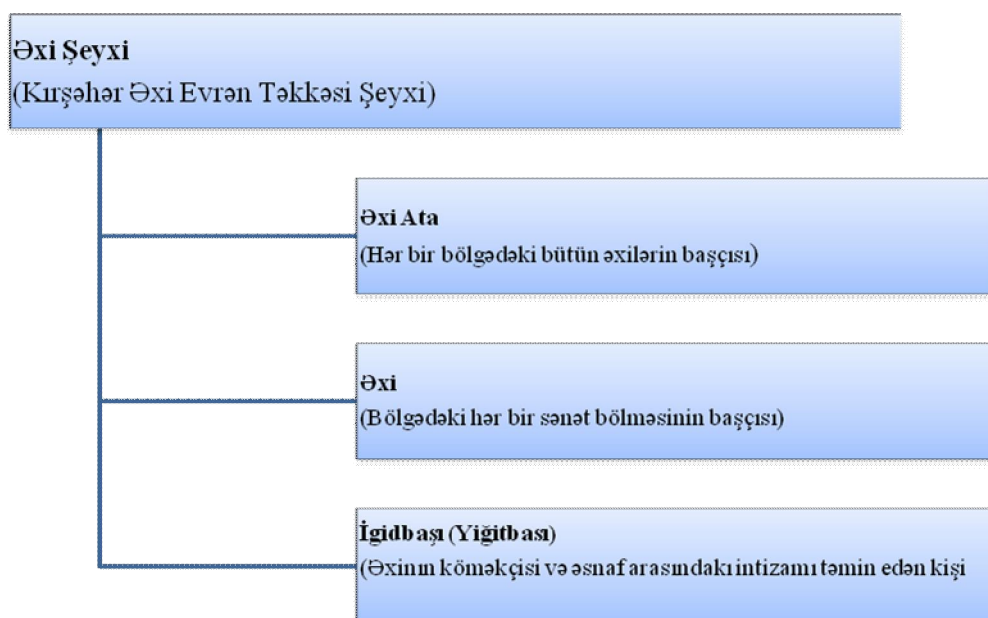
Əxiliyi dayanıqlı və möhkəm edən vacib şərtlərdən biri də bu qurumun təşkilat strukturunun mükəmməlliyi ilə bağlı idi. Əxilik təşkilatında aşağıdan yuxarıya tabeçilik sistemi, ciddi intizam və cəza sistemi olsa da, təşkilatın idarə olunmasında əxlaqi dəyərlər, ənənələr və rituallar sistemi də mühüm rol oynayırdı.

Əxi birliklərinin iyerarxik quruluşu aşağıdakı formada idi:

Əxi təşkilatının başında Kırşəhər Əxi Əvrən təkkəsində oturan əxi şeyxi dururdu. Sonra bölgələrdə olan əxilərin başçısı, eyni zamanda məhəlli vətəndaş idarəsinin də başqanı olan əxi atalar gəlirdi. Onlar Əxi Əvrən təkkəsi və onun şeyxinə tabe idilər. Əxi atalar XVI əsrdən sonra siyasi nüfuzun təzyiqi ilə tədricən yerini kəndxudalıq institutuna buraxmış oldu. Təşkilat strukturunda növbəti daha aşağı statusa malik şəxs(lər) bölgədəki

hər bir sənət sahəsinin başçısı olan əxilər hesab edilirdilər. Onlar isə öz növbəsində həmin bölgədə olan əxi ataya bağlı idilər. Sənət sahəsinin başçısı olan əxidən sonra ona tabe igidbaşı (yiğitbaşı) gəlirdi. O, əxinin yardımçısı olmaqla bərabər əsnaf arasındakı intizamı da təmin edən kişi idi. Əxi birliklərində iki cür üzv var idi. Bunlardan birincisini yamaq, çıraq, kalfa (şagird) və ustadan ibarət istehsalçı və idarəolunan qrup, digərini isə əxi baba, igidbaşı və kəndxudadan ibarət idarəedənlər qrupu təşkil edirdi (4, 79).

Əxi birliklərinin iyerarxik strukturu:

Mənbə: (5, 15)

Əxi təşkilatına üzv olma fütüvvənaməyə (nizamnamə – Ə.Ə.) əsasən həyata keçirilirdi. Üzv olmaq istəyən hər kəs öncədən bu nizamnamə ilə tanış olmalı və burada irəli sürülən əxlaqi və dini əmrlərə əməl etmək öhdəliyi götürürdü və bu əmrlərin yerinə yetirilməsi məcburi idi. Fütüvvənaməyə görə, təşkilat üzvlərinin yerinə yetirməsi vacib dəyərlər vəfa, doğruluq, əmniyyət, cömərdlik, təvazökarlıq, nəsihət, doğru yola sövq etmə, əfv etmə və s. idi. Şərab içmə, zina, yalan, qeybət, hiylə və s. kimi davranışlar isə məsləkdən qovulmağı vacib edən səbəblər idi (6, 540-541).

Əxilik təşkilatına girmə və burada daha yüksək mərtəbəyə yüksəlmək müəyyən mərhələlərdən keçməklə gerçəkləşirdi. Bir mərhələdən digər bir üst mərhələyə keçid müəyyən mərasimlərin icrası ilə həyata keçirilirdi. Bu mərasimlərə əxiliklə bağlı fütüvvənamələrdə də geniş yer verilməkdədir.

Əxi təşkilatına qəbul bir qayda olaraq iki mərhələdə gerçəkləşirdi. İlk mərhələdə birliyə girmək istəyən şəxs bunun üçün uyğun əxi birliyinə müraciət etməli idi. Əxi üzvlüyünə müraciət edən şəxs igid (yiğit) və yaxud sufi təriqətlərində olduğu kimi talib adlanırdı. İkinci mərhələdə igiddə əxiliyin

prinsiplərinə uyğun xüsusiyyətlərin olub-olmaması çox ciddi surətdə araşdırılırdı. Fütüvvətnamələrdə əxiliyin qapısının yaxşı, əxlaqlı olan hər kəsə açıq olduğu ifadə edilməklə yanaşı, hansı peşə sahiblərinin də bu təşkilata üzv ola bilməməkləri aydın göstərilir. Məsələn, əxi qaydalarına görə münəccimlərin bütün işləri yalan üzərində qurulduğuna görə əxiliyə yaxın buraxılmırdı. Dəllallar da arzu olunmaz sayılırdı, çünki onlar fütüvvət şərtlərindən olan «vəfa»ya sadıq deyillər və alış-veriş zamanı xalqın yox, mal sahibinin mənafeyini qoruyurdular. Dostluqları isə mənfəətə görə idi. Qəssablarn işləri qan tökmək olduğundan qəbul edilməzdilər. Ovçular tələ qurmaq, tor qurmaq məşğuliyyəti səbəbindən, möhtəkirlər qıtlıqdan istifadə edib pul qazandıqları üçün qəbul edilmirdilər. Bundan başqa, peşəsindən asılı olmayaraq, bütün spirtli içki içənlər, pis nəzərlilər (naməhrəmə pis nəzərlə baxanlar), qeybətçilər, paxıllar, böhtançılar, oğrular və cahillər də sənətindən asılı olmayaraq təşkilata üzv ola bilməzdi (7).

Əxi təşkilatına üzv ola bilməyənlər əsasən aşağıdakı şəkildə sıralanırdı:

- Kafirlər
- Münafiqlər
- Münəccimlər
- İçki içənlər
- Dəllallar
- Pişə-gar (sözündə durmayanlar)
- Qəssablər
- Cərrahlar
- Əməl-darlar
- Səyyadlar (Ovçular)
- Möhtəkirlər
- Bədnəzərlilər
- Ayıb axtaranlar
- Xəsislər
- Qeybət edənlər
- Böhtan edənlər (böhtançılar, yalançılar) (8, 53)

Ancaq bəzi istisnalar da olurdu. Hər qırx heyvan kəsəndən sonra bir qurban kəsən, min heyvan kəsəndən sonra isə bir kələni azad edən qəssablarn fütüvvəyə qəbul edilmələri haqqında məlumat da var (6).

Müraciəti müsbət qarşılananlar isə üzvlüyə mərasimlə qəbul edilərdilər. Üzvlüyə qə-

bul mərasimi belə başlanardı: əvvəlcə Əxiliyə qəbul edilmək istənilən şəxs (namizəd) tərəf edilər, sonra isə xirka və şalvar geydirilər, belinə qurşaq sarılandı. Daha sonra halva bişirilər, bu halvadan qonşu şəhərlərə göndərilərək namizədin üzvlüyü onlara bildirilərdi. Əxiliyə ilk girən adam – talib, sonra nim tariyk (yola girən), ən sonra sahib-tariyk (yol sahibi) olaraq adlandırılırdı (9).

Əxilik iyerarxiyasında peşə dərəcələri yamaq, çıraq, şagird (kalfa) və ustadan ibarət idi. Yamaqlıq dövrü ən çox 10 yaşındakı bir uşağın vəlisi tərəfindən müəyyən bir sənət öyrənməsi məqsədilə ustaya verilməsi ilə başlayırdı (10, 37). Əxiliyə qəbul olunmaya ciddi yanaşılır və buna xüsusi əhəmiyyət verilərdi. Çıraq əxiliyə qəbuldan əvvəl bəzən aylarla sürən araşdırma ilə üzleşərdi və əgər araşdırmada ən kiçik bir şübhə yaranırdısa, onda o əxiliyə qəbul edilməzdi. Təşkilata girmək istəyənin əxlaq və tərbiyəsi üzərində aparılan araşdırmalar müsbət nəticələndisə, onda həmin şəxs keçirilən bir mərasimlə üzvlüyə qəbul edilirdi (11, 25). İki il pulsuz və davamlı yamaqlıq edən kişi ustasının, şagirdlərin, vəlisinin və əsnaf şeyxinin qatıldığı bir mərasimlə çıraqlığa qəbul edilirdi. Çıraqlığa qəbul edilən şəxs ustasının mənəvi övladı olur və usta çırağın həm peşə həyatından, həm də ictimai həyatından məsul tutulurdu. Usta çırağın bütün haqlarını qoruyur və onu əsla istismar etməzdi. 1001 gün çalışaraq çıraqlıq müddətini tamamlayan (bu müddət bəzi sənət növlərində çox ola bilərdi. Məsələn: zərgərlikdə bu müddət 20 ilə qədər uzanırdı) gəncin ustası, çırağın peşə və ictimai baxımdan kafi dərəcədə yetişdiyini və əxlaqdan da mükəmməlləşdiyini təşkilata bildirərdi. Təşkil edilən bir mərasimlə çıraq, ustası tərəfindən belinə dəsmal bağlanaraq şagirdliyə yüksəldilirdi. Üç ili əxlaq və peşə qaydalarına uyğun təlimini tamamlayan və ən az üç nəfər çıraq yetişdirən şagird, sənəti ilə bağlı hazırladığı əsəri ustalıq məclisinə təqdim edər və ciddi bir imtahanı keçərdi. Əxilik təşkilatında hər bir əxinin qabiliyyətinə uyğun seçdiyi bir peşəsi olurdu və o, bu işlə davamlı olaraq məşğul olaraq, öz sahəsində mütəxəssis səviyyəsinə yüksəlirdi. Mütəxəssis səviyyəsinə yük-

sələn şəxsın şagird və ustaları tərəfindən öyrədilməsi və zərurət olmadıqca iş dəyişdirməsi də yaxşı qarşılanmırdı. Ustalıq məqamına yüksələn şəxslərə, yenə də təşkil edilən bir mərasimlə ustası tərəfindən şagirdlik qurşağı çıxarılaraq yerinə ustalıq qurşağı bağlanardı. Yeni ustaya dükan açma bilməsi üçün əsnaflar arasında yardımlaşma və dayanışma məqsədilə qurulan "ortağ sandıq"dan kömək edilir və bu sərmayəyə ayrıca öz ustası da kömək edərdi (12, 154).

Peşə mərasimləri: Əxilik təşkilatında məslək pillələrilə bağlı tətbiq olunan mərasimlər əsasən aşağıdakılardan ibarət idi:

- Çıraqlıq mərasimi (yol atası və yol qardaşı əldə etmə),
- Şagirdlik mərasimi (yol sahibi olma),
- Ustalıq mərasimi (icazət).

Çıraqlıq mərasimi (yol atası və yol qardaşı əldə etmə): Əxilik təşkilatına qəbul ediləcək yeniyetmələr üçün təşkil edilən "yol atası və yol qardaşı əldə etmə" mərasimi, bir giriş mərasimidir. Bu mərasim çıraqlığa qəbul mərasimidir. Əxiliyə girəcək gənclər əvvəlcə özlərinə bir rəhbər seçirlər. Rəhbər, əxiliyə girmək istəyən (çıraqlıq istəyən) adamı "əxi ata" adı verilən rəisə tanıdır və ona zəmin olur. Bununla bağlı zaviyədə bir yığıncaq təşkil edilir və bu yığıncaqda, gənc (çıraqlıq namizədi) əvvəlcə tövbə edir, sonra isə əxi ata dua oxuyur. Çıraqlıq namizədi bu yığıncaqda özünə bir "yol atası (usta)" və "iki yol qardaşı" seçir (sağ yol qardaşı və sol yol qardaşı olan bu dostlar "yol boyu" çıraqlığa yardım etməli idilər). Bu seçki çıraqlıq usta arasında bir növ sözləşmə xarakteri daşıyır (13, 182). Çıraqlıq mərasiminin icra tərzini müxtəlif fütüvətnamələrdə geniş surətdə öz əksini tapmışdır. Xatırladaq ki, bəktəşiliyə qəbul mərasimi də əxilərdə olduğu kimi həyata keçirilirdi.

Çıraqlıq mərasimi az fərqlə əsasən aşağıdakı şəkildə həyata keçirilirdi (Razavînin, "Fütüvətname-i Kəbir" əsərinə əsasən Çıraqlıq mərasiminin təsviri):

Məclisdə yeni talib (çıraqlıq istəyən) yol atalığına, ustalığa və iki yol qardaşlığına kimləri seçsə nakibə (daxili məsələləri nizamlayan - Ə.Ə.) bildirər; "Mən filanı usta,

filan iki şəxsi də qardaşlığa seçdim" deyər. Nakib mərasimin keçirildiyi yerin ortasına çıraqlıq namizəd ilə birlikdə gələrək, məclisdəkiləri salamlayaraq və gəncin çıraqlıq olmaq istədiyini bildirər. Nakib çıraqlıq olmaq istəyən gəncin seçdiyi usta və qardaşları da mərasim iştirakçılığına tanıdır. Məclisdəkilər "mübarək olsun" deyərək, salavat və təkbir gətirirlər. Bu vaxt namizəd, hazırlanan hədiyyələri yol atası və yol qardaşlarının önünə qoyar və diz çökər. Namizədin yol qardaşları da onun yanına gələr və biri sağına, biri də soluna keçərək diz çökürlər. Ata və oğul (usta və çıraqlıq) sağ əllərini irəli uzadıb baş barmaqlarını qarşı-qarşıya tutmaqla əl tutuşurlar. Sonra əllərinin üzərinə bir dəsmal örtürlər. İki yol qardaşı çıraqlıq namizədinin ətəyindən tutaraq birlikdə yol atanı dinləyərlər. Yol atası, *Quranın "Yasin" surəsindən "Ey Adəm oğulları! Məgər Mən (dünyada) sizə: "Şeytana ibadət etməyin, o sizin açıq düşməninizdir!" - deyə buyurmadımı?! Bə: "Mənə ibadət edin, bu, doğru yoldur!" - (deyə əmr etmədimmi?!)"* (14, 36/60-61) *ayələrini oxuyar. Sonra yol qardaşları əllərini atayla oğulun əlləri üzərinə qoyurlar. Yol atası əlini əlinin üstünə qoyub beyət ayətini ((Ey Peyğəmbər! Hüdəbiyyə səfəri zamanı bir ağacın altında beyətlirizvanla) sənə beyət edənələr, şübhəsiz ki, Allaha beyət etmiş olurlar. Allahın (qüdrət) əli onların əllərinin üstündədir. Kim (beyəti) pozsa, ancaq öz əleyhinə pozmuş olar (bunun zərəri yalnız onun özünə dəyər). Kim Allahla etdiyi əhdi yerinə yetirirsə, Allah ona böyük mükafat verir.)* (15, 48/10) oxuyar və belə nəsihət verir: "Böyüklük Allahın işləri üçündür, şəfqət Allahın məxluqatı üçündür. Dünyada dözümlü içində, axirətdə şəfqət içində ol. Ey oğul, hara gedirsənsə, izzət və hörmət ilə get; harada əyləşirsənsə, ədəb ilə otur; nə söz söyləsən, hikmət ilə söylə, qulaq as, dinlə; dayandığın zaman xidmət ilə dayan" deyər (16, 5-6).

Yol atasının nəsihətləri müxtəlif fütüvətnamələrdə fərqli ola bilərdi. Yol ata nəsihətlərindən başqa bir nümunə: "Pirinizdən əsla üz çevirməyin, fərzləri tərks etməyin, sünnyəyə uyğun hərəkət edin. Dininizi, malınızı və ismətinizi qoruyun, hara xərcləyir-

sinizsə, izzətinizi qoruyun. Ədəblə oturun və deyilən şeyləri gözəl bir şəkildə dinləyin. Sözlünüz hikmətli olsun, edilməsi lazım olan xidmətlərdə qüsur etməyin. Öz qazancınıza güvənin" (13, 182) və s.

- Şəddin mənası nədir?
- Şədd kimdən qaldı?
- Ustan sənə nə verdi?
- Hansı qapıdan girdin?

- Kimin kiçiyisən?
- Sənəti necə öyrəndin?
- Pirin və ustadın neçədir?
- Ərkan qapısı neçədir?
- Bunlar nələrdir?
- Kimin icazətiylə rəvan oldun?
- Ustan sənə nə etdi?

Yol Ata əmanətləri: Aynü ammün (göz-
lərin kor olsun, yəni görülməsi lazım olmayanı
görmə), lisnu şommün (dilsiz ol, əbəs söz söy-
ləmə) üzün bikmün (qulağın kar olsun – la-
zımsız sözü dinləmə), yədu maktun (haqqın
çatmayana əlini uzatma), riclün məcruhun
(gedilməyəsi yerə getmə)» (18) nəsihətlərini
başla vurduqdan sonra usta və üç çırağ dua edər
və güləb suyu çəkirdi. Bununla da gənc artıq
əxilik təşkilatına çırağ olaraq qəbul edilmiş
olardı. Bu mərasim usta və çırağın üzərinə
müəyyən məsuliyyətlər qoyaraq onları bir-
birinə daha möhkəm bağlayardı.

Yol Qardaşı nəsihətlərindən: «Təriqət
qardaşı kimdir, sənə nə söylədi?» «Yeddi söz
söylədi: hər şeyə təhəmmül elə, hər şeydə
hafiz ol, ağıllı ol, xeyirli iş gör, qeybət eləmə,
elm öyrən, yalan və böhtan söyləmə» (18).

Əxilik təşkilatındakı təhsilin əsasını təş-
kil edən və həmrəylik və yardımlaşmanı tə-
min edən bu mərasim mənəvi bir abı-hava
yaradardı. Mərasimin sonunda usta və çıraqlar
bir-birlərinə qarşı haqq və vəzifələrini böyük
bir məsuliyyətlə yerinə yetirməyə çalış-
şarlar. Çırağ, ustanın göstərdiyi yolla gedər,
ona sədaqət, səmimiyyət və itaət duyğuları-
la bağlanardı. Ustanın göstərdiyi şəkildə hər-
əkət edər (13, 182-183).

Çıraqlıqdan çıxma mərasimində mü-
hüm elementlərdən biri də çırağdan sorulan
suallarla bağlıdır. Əxi ata qarşısında diz çö-
kən çırağdan bir qayda olaraq aşağıdakı sual-
lar sorulur:

- Təslimiyyət, vəfadır.
 - Həzrəti Əlidən.
 - İcazət.
 - İradət qapısından girdim,
İcazət qapısından çıxdım.
 - Sənət mütəxəssisinin.
 - Ərənlərin hüzurunda.
 - Pirim birdir, ustadım mindir.
 - Dördüdür.
 - Şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət.
 - Siz ərənlərin icazəsizlə.
 - Mən ustama xidmət etdim.
- Ustadım mənə sənət öyrətdi (17).

Şagirdlik (Kalfalıq) Mərasimi (yol sahibi olma):

Çıraqlıqdan şagirdliyə keçid yenə bir
mərasimlə həyata keçirilirdi. Şagirdliyə yük-
səldilmə mərasimi eyni zamanda "yol sahibi
olma" mərasimi də adlandırılmaqdadır.

Mərasimdə, şagird namizədi şədd (əxi-
lərin məsləklə bağlı keçid mərasimlərdə bel-
lərinə bağladığıları pambıqdan və ya yundan
hazırlanmış dəsmala verilən addır) bağlar və
qurşaq kuşanır. Bu mərasimin çıraqlıq məra-
simindən ən əhəmiyyətli fərqi, o sənət sahə-
sinin nakibi, şagird namizədi üçün məclisdə-
kilərə xitab olaraq; "Əzizlər bu müridin iradə
idinə nə buyurarsınız." şəklindəki bir ifadəylə
məsləhətləşməsidir. Məclisdəkilərə məsləhət-
ləşmənin başlıca məqsədi şagird olacaq ada-
mın qismən də olsa məclisdə ustasından ayrı
olaraq tək başına hərəkət edə bilmə bacarığını
qazanmış olması ilə əlaqədardır (13, 183).

Ustalıq Mərasimi (icazət):

Əxi birliklərində ustalıq mərasimləri,
ümumiyyətlə, yaz mövsümündə təşkil edilirdi.
Şagirdlik müddətini müvəffəqiyyətlə başa vur-
muş və ustalıq keyfiyyətlərinə yiyələnmiş şəxs
ustalığa iddialı ola bilərdi. Xüsusilə də, usta
şagirdinin yetkinləşdiyinə inanardısı ona ustalıq
təklif edər. Usta adını qazanmaq mütləq usta-

lığa yüksəldilmə mərasimi ilə həyata keçirilirdi. Usta namizədi, hazırlıqlarını (alət, iş yeri, çıraq, şagird təmini kimi) tamamladıqdan sonra mərasim üçün gün müəyyənləşdirilirdi. Ustalığa yüksəldilmə mərasimi də, digər mərasimlərdə olduğu kimi, nakib tərəfindən idarə edilirdi. Ustalıq mərasimi aşağıdakı şəkildə həyata keçirilirdi: Mərasimə bütün nakiblər və ustalar çağırılar. Bunlar iki dairədə toplaşardılar. Ön sırada nakipler, arxa sırada isə ustalar oturardı. Müfti və Qazi də mərasimdə iştirak edərdi. Daha sonra usta namizədinin ustası söz alar və şagirdi yetişdirərkən əlindən gələn bütün səylərini əsirgəmədiyini, buna Allahın şahid olduğunu ifadə edərək, şagirdinin usta olmağa hazır olduğunu və hər halından razı qaldığını ifadə edərdi. Şagirdinə dua edərək nəsihət verən usta, daha sonra belə deyərdi: "Alimlərin dediklərini, nakiblərin öyüdlərini, mənim sözlərimi tutmazsansa, ana, ata, müəllim, usta haqqına diqqət yetirməzsənsə, xalqa zülm etsən, yetimin haqqını alsan və Allahın qadağanlarından çəkinməzsənsə haqqım haram olsun." Bu dua və öyüdlərdən sonra, usta şagirdinin şagirdlik qurşağını çıxarıb, öz əli ilə ustalıq qurşağını usta namizədin belinə bağlayardı. Bütün bu edilənlərdən sonra, dua edilir, yeni usta bir-bir məclisdəki böyüklərin əllərini öpər, duaların qəbul edər və beləcə mərasim sona yetərdi (13, 183).

Ustalıq mərasimində əxi seyxi tərəzini göstərərək;

"Ey Oğul!

Can və könül rahatlığı ilə indi ustalığa izin (destur) istəyirsən. Məsləyindəki əhliyyətinə öz işinlə isbat etdin. Yol qardaşların, ustan səni təriflədilər, dünya davranışlarında sənə zəmin oldular. Axirət işlərində də səni haqq yolunda gedən, dinini, dəyanətini bilir, deyə söylədilər. Məmnun olduq. Uca mövlamızdan, cümlə mömin qulları ilə birlikdə səni də dünya və axirət nemətlərinə qovuşdurmasını niyaz edirik...

Ey Oğul!

Haqq al, haqq ver. Kimsəyə dediyindən əskik vermə ki, Haqq Təala qazancına və ömrünə bərəkət verə. Və hər vaxt tərəzini əlinə alanda axirət tərəzisini xatırlayasan. Yaxında gərək biləsən ki, kim halala hesab qatıb, şübhə yaradıb.

Haydı, oğul, ona görə dirilik üçün ehtiyac duy..." (13, 183).

Ustalıq mərasiminin "halallıq" hissəsində ustası, yeni usta olan şagirdinin kü-rəyinə sığal çəkərək belə dua edərdi:

"Daşı tut qızıl olsun.

Allah səni iki dünyada əziz etsin

Tutduğun işdən xeyr gör.

Ərənlər, pirlər həmişə yardımçın olsun.

Allah ruzisini bol etsin, yoxsulluq göstərməsin.

Çətinlik çəkdirməsin.

Alimlərin dediklərini, əsnaf şeyxinin nəsihətlərini, mənim sözlərimi tutmazsansa, ana, ata, müəllim, usta haqqına riayət etməzsənsə, xalqa zülm edərsənsə, kafir və yetim haqqı yeyərsənsə, xülasə, Allahın qadağanlarından çəkinməzsənsə, iyirmi dirnağım axirətdə boyuna çəngəl olsun"(19) .

Əxi Atanın yeni ustaya nəsihətlərindən: "Harama baxma, haram yemə, haram içmə. Doğru, səbirli, dayanıqlı ol. Yalan danışma. Böyüklərindən əvvəl sözə başlama. Kimsəni aldatma. Qənaətkar ol. Dünya malına tamah etmə. Səhv ölçmə. Əskik dartma. Qüvvətli və üstün vəziyyətdə ikən, bağışlamasını, hiddətli ikən incə davranmasını bil və özün möhtac ikən belə, başqalarına verəcək qədər comərd ol" (20, 198).

Ayrıca ustalıq istənilən şagirdə simvolik olaraq sənətlə bağlı bir-iki dənə alətin verilməsindən sonra, usta namizədi, ustanın və digər yaşlıların əllərini öpər və minnətdarlığını dualara ifadə edər. Digər usta və şagirdlər tərəfindən bu yüksəlməni və yeni şagirdin aralarına qatılısını simvolizə edən "dəsmal qurşanma" və *Qurani Kərimdən "ayə" oxunmasından sonra "ustalığa qəbul mərasimi" tamamlanmış olurdu* (13, 184).

Qeyd edək ki, əxiliklə bağlı bütün mərasimlər, o cümlədən qəbul mərasimləri də tək-kələrdə "mərasim məhfili" deyilən yerlərdə həyata keçirilirdi. Məhfildə hər kəsin oturacağı yer qabaqcadan müəyyən idi (fütüvvətnamələrdə bu barədə ətraflı olaraq məlumat verilir). Məhfildəki bütün işlərə nakip cavabdeh idi. Mərasimin başa çatmasını şeyxin və ya nakip

tərəfindən bir tas suyun içinə duz atılması ilə məclisdəkilərə bildirərdilər (31, 173).

Ümumiyyətlə, əxiliyə qəbul və məslək pillələrini aşan zaman keçirilən mərasimlər zamanı çarup çəkmə (süpürmə), hədiyyə vermə, nəsihət vermə, əl öpmə, duzlu su içmək və şədd qurşanmaq kimi ayinlər də icra olunurdu.

Bu ayinlərin içərisində "şədd qurşanmaq adəti"nin ayrı bir özəlliyi var idi.

Şədd bir qayda olaraq öyrədilib, yetişdirilən çıraqların ustalıq icazətini aldıqları mərasimdə bellərinə bağlanan pambıqdan və ya yundan hazırlanmış dəsmala verilən addır. Ancaq bu adət əxiliyə qəbul və peşə hazırlığında bir yüksək mərtəbəyə yüksəliş mərasimlərində də tətbiq olunurdu. Beş dəfə bükülən və üç dəfə qatlanan Şədd xurma yarpağından hörülmüş qabın içində, üç dəfə qatlanmış səccadə ilə birlikdə mərasimin başçısı Əxi Ataya təqdim olunurdu. O da öz növbəsində bu qurşağı usta iddiaçının belinə bağlayırdı (21). Bu mərasim usta namizədinin hazırlıqlarını mükəmməl olaraq başa vurduğunun, onun usta kimi yetişdiyinin bildircisi idi.

Şədd qurşanılkən üç düyün vurulur, sonra şəddin ucları bağlanma formasına görə sağ və sol tərəfdən qurşağın içinə salınırdı. Buna "təkmil" deyilirdi (22, 102). Fütüvvətnamələrdə şəddin üç düyünlü bağlanmasının "əhdə, beyətə və vəsiyyətə" işarə edildiyi bildirilir (23, 241-242). Bu eyni zamanda, Fütüvvət əhlində əxlaqi düstur olan "əlinə, belinə, dilinə sahib olmaq" mənasına işarə olunduğunu da bildirirdi (24, 199). İ.Melikoff, bu üç düyün vurmağın Mani dinindəki, "ağzın möhürü, əlin möhürü və ürəyin möhürü" şəklindəki üç möhürdən götürüldüyünü irəli sürür (25, 123). O, bu fikrini əsaslandırmaq üçün bir vaxtlar uyğurlarda mani dinin qəbul edilməsinə işarə edərək bu fikrin uyğurlar vasitəsi ilə keçə biləcəyinə diqqət çəkir. Əxildə tətbiq olunan qurşaq bağlama adətinin qaynağını Gölpınarlı əsgir İnan mədəniyyətində arıyaraq bunu zərdüştlüklə bağlayır (26, 83-85). Lakin qeyd edək ki, qurşaq bağlama adəti hələ qədimlərdən ayrı-ayrı xalqlar, o cümlədən Türklər arasında da geniş yayılmış adətlərdən biri olub. Türk mədəniyyətində də əxilərkinə bənzər qurşaq qurşanan alplar təşkilatı olmuşdur. Ağ Hunlarda, "qurşaq" alplar arasında,

iyirmi adamı keçməyən birliklər var idi. Köhnə iç Asiya üsulunda, qədəh və qılınç ilə and içmək mərasiminin Türklərdə də tətbiq olunduğu məlumdur. And içmək, həm sədaqət andı vermək, həm qardaşlıq qurmaq idi (27, 89). Qurşaqların, əsgir Türklərin din adamı olan qamların paltarlarını tamamlayan bir ünsür olduğu da məlumdur (28, 93-94). Fütüvvə gələnyində də qurşaq bağlamaq adəti mövcud olmuşdur. Fütüvvə dərəcəsinə yüksən şəxslərin bellərinə zünnar adlanan xüsusi kəmərlər bağlanırdı. Tarixi mənbələrdə Böyük Mürşid Şihabəddin Əbuhəfs Ömər Sührəvərdinin xəlifə əl Nasirin göstərişi ilə onun göndərdiyi kəməri fütüvvə üzvlüyünə qatılmaq üçün Sultan İzzəddin I Keykavusun belinə bağlaması ilə məlumatlar vardır (29, 65-66).

Əxiliyə qəbul və Məslək pillələrində daha üst məqama keçidlə bağlı keçirilən mərasimlərdə maraqlı məsələlərdən biri də nakiblərin və taliblərin yerışı və şeyx qarşısında duruşu ilə bağlıdır. Yerış aşağıdakı şəkildə həyata keçirilirdi: əvvəlcə sağ addım atılır, sonra sol addım onun yanına gətirilir və sağ ayağın baş barmağı sol ayağın baş barmağının üstünə qoyulur. Əllər isə sağ əl üstə gələcək şəkildə və barmaqları düz tutub uzadaraq sinəsinin üstünə çarpaz vəziyyətdə qoyulur. Bu duruş niyaz duruşu adlanır (26, 67). Xatırladaq ki, bu cür duruş vəziyyəti sonradan əxilərin bütün mərasimlərində, eyni zamanda Bəktəşilik və Mövləlikdə də tətbiq olunan duruş vəziyyətləri idi. Araşdırıcılar bu cür gedış və duruş hərəkətlərinin müəyyən bir mənə daşdığı və nələrisə simvolizə etdiyini irəli sürürlər. Bu baxımdan türk araşdırıcısı R.Soykutun bu hərəkətlərin şərhini ilə bağlı fikri maraqlıdır: "Sağ ayaq ağılı, sol ayaq isə hissiyyəti təmsil edər. Baş barmaqları üst üstə qoymaqla; insanoğlunun ümumiyyətlə bütün işlərinə hisslərinin təsiri altında başladığını, amma yetişib təkmilləşdikcə ağılını istifadə etdiyini; ağılını hisslərinə köməkçi etdiyini; yaxşını-gözəli, doğrunu-xeyirli tapma bildiyini, praktik olaraq ifadə etdiyini bildirir" (30, 49).

Sonda yekun olaraq onu qeyd edək ki, əxiliyin peşə ilə bağlı rituallar və mərasimlər sistemi təkcə öz orijinallığı ilə fərqlənmirdi. O eyni zamanda, əxlaqi dəyərlərin qorunmasına, peşəkarlıq keyfiyyətlərinin yüksəldilməsinə, ciddi intizam, təşkilatın prinsip və

qaydaları ilə bağlı məsələlərin yerinə yetirilməsində xidmət edirdi.

ƏDƏBİYYAT:

1. Bayram, Mikail, Türkiyə Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Əxiliyin Doğuşuna Etkisi, Türkiyə Selçukluları Üzerine Araştırmalar, Kömen Yay., 2003, Konya, (s. 58 - 71.)
2. Köksal, M. Fatih. Ahi Evran ve Ahilik, 2. Baskı, Kırşehir Valiliği Yay., Kırşehir 2008.
3. Gürsoy Akça, Anzavur Demirpolat. Heterodoxy-Orthodoxy Tartışmaları ve Türk Fütüvvət Teşkilatı (Ahilik). //Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 2003, Sayı: 10, s. 203-213
4. Galip Demir, "Ahilik ve Yükselen Değerler", Görüş, Ocak, 2001.
5. Ekrem Erdem, Ahilik, Ahlakla Kalitenin Bulduğu bir Örgütlenme Modeli, Kayseri Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği, 2.B Kayseri, Ekim-2004.
6. Kazıcı Ziya, "Ahilik" maddesi, TDVİA c. I. s. 540 -541
7. Sadıqov Vaqif. Fütüvvət. <http://addm.az.iatp.net/futaz.html>
8. Gölpınarlı Abdülbaki. "İslam ve Türk İllerinde Fütüvvət Teşkilatı ve Kaynakları". İ.Ü.İ.F. Mecmuası. İstanbul 1950. II, Ek Beş Adet Fütüvvetname.
9. Demirez Ayşe. Ahilerde Ahlak Anlayışı. Yeni Yüksektepe Kültürel-Felsef-Hümanist Dergi, Sayı:30. <http://bakirkoy.aktiffelsefe.org/index>.
10. Ayşe İrmis, "Bir Örgüt Kültürü Örneği Olarak Türk Milli Kültüründe Ahilik", TürkYurdu, Cilt:18, Sayı: 126, 1998.
11. Yusuf Ekinci, Ahilik ve Meslek Eğitimi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 862, MilliEğitim Basımevi, Ankara, 1989.
12. İbrahim Durak, Atilla Yücel. Ahiliğin Sosyo-Ekonomik Etkileri ve Günümüze Yansımaları/Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdarî Bilimler Fakültesi Dergisi. Y.2010, C.15, S.2 s.151-168.
13. Ahmet Taskın. Ahilik teşkilatının toplam kalite yönetimiyle karsilastirilmesi ve analizi. P A R T V. ASIAN PERSPECTIVES IN WORLD ECONOMY AND ECOLOGY. S.175-184. <http://www.asianpa.net>
14. Qurani Kərim. Surə 36, ayələr 60-61.
15. Qurani Kərim. Surə 48, ayə 10.
16. M. Saffet Sarıkaya. Osmanlı Toplumunun Dinî Yapısına Bir Bakış Denemesi: Ahilik-Bektâşilik İlişkisi I", Arayışlar, sayı:2, Isparta, 1999.
17. Ali Duran Gülçiçek. Ahi Evren Veli ve Ahi kurumlarının alevilik-bektaşilikle ilişkileri. <http://www.hacibektaşlılar.com>
18. Sadıqlı Vasif. Bəzi Fütüvvət istilahları. «Bizim Yol» qəzeti, 13 aprel 2003.
19. Ahi birliklerini yapisi yapisi ve faaliyetleri. <http://canakkalempmem.k12.tr/ahilik/yapisi.htm>
20. Taner Tatar, Mehmet Dönmez. Zihniyet ve iktisat ilişkisi çerçevesinde Ahilik kurumu. Doğu Anadolu Bölgesi araştırmaları; Malatya 2008.194-202.
21. Şədd Töreni. <http://www.kirsehirliyiz.com>
22. Gölpınarlı, "Şeyh Seyyid Gaybî oğlu Seyyid Hüseyin'in Fütüvvetnâmesi", İÜİFM, c. XVII, Nu:1-4, 1955-1956.
23. Bedri Noyan, Bektâşilik Alevilik Nedir?, 3. Baskı, İstanbul 1995
24. Gülşehrî, Mantıku't-Tayr, haz. A.S. Levend, Ankara 1957.
25. İrene Melikoff, Uyur İdik Uyardılar, Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları, İstanbul, 1993
26. Gölpınarlı, "İslam ve Türk İllerinde Fütüvvət Teşkilatı", İÜİFM, c. XI, Nu: 1-4, 1949-1950,
27. Esin, Emel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş, İstanbul, 1978.
28. Abdulkadir İnan, Tarihte ve Bugün şamanizm, 4. Baskı, Ankara 1994.
29. Çingiz Qacar. Qədim və orta əsrlər Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri. Bakı, Nicat, 1997 65-66.
30. Refik Soykut, İnsanlık Bilimi Ahilik, Ankara 1980.
31. Ali Torun, Türk Edebiyatında Türkçe Fütüvvetnâmeler, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1998.

Аскер Ахмед Суджаят оглу

**СТРУКТУРА И
ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ РИТУАЛЫ
ОРГАНИЗАЦИИ АХИ**

РЕЗЮМЕ

Прием в члены организации Ахи осуществлялся согласно уставу. Каждый, кто хотел стать членом организации должен был ознакомиться с уставом и брал на себя обязанность исполнять моральные и религиозные приказы. Вступление в Ахийскую организацию и повышение на более высокую ступень реализовывалось с прохождением определенных этапов. Повышение на более высокий уровень осуществлялось выполнением разных ритуалов. Эти ритуалы отличались своей серьезностью. Одним из важных условий для вступления в ахийскую организацию являлось наличие определенного занятия, ремесла. Двери ахиев были открыты для всех порядочных людей. В организацию не допускались астрологи, посредники, спекулянты, люди употребляющие алкоголь, сплетники, клеветники, завистники, воры и невежественные люди. Для повышения уровня организации проводились такие ритуалы, как ритуал слуги (приобретение отца и брата), ученический ритуал, ритуал мастерства.

Asgar Ahmed Sudjaet oglu

**THE STRUCTURE OF AKHI
ORGANIZATION AND
PROFESSIONAL CEREMONIES**

SUMMARY

The membership to Aki organization is realized according futuwwa tradition. The person who wants to become the member of this organization should first become acquainted with the regulation, also conform the moral and religious orders presented in this regulation. Carrying out of the orders was mandatory. The entrance to and promotion within the Akhki organization were realized through some stages. The passage from one stage to another upper stage was carried out by the execution of some ceremonies. These ceremonies were differed by their strictness. One of the main conditions for entering to the Akhi organization is to possess some profession and occupation. The door of Akhi organization is opened to a good and chaste person, but along with this expression, all astrologers, mediators, and speculators, persons who drinks, persons with negative views, gossips, enviers, slanderers, robbers and benighted persons not depended on their occupation and profession cannot become the member of organization. The passage to an upper stage according persuasion stages in the Akhi organization is realized through chirag ceremony (to obtain path father and path brother), the apprenticeship ceremony (to obtain path) and mastery ceremony.

Hacıyev Rövşən Sabir oğlu

AMEA FSHİ “Qloballaşma və informasiya cəmiyyətinin fəlsəfi problemləri” şöbəsinin əməkdaşı fəl.üzrə fəl.dok.

E-mail: vinodelrovshan1@rambler.ru

**“XALQ” ANLAYIŞINA DAİR
(sosial-fəlsəfi təhlil)****Açar sözlər:** Etnos, xalq, millət, sosio-mədəni sistem, etnik birlik.**Ключевые слова:** этнос, народ, нация, этническая общность, социокультурная система**Key words:** ethnos, people, nation, socio-cultural system, ethnic community.

Qloballaşma şəraitində xalqların öz mədəni irsini qoruya bilməsi, milli dəyərlərin arzuolunmaz transformasiyalara məruz qalması kimi müasir dövrümüz üçün aktualıq kəsb edən bəzi sosio-humanitar problemlərin tədqiqinə keçməzdən öncə bir sıra nəzəri-metodoloji məsələlərin araşdırılmasına, onların gündəmə gətirilməsinə ehtiyac yaranır. Belə ki, elmi ədəbiyyatda bu günə qədər bəzi mühüm anlayışların, o cümlədən “xalq” məfhumunun mahiyyət və məzmununun müəyyən edilməsi ilə bağlı ziddiyyətli məsələlər öz real həllini gözləməkdədir. Bir faktı demək kifayətdir ki, postsovet məkanında “etnos”, “xalq” və “millət” anlayışlarının mahiyyət və məzmun baxımından aydın şəkildə bir-birindən fərqləndirilməsi cəhdləri indiyə qədər problemin konkret, birmənalı həllini təmin edə bilməmişdir. Hazırkı məqalədə metodoloji və qnoseoloji əhəmiyyət daşıyan bu səpgili məsələlərin araşdırılması və mümkün həlli yollarının axtarılması işinə səy göstəriləcəkdir.

Məlumdur ki, elmi ədəbiyyatda etnik birliklərin tipologiyası və təsnifatının aparılmasına, bu istiqamətdə bəzi anlayışların mahiyyət və məzmununun aydınlaşdırılması kimi məsələlərin fundamental həllinə hələ keçən əsrin 60-cı illərindən etibarən başlanılmışdır. O dövrə aid tədqiqatların araşdırılması aydın şəkildə göstərir ki, əsas *etnik birlik* tiplərinin, yəni “etnos”, “xalq” və “millət” kimi anlayışların təyini və differensasiya edilməsi məsələləri uzun illərdə mütəxəssislər arasında ziddiyyətlərlə dolu müzakirələrin aparılmasına səbəb olmuşdur. Maraqlıdır ki, mahiyyəti və məz-

munu baxımından oxşar tipli müzakirələr və bu prosesdə ortaya çıxan ziddiyyətli məqamlar indiyə qədər elmi dövriyyədə özünə yer tapmaqdadır. Yeri gəlmişkən, əvvəlki məqaləmizdə “etnos” anlayışının mahiyyət və məzmununun aydınlaşdırılması ilə bağlı müəllif mövqeyini konkret şəkildə ortaya qoymağa cəhd etdik (20). Hazırkı məqaləmizdə isə daha çox “xalq” anlayışı ilə bağlı fikirlərimizi bildirmək niyyətindəyik. Bu istiqamətdə apardığımız təhlillər isə göstərir ki, “xalq” anlayışının digər *etnik birlik* tiplərindən fərqləndirilməsi işi ilə məşğul olan keçən əsrin mütəxəssisləri daim böyük çətinliklərlə üzləşmişlər [15, s.43; 9; 11, s.78; 17, s.73] və bu vəziyyət indiyə kimi davam etməkdədir. Belə ki, bu günə qədər mahiyyəti və məzmunu baxımından “etnos”, “xalq” və “millət” kimi *əsas etnik birlik* tiplərinin eyniləşdirilməsini özündə əks etdirən yanaşmalara tanınmış alimlərin əsərlərində [4, s.73; 14] və Rusiyada tədris edilən müvafiq dərslərdə [5; 6] təsadüf olunmaqdadır. Bu anlayışların qismən də olsa differensasiya edilməsi işinə hələ keçən əsrin 60-cı illərində müəyyən cəhdlər göstərilmişdir. Məsələn, anlayışın həcmi baxımından “etnik birlik” məfhumunun “xalq” məfhumundan fərqləndirilməsi işini tanınmış mütəxəssis N.N.Çeboksarov həyata keçirməyə çalışmışdır [məs., bax: 16]. Həmin məqaləsində Çeboksarov əsaslandırmağa nail olmuşdur ki, “etnik birlik” anlayışı öz həcmi baxımından “xalq” anlayışından daha geniş məfhumdur [16, s.95]. Biz də bu mövqe ilə bölüşürük. Bununla yanaşı hətta ən müasir tədqiqatlarda belə yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz anlayışların mahiyyət və məzmununun müəyyən edilməsi ilə bağlı ziddiyyətli məqamlar özünü büruzə verməkdədir [8, s.22-26]. Qaldırdığımız məsələlərə müəyyən qədər aydınlıq gətirilməsi məqsədilə mövzunun bəzi metodoloji aspektlərinə nəzər salaq.

Sovet dövründə birmənalı şəkildə hökm sürən marksizm-leninizm ideologiyası bütün humanitar sahələrdə olduğu kimi etnologiya

elminə də irəli sürülən nəzəriyyələrin və yaradılan kateqorial aparatın müvafiq qaydalar üzrə işlənilməsinə qaçılmaz edirdi. Bu səbəbdən etnik birliklərin tipologiyasının ictimai-iqtisadi formasıların tarixi inkişafı kontekstində işlənilməsinə səy göstərilirdi. Belə metodoloji yanaşmanı özündə əks etdirən ilk tədqiqatlardan biri Tokarevin adını yuxarıda qeyd etdiyimiz məqaləsi olmuşdur [15]. “Tayfa”, “xalqlıq” [bax: 20] və “millət” anlayışlarının formalaşdırılması ilə bağlı cəhdlər də özündə bir qayda olaraq məhz bu metodoloji yanaşmanı əks etdirmişdir. Bir daha yada salmaq ki, *tayfa* ibtidai dövrün, *xalqlıq* quldarlıq və feodalizm dövrlərinin, *millət* isə kapitalizm və ondan sonra gələn dövrlərin etnik birlikləri kimi təqdim edilmişdir [10, s.50]. Demək olar ki, artıq öz ömrünü başa vurmuş bu qüsurlu tipoloji təsnifat indi də elmi tədqiqatlarda özünə yer tapmaqdadır. Əvvəlki məqaləmizdə [20] artıq göstərdik ki, ilk növbədə “*tayfa*” ilə “*etnos*” anlayışlarını keyfiyyətə bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, *etnos mahiyyəti baxımından etnomədəni sistem, tayfa isə sosiopotestar sistem* kimi çıxış edirlər. İki fərqli sosiomədəni sistemin (yəni etnomədəni və sosiopotestar) bir-birindən fərqləndirilməsi işi hələ sovet dövründə Y.Bromleyin və Y.Semyonovun tədqiqatlarında [12] həyata keçirilmişdir. Bu münasibətlə akademik Y.Bromley “etnososial orqanizm”, professor Y.Semyonov isə “sosial orqanizm” ifadələrindən istifadə olunmasını tövsiyyə etmişlər. Semyonov sonrakı tədqiqatlarında mahiyyəti və məzmunu baxımından öz fikirlərinə sadıq qalaraq, eyni zamanda onların formasına cüzi dəyişikliklər etmiş və “sosial orqanizm” terminini “sosiotarixi orqanizm” anlayışı ilə (qısaca “sosior”) əvəzləmişdir [13]. Semyonov adı çəkilən monoqrafiyasında etnosu, xalqı və ya etnik birliyi (bir daha qeyd edək ki, bu tip anlayışlar sovet dövründən etibarən eyni mənalarda işlənilməkdədir) *sosial orqanizmdən* fərqləndirməyə cəhd göstərsə də, bəzi məqamlarda onların *mədəni birlik kimi* təqdim edilməsinə çalışsa da, etnosu son nəticə etibarilə məhz *sosial birlik* olaraq başa düşmüş və bunu dəfələrlə vurğulamışdır [13, s.39-42]. Eyni zamanda Semyonovun ifadələrindən aydın şəkildə hiss etmək mümkündür ki, etnosun

sosial orqanizm və ya mədəni orqanizm olması ilə bağlı düşüncələrində tanınmış alim çətin seçim qarşısında qalmışdır. Monoqrafiyasının qeyd olunmuş səhifələrində Semyonov həm də onu bildirməyə çalışmışdır ki, *etnosun varlığının bilavasitə iqtisadi və ya siyasi amildən asılacağı yoxdur*. Digər tərəfdən Semyonov haqlı olaraq əsaslandırmağa cəhd etmişdir ki, *etnos cəmiyyət də deyildir* [13, s.41-42]. Semyonovun yuxarıdakı ziddiyyətli mühakimələrindən hasil olan mühüm nəticə isə onunla bağlıdır ki, *etnik birliklərin meydana gəlməsini o, bilavasitə iqtisadi amildən asılı kimi qəbul etməmişdir*. Bu mühüm məsələyə hələ sovet dövründə Kozlov və Bromley kimi sanballı alimlər öz tədqiqatlarında xüsusi diqqət yetirmiş (yəni onlar etnik birliklərin təşəkkülünün mahiyyəti baxımından iqtisadi amildən asılı olmadığını bildirmiş), lakin məlum səbəblərdən öz baxışlarında iqtisadi amildən tamamilə yaxa qurtara da bilməmişlər [10; 1]. Bununla yanaşı, həmin alimlər haqlı olaraq hesab etmişlər ki, etnosun yaranması bilavasitə etnik özünüdərk fenomeni ilə bağlıdır. Əgər konkret tarixi faktlardan çıxış etsək, o halda asanlıqla başa düşmək olar ki, yəhudilər əsrlər boyu öz etnik torpaqlarından məhrum olsalar da, məişət və ümumən həyat tərzini xeyli dərəcədə dəyişsələr də, etnik kimliyi müəyyən edən ən mühüm amili, yəni etnik özünüdərk qabiliyyətini min illər ərzində qoruyub saxlaya bilməmişlər. Hazırda onlar özlərini qədim yəhudi etnosunun müasir davamçıları kimi identifikasiya edirlər və bu əsasında tarixi keçmişlərinə sahib çıxmağı bacarırlar. Belə olmasa idi, bəlkə də iki min ildən çox siyasi sistemini itirmiş bir etnos öz dövlətini yenidən yarada bilməzdi. Əlbəttə ki, söylənilən fikirlərdə söhbətin məgzini siyasi quruluşun yaradılması məsələsi təşkil etmir. Burada söhbət etnik özünüdərk fenomeninin əsrlər boyu öz əhəmiyyətini saxlaya bilməsi amilindən gədir. Bu baxımdan dövləti olmayan və uzun əsrlər boyu dünyanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşan *sıqanların* bir etnos kimi bu gün də var olması dediklərimizə ən bariz misaldır.

Yuxarıdakı fikirlərdən irəli gələn sosiomədəni sistemlərin yeni tipoloji ierarxiyasını, yəni *mahiyyəti baxımından ictimai-iqtisadi formasıların tarixən bir-birini əvəzləməsi*

amilindən heç bir asılacağı olmayan aşağıdakı fərqli təsnifatını təqdim etmək istərdik. Lakin öncə bir məqama da diqqət yetirmək lazımdır. Biz, *sosiomədəni sistemlərin* şərti olaraq iki fərqli növünü ayırd edirik: *etnomədəni* və *sosiosiyasi*. Birinci növün təməlinə mədəni amil, ikinci növün təməlinə isə sosial amil dayanmışdır. Əslində tərəfimizdən sosiosiyasi sistemlərin “sosiomədəni” termin daxilində ayırd edilməsi metodoloji baxımdan o qədər də düzgün yanaşma deyildir. Daha yaxşı olardı ki, sosiosiyasi sistemlərin cinsinə görə təyini *sosiomədəni* deyil, məhz *sosial-mədəni sistem* kateqoriyası əsasında müəyyən edilsin (məsələ burasındadır ki, sosiomədəni ifadəsində “mədəni” aparıcı, “socio” isə köməkçi tərəflər kimi çıxış etdikləri halda, sosial-mədəni terminində hər iki komponent eyni güclü başa düşülür). Belə olan halda sosiosiyasi və ya potestarsiyasi sistemlərin tərkibinin onlar üçün eyni dərəcədə əhəmiyyət kəsb edən iki hissədən, yəni həm sosial, həm də mədəni tərəflərdən təşkil olunması məqamı öz dolğun əksini tapardı. Başqa sözlə, sosiosiyasi sistemin cinsinə görə təyin edilməsinin “sosial-mədəni” anlayış əsasında aparılması daha düzgün olardı. Lakin əlavə terminoloji çətinliklər yaratmamaq məqsədilə siyasi-potestar sistemlərin “*sosial-mədəni*” əvəzinə, məhz “*sosiomədəni*” kateqoriya daxilində təsnifatını məqsədəuyğun hesab etdik. Beləliklə, *sosiomədəni sistemin etnomədəni növü* daxilində *etnos, xalq və millət* kimi əsas etnik birlik tiplərini, *sosiosiyasi növü* daxilində isə *qəbilə, tayfa, dövlət* kimi əsas sosial sistemlərini ayırd edə bilərik. Qeyd etmək istərdik ki, *sosiomədəni sistem daxilində* biri digərini nəzərdə tutan, bir-birilə qırılmaz şəkildə bağlı olan iki fərqli komponentin, yəni bir tərəfdən *sosial*, digər tərəfdən isə *mədəni sistemlərin* ayırd edilməsi xüsusiyyəti Bromleyn fikirlərində özünü biruzə verir [3, s.61-62]. Bəzi metodoloji yönlü problemlərə bir qədər aydınlıq gətirilməsinə cəhd etdikdən sonra “xalq” anlayışının mahiyyət və məzmununa, eləcə də onun digər eyni tipli anlayışlardan fərqləndirilməsi məsələlərinə diqqət yetirək.

Ümumən dünyada və postsovet məkanında, o cümlədən Azərbaycanda “xalq” anlayışı ifadəsini işlətdiyimiz zaman *ilk növbədə* döv-

lən ərazisi daxilində yaşayan sosiomədəni birlik başa düşülür fikrini söyləsək, yanılmırıq. Anlayışın məzmununun *ilk növbədə* məhz bu cür anlaşılması dünya elmində artıq öz təsbitini tapmış bir məsələ kimi qəbul edilməkdədir. Digər tərəfdən, “etnos” anlayışının işlədilməsi praktikası *ilk növbədə* ibtidai icma dövrünün son mərhələsində öz etnik mənsubiyyətini müəyyənləşdirə bilmiş, etnik identikliyinə sahib çıxmış sosiomədəni toplumlara şamil edilməsi ilə səciyyələnir. Bu da heç kimdə şübhə doğurmayan bir gerçəklikdir. Belə ki, heç bir elmi ədəbiyyatda təsadüf etmək olmaz ki, son ibtidai icma dövrünün etnik toplumlarına xalq ifadəsi tətbiq edilsin. Belə olan təqdirdə ortaya təbii bir sual çıxır – artıq uzun illər elmi ədəbiyyatda “etnos” və “xalq” anlayışlarının eyni mənə və məzmununda işlədilməsinə nə ehtiyac vardır? Açıqını desək, bu günə qədər mütəxəssislər tərəfindən hər iki anlayışın eyni məzmununda işlədilməsi praktikasının hələ də elmi ədəbiyyatda özünə yer tapmasını başa düşmək olmur. Hər baxımdan (həm elmi ədəbiyyatda qərarlaşmış ənənələr, həm də təfəkkürdə məntiqi ziddiyyətə yol verilməməsi baxımından) daha düzgün deyilmi ki, “xalq” dedikdə birmənalı şəkildə istənilən dövlət daxilində orta q dəyərlər yarada bilən etnomədəni birlik başa düşülsün?! Axı marksizm klassiklərinin quldarlıq quruluşu kimi təqdim etdikləri dövrlərdə belə qədim Misirin inkişafının Orta padşahlıq mərhələsi üçün vahid xalqın formalaşması faktı artıq sübuta ehtiyacı olmayan gerçəklik kimi mütəxəssislər tərəfindən qəbul edilməkdədir [11, s.92; 8, s.19]. Eynilə tarixi inkişafın sonrakı mərhələlərində yaranmış dövlətlərin, imperiyaların əhalisinin xalq kimi təqdim edilməsi praktikası (məs., Roma xalqı) artıq bir ənənə halını almışdır. Aydındır ki, nə “Roma etnosu”, nə də “Roma milləti” ifadələrinin işlədilməsi elmi praktikada məqsədəuyğun olmayan gedişlərdir. Dediklərimiz bir daha söyləməyə əsas verir ki, ilk növbədə “etnos” və “xalq” anlayışlarının eyniləşdirilməsinə heç bir lüzum yoxdur.

Digər tərəfdən “xalq” və “millət” anlayışlarının keyfiyyətcə fərqləndirilməsi məsələsi də zənnimizcə, mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu məsələnin həllinə qismən əvvəlki məqaləmizdə

səy göstərmişik [19]. Məlumdur ki, tarixdə millətin təşəkkül tapması ilk dəfə Avropa məkanında burjuva inqilablarının baş verməsi və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması şəraitində mümkün olmuşdur. “Millət” anlayışının məzmununu baxımından dövlət daxilində vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olması şərti bu gün də həlledici əhəmiyyət daşımaqdadır. Məlumdur ki, vətəndaş cəmiyyəti üçün liberal dəyərlər əsasında xalqın ümummilliyə altına birləşməsi, onların hüquq və azadlıqlarının dövlət səviyyəsində qorunması məsələləri vacib şərtlər kimi qəbul edilir. Belə demək mümkünsə, məhz bu şərtlərin yerinə yetirildiyi təqdirdə sözün əsl mənasında millətin formalaşmasından danışmağa tam əsas vardır. Aydın ki, kapitalizmdən əvvəlki dövrlərdə bu cür şərtlər heç bir dövlət daxilində mövcud olmamışdır. Elə isə “xalq” və “millət” anlayışlarının eyni mənada işlədilməsinə nə ehtiyac vardır? Axı, əvvəldə verilən misallardan göründüyü kimi, ən azı tarixilik prinsipi baxımından xalqların meydana gəlməsi millətlərin formalaşmasından neçə min il əvvəl artıq baş tutmuşdur!

Nəzəri-metodoloji yönlü məsələlərə müəyyən qədər aydınlıq gətirilməsinə cəhd etdikdən sonra konkret faktlar əsasında “xalq” anlayışının “etnos” və “millət” anlayışlarından necə fərqləndirilə bilməsi məsələsinə diqqət yetirək. Bunun üçün ilk növbədə “xalq” anlayışının tərifini verməyə çalışaq: *dövlət daxilində ortaq dəyərlər formalaşdıraraq, etnonim və milli simvollar (siyasi, dini və s.) əsasında özünü identifikasiya edən sosio-mədəni birliyə xalq deyilir*. Burada *ortaq dəyərlər* dedikdə *ümumi dil, milli adət-ənənələr, mentalitet, davranış tərz*i və bu kimi digər mədəni-psixoloji komponentlər nəzərdə tutulur. Etonimin formalaşdırılması və milli özünüdərkini baş tutması həm obyektiv, həm də subyektiv əsaslarda mümkün olur. Obyektiv dedikdə tarixi prosesin gedişi, subyektiv dedikdə isə bir qayda olaraq ziyalılardan, ideoloqlardan və ya ölkə başçılarından həyata keçirilən milliyətçi siyasət başa düşülür. Xalq bir və ya bir neçə etnosdan əmələ gələ bilər. İstənilən halda siyasi sistemin tipindən asılı olmayaraq xalqın formalaşması üçün dövlətin mövcudluğu vacib şərtidir. Əlbəttə ki, xalqın təşəkkülü üçün ortaq dilin, adət-ənənələrin, milli ideyanın, dünyagörüşün və s. digər mədəni-ideoloji amillərin mövcud-

luğu da mühüm şərtlərdən hesab olunur. Eyni zamanda bütün etnik birlik tiplərinə xas olan ən əsas şərt kimi xalqın özünü identifikasiya etməsi amili çıxış edir. Milli özünüdərk olmayan yerdə sözün həqiqi mənasında xalq amilindən danışmağa da heç bir ciddi əsas yoxdur (yəni belə olan halda dövlət daxilində yalnız müxtəlif etnoslardan təşkil edilmiş *insan qruplarından* və ya *ölkə əhalisindən* danışmağa əsas vardır). Marksistlərin daim istinad etdikləri istehsal üsuluna, yəni iqtisadi amilə gəldikdə isə, onun təsiri bilavasitə deyil, məhz dolayısı şəkildə (yəni siyasi quruluş vasitəsilə) əhəmiyyət daşdığı səbəbindən [bax: 10, s.57-60] xalqın formalaşması məsələsində bu faktor tərəfimizdən əsas şərt kimi qəbul edilmir. Aydın ki, istənilən dövlət daxilində yaşayan insanların öz aralarında müəyyən iqtisadi münasibətlər qura bilməsi dolayısı yolla xalqın formalaşması prosesinə öz təsirini göstərə bilər. Lakin Bromley və Kozlov kimi [məs., bax: 7] biz də hesab edirik ki, iqtisadi amil xalqın formalaşması prosesində vacib şərt kimi çıxış etmir. Bir sıra nəzəri məsələləri nəzərdən keçirdikdən sonra məqalənin sonunda bir neçə konkret faktlara müraciət edək.

Azərbaycan xalqı bir sıra etnoslardan təşkil olunmuşdur desək, yanılmazıq. Xalqımızın formalaşmasında respublikamızda yaşayan bütün etnosların (və ya xalqların) az və ya çox dərəcədə rolu olmuşdur. Aydın ki, xalqımızın vahid Azərbaycan türkcəsində danışması gerçəkliyi dövlətin formalaşması prosesində sayca üstünlük təşkil edən yerli türk etnosunun aparıcı rola malik olması gerçəkliyindən xəbər verir. Demək olar ki, nadir hallarda yaranan monoetnik dövlətləri çıxmaq şərtilə, dünya xalqlarının formalaşması prosesində əsas etibarilə öndə gedən, əhalisinin sayı daha çox olan etnos xalqın vahid dilinin formalaşdırılmasında həlledici rol oynamışdır. Bu səbəbdən bir çox ölkələrdə xalqın etnonimi Azərbaycanda və ya Amerikada olduğu kimi coğrafi yer adı ilə deyil, aparıcı etnosun adı ilə formalaşır. Türkiyə, Gürcüstan, Rusiyada yaşayan etnik birliklər bu qəbildən olan xalqlara aiddir. Praktika göstərir ki, *müasir dövrdə* bir neçə etnosdan təşkil olunmuş xalqın *onu təşkil edən etnik birliklərdən yalnız birinin adı ilə etnonim əldə etməsi* siyasi baxımdan o qədər də arzuolunacaq nəticələrə

gətirmir. Çünki əksər hallarda etnonimin bu qaydada əldə edilməsi xalq daxilində etnik münasibətlərin kəskinləşməsinə və bununla da ölkədaxili konfliktlətin meydana gəlməsinə şərait yaradır (adlarını yuxarıda qeyd etdiyimiz qonşu ölkələrdə milli münasibətlərin daim gərgin vəziyyətdə olması dediklərimizə əyani sübutdur). Bu kontekstdə “Azərbaycan” etnonimi xalqımızın milli və siyasi birliyi baxımından ən uğurlu variant kimi dəyərləndirilə bilər.

Yuxarıdakı fikirlərdən ümumən başa düşmək olar ki, xalq etnosdan keyfiyyətə fərqli bir anlayışdır. Ona görə ki, etnosun mövcudluğu potestər sistemin varlığından asılı olmadığı halda, xalqın varlığı bilavasitə sosioloji amildən, yəni dövlətdən asılıdır. Doğrudan da, dövlətin süquta uğraması onun daxilində yaşayan etnosların parçalanmasına gətirmir. Lakin müəyyən səbəblərdən dövlətin dağılması ilə *xalq da ayrı-ayrı etnik qruplara parçalanaraq, öz varlığını itirmiş olur*. Bu praktikanı “soyuq müharibə” dövrü başa çatdıqdan sonra sosialist blokunun dağılması prosesində əyani şəkildə müşahidə edə bilmişik (SSRİ-nin və Yuqoslaviya Federativ Respublikasının təmsalında). Digər tərəfdən, xalqın və millətin formalaşması dövlətin varlığından bilavasitə asılı olsa da, onları keyfiyyətə fərqli etnik birliklər kimi ayırd etmək lazımdır. Belə ki, xalq istənilən dövlət quruluşunda təşəkkül tapa bilirsə, millətin formalaşması məhz demokratik prinsiplərin və liberal dəyərlərin cəmiyyətdə bərqərar olması əsasında baş verir. Bu bərdə isə “millət” anlayışına həsr olunacaq növbəti məqaləmizdə daha ətraflı şəkildə söhbət aparmaq niyyətindəyik.

ƏDƏBİYYAT:

1. Бромлей Ю.В. Еще раз о соотношении этнической и экономической общностей // Советская этнография, 1972, №3, с.86-90.
2. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса, М., «Наука», 1983, 413с.
3. Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность, М., «Наука», 1987, 335с.
4. Дашдамиров А.Ф. Национальная идея и этничность. Азербайджанская идея в этнокультурном и этнополитическом контексте, Баку, «Азернешр», 2001. 154с.
5. Денисова Г.С., Радовель М.Р. Этносоциология: учеб. пособие для студентов ун-тов и педог. вузов, Ростов на Дону, «Изд-во ООО ЦВВР», 2000, 280 с.
6. Замиратова Т.А., Крих С.Б. Этнология: конспект лекций, Омск, «Изд-во ОмГТУ», 2008, 52с.
7. Козлов В.И. Некоторые проблемы теории нации // Вопросы истории, 1967, №1, с.88-100.
8. Козлов В.И. О классификации этнических общностей (состояние вопроса) // Исследования по общей этнографии, М., Наука», 1979, 5-24с.
9. Козлов В.И. О понятии этнической общности // Советская этнография, 1967, №2, с.100-112.
10. Козлов В.И. Этнос и экономика. Этническая и экономическая общности // Советская этнография, 1970, №6, с.47-61.
11. Лашук Л.П. О формах донациональных этнических связей // Вопросы истории, 1967, №4, с.77-93.
12. Семенов Ю.И. Категория социальный организм и ее значение для исторической науки // Вопросы истории, 1966, №8, с.88-106.
13. Семенов Ю. И. Философия истории. (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней), М, «Современные тетради», 2003, 776 с.
14. Тишков В. А. Реквием по этносу. М.: Наука, 2003. 544с.
15. Токарев С.А. Проблема типов этнических общностей // Вопросы философии, 1964, №11, с.43-54
16. Чебоксаров Н.Н. Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских ученых // Советская этнография, 1967, №4, с.94-100.
17. Чистов К.В. Этническая общность, этническое сознание и некоторые проблемы духовной культуры // Советская этнография, 1972, №3, с.73-86.
18. Ələkbərov F.Q. Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (I hissə), Bakı, “Təknur”, 2011, 408s.

19. Hacıyev R.S. Azərbaycan xalqının milli şüurunun formalaşmasında milli identikləşmənin rolu // AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu, "Elmi əsərlər" beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, №1(16), Bakı-2011, s.52-57.
20. Hacıyev R.S. Etnos anlayışına dair // AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, "Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası" jurnalı, 2011, № 1, s.206-212.

Гаджиев Ровшан Сабир оглы

**К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПОНЯТИЯ
«НАРОД»
(социально-философский анализ)**

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются некоторые теоретические вопросы определения понятия «народ». В этой связи анализируются взгляды исследователей по изучаемой проблеме. Проводится критический анализ подходов ведущих ученых и специалистов постсовет-

ского пространства. Выдвигается авторская версия классификации этнических общностей. В этом контексте дается новое определение понятия «народ». Предпринимается попытка дифференциации таких понятий как «этнос», «народ» и «нация».

Hacıyev Rovshan Sabir oglu

**ABOUT PEOPLE CONCEPT
(social-philosophical analysis)**

SUMMARY

Some theoretical matters of people concept are explored. On this occasion, views of experts on explored matters are analyzed. Especially, views of Well-known scientists of Post-Soviet area are critically analyzed. Author's position about the classification of ethnic unities is elucidated. On this occasion, a new definition of people concept has been given. An effort to differ concepts like ethnos, people and nation is made.

Alı Məhəmməd oğlu Balayev
AMEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutu, b.e.i., t.ü.f.d.
E-mail: a.balayev@box.az

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI REGIONLARININ İNKİŞAFINDA DÖVLƏT PROQRAMININ ROLUNA DAİR

Açar sözlər: Region, Azərbaycan, prezident, fərman, dövlət.

Ключевые слова: Регион, Азербайджан, президент, указ, государство.

Key words: Region, Azerbaijan, president, decree, state.

Dövlətçilik inkişafında əsas amillərdən biri regionların sosial-iqtisadi inkişafıdır. Sovetlər dönəmində mərkəzçilik prinsipi əsas yer tuturdu və bu da regionların inkişafında özünün mənfi təsirini göstərirdi. Vahid plan qəbul edilir və planauyğun olaraq tədbirlər həyata keçirilirdi. Bu zaman yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmırdı.

Bu mənada Azərbaycan regionlarında dövlət proqramına uyğun həyata keçirilən sosial-iqtisadi tədbirlər mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu tədbirlər qəbul edilərkən regionların yerli xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir və regionların tarixi təcrübəsi nəzərə alınır. Belə bir yanaşma Dünya təcrübəsində sınaqdan keçirilib və çox gözəl səmərə vermişdir. Azərbaycanda da bunun əhəmiyyəti göz qabağındadır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevinin 4 fevral 2004-cü il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası regionlarının Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)» qəbul edildiyindən ötən dövr ərzində ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafının regionlar üzrə tarazlığının təmin edilməsi məqsədilə bütünlükdə ölkə iqtisadiyyatı ilə yanaşı qeyri-neft sektorunun da dinamik inkişafına və ayrı-ayrı bölgələrin iqtisadi potensialının səmərəli istifadəsinə yönəldilmiş bir sıra mühüm dövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsi ardıcıl surətdə davam etdirilmiş, sosial-mədəni infrastruktur obyektləri yenidən qurularaq yeni iş yerlərinin açılması istiqamətində bir sıra mühüm tədbirlər görülmüşdür.

Belə ki, ölkədə məşğulluq sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, əmək bazasının inkişaf etdirilməsi, yeni iş yerlərinin açılmasının sürətləndirilməsi və əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2005-ci il 26 sentyabr tarixli 1068 nömrəli sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyası (2006-2015-ci illər)» və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 13 fevral 2007-ci il tarixli 30 nömrəli Qərarı ilə «2007-ci ildə ilk dəfə iş axtaranların və işsiz vətəndaşların sosial müdafiəsi ilə bağlı tədbirlərin müəyyənləşdirilməsinin Dövlət Proqramı» təsdiq olunmuşdur. Bu proqramda iş axtaranların və işsiz vətəndaşların sosial müdafiəsinin sürətləndirilməsi məqsədi ilə məşğulluq sahəsində əhalinin məlumatlandırılması yönündə reklam informasiya işinin genişləndirilməsi, habelə Məşğulluq Xidməti orqanlarının vahid informasiya sisteminin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

Məhz bu səbəbdən 15 may 2007-ci il tarixdə isə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamı ilə «Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyasının həyata keçirilməsi Dövlət Proqramı (2007-2010-cu illər)» təsdiq edilmiş və 31 oktyabr 2007-ci il tarixli sərəncamı ilə 2004-cü ildə qəbul edilmiş «Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı»nı əlavələr edilərək mətbuatda dərc edilmişdir. Bütün bu deyilənlər Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 24 noyabr 2003-cü il tarixdə imzaladığı «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqındakı» fərmanına və ölkədə işsizliyin aradan qaldırılmasına, əhalinin, xüsusilə gənclərin faydalı əməklə məşğulluğunun artırılmasına və növbəti beş ildə Azərbaycanda 600 min yeni iş

yerinin yaradılmasına yönəldilmiş siyasətinin həyata keçirilməsinə uyğun olaraq ölkədə apardığı uğurlu siyasətin tərkib hissələrindən idi [1].

Prezident İlham Əliyevin 2007-ci ilin oktyabr ayının axırlarında haqlı olaraq dediyi kimi: «İqtisadi islahatlar, regional inkişaf proqramının icrası nəticəsində son dörd il ərzində Azərbaycanda 610 min yeni iş yeri açılıb ki, bunun da 430 mini daimi iş yeridir. Beləliklə, 2003-cü ildə verilən vədlər artıq bu gün öz təsdiqini tapıb. Əminəm ki, həm bu vaxta qədər görülmüş tədbirlər nəticəsində, həm də verilmiş kreditlər nəticəsində yaradılmış çox gözəl biznes mühiti hesabına gələn il bir il ərzində Azərbaycanda iş yerlərinin açılması prosesi daha da sürətlə gedəcək və qarşıya qoyduğumuz məqsəd, yəni işsizliyin aradan qaldırılması, məsələsi öz həllini tapacaqdır» [2]. Prezident İlham Əliyev başqa bir çıxışında isə əminliklə demişdir ki: «İş yerlərinin açılması, eyni zamanda, işsizliyin aradan qaldırılmasına xidmət göstərir. Bununla bərabər, Azərbaycanda yeni istehsal sahələri yaranır, yəni biz idxaldan asılılığımızı azaldırıq və idxalı əvəz edən yerli istehsalın yaranmasına çalışırıq. İndi Azərbaycanın bölgələrində iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru çox sürətlə inkişaf edir. Bizim məqsədimiz məhz bundan ibarətdir, qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə çox ciddi məşğulluq və bu bizə imkan verəcək ki, ölkə iqtisadiyyatı çoxşaxəli şəkildə inkişaf etsin. Təkcə neft-qaz amilindən asılı olmasın. Amma, şübhəsiz ki, bu gün və sonrakı illərdə enerji sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatını inkişaf etdirən əsas sahə olacaqdır» [3]

İlham Əliyevin göstərdiyi kimi, hazırda «Qeyri-neft sektorunun inkişafı ölkəmizin hər tərəfli inkişafına xidmət göstərir. Bizdə 600 mindən çox iş yerlərinin açılması da, əsasən, qeyri-neft sektorunda baş veribdir. Tutaq ki, biz neft sektoruna daha da böyük investisiya cəlb etməklə makroiqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdıraraq, ölkəmizin valyuta ehtiyatlarını artırma biləriki və bunu edirik. Amma əgər qeyri-neft sektoru, kənd təsərrüfatı inkişaf etməsə, onda o sahədə çalışan insanlara bunun o qədər də böyük təsiri olmayacaqdır. Düzdür, büdcədən

maliyyələşən təşkilatlarda işləyənlərin əmək haqları, pensiyaları dövlət büdcəsindən asılıdır. Biz bu kateqoriyadan olan insanlara daim diqqət göstəririk. Növbəti ildə minimum əmək haqqı, pensiyalar yenə qaldırılacaqdır. Amma, Azərbaycanda vətəndaşlarımızın böyük bir hissəsi kənd təsərrüfatında və özəl sektorda fəaliyyət göstərir. Onların gəlirləri məhz bölgələrdə yaradılan gözəl biznes şəraitindən, kreditlərdən, uğurlu iqtisadi islahatlardan və qeyri-neft sektorunun inkişafından asılıdır» [4]

Proqramda yaxın 5 il ərzində ölkəmizin regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləri, makroiqtisadi səviyyədə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlə yanaşı hər bir iqtisadi və inzibati rayonun fərdi qaydada inkişafı nəzərdə tutulurdu və icra müddəti konkret olaraq müəyyənləşdirilirdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, gələcəkdə ölkəmizdə əhalinin səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi üçün hazırda respublikamızın bütün regionlarında müxtəlif sahələr üzrə həyata keçirilən dövlət proqramlarının müvəffəqiyyətlə icra edilməsindən çox asılıdır. Bu proqramlar isə demək olar ki, həyatımızın bütün sahələrini əhatə edir. Bunlara təhsil sahəsində 1200 məktəbin tikintisi və ali məktəblərdə aparılan islahatlar, səhiyyə sahəsində onlarca yeni xəstəxanaların tikintisi və onların ən yüksək səviyyəyə qaldırılması, tibbi xidmətlərin yaxşılaşdırılması, yeni böyük elmi tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması və bərpası, 13 olimpiya idman kompleksinin tikintisi, 18 kompleksin tikintisinin davam etdirilməsi və sair aiddir.

İndi Azərbaycanda elə bir sahə yoxdur ki, orada inkişaf olmasın, işlər görülməsin, yaxud da sahələrin inkişafı üçün tədbirlər planı olmasın. İlham Əliyev cənablarının dediyi kimi «Bütün bu uğurların təməlinə... 1990-cı ilin ortalarında ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən başlanmış neft strategiyamız dayanır. Biz bu istiqamətdə çox böyük işlər görmüşük. Azərbaycan, demək olar ki, bütün neft-qaz əməliyyatlarını uğurla başa vurur. Biz bütün layihələri başa çatdırmışıq. O layihələr ki, Azərbaycanın davamlı və dayanıqlı inkişafını təmin edir və edəcəkdir. Həm neft kəmərləri, həm qaz kəməri artıq fəaliyyətdədir. Yataqlarımızdan neft-qaz ha-

sil edilir, nəql edilir. Yəni biz artıq normal, sakit rejimdə öz neft strategiyamızı bundan sonra da davam etdirəcəyik.

Əlbəttə ki, gələcəkdə Azərbaycanın qarşısında yeni imkanlar açıla bilər. Baxmayaraq ki, biz öz neft-qaz problemlərimizi, demək olar, yüz faiz səviyyəsində həll etmişik, yenə də müxtəlif layihələrdə iştirak edirik. Azərbaycan artıq indi böyük həcmdə qaz hasil edən və ixrac edən ölkəyə çevrilir. Dünyada enerji təhlükəsizliyi üçün qaz amili indi bəlkə də neft amilindən daha böyük rol oynayır. Biz də buna hazır olmalıyıq.

Son hesablamalara görə, Azərbaycanda təbii qazın ehtiyatları təxminən 2 trilyon kubmetr səviyyəsindədir. Bu, bizə ən azı 150 il kifayət edəcəkdir. Əlbəttə ki, başqa ölkələrə də qaz ixracını təmin edəcəyik. Daha doğrusu, artıq biz bu gün bunu edirik. Azərbaycan qazı Gürcüstan və Türkiyə bazarlarına çıxarılır və gələcəkdə başqa ölkələrin bazarlarına da çıxarılacaqdır. Bu, bizə həm əlavə iqtisadi imkanlar verəcək, regional əməkdaşlığı daha da möhkəmləndiriləcək, həm də, şübhəsiz, Azərbaycanın siyasi çəkisini əhəmiyyətli dərəcədə qaldıracaqdır. Biz bunu artıq əyani şəkildə görürük... Azərbaycanın hərtərəfli inkişafı gələcəkdə də xalqın rifah halının yaxşılaşdırılmasına xidmət göstərəcək, ölkəmizin beynəlxalq mövqelərinə möhkəmləndirəcək və bir gözlə Azərbaycan inkişaf etmiş ölkələrin sırasına daxil olacaqdır. Mən buna inanıram. Əminəm ki, biz buna nail olacağıq» [5].

Respublikada iqtisadiyyatın fəaliyyət növləri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş daxili investisiyaların (fəaliyyətdə olan faktiki qiymətlərlə) bölgüsünə gəldikdə isə onu demək olar ki, 2006-cı ildə ölkə üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş həmin investisiyaların məbləği 2901370,9 min manat təşkil etmiş və onun 1249677,4 min manat və ya 43,1%-i sənayeyə, 47538,6 min manatı və ya 1,6%-i kənd təsərrüfatı ovçuluq və meşə təsərrüfatına, 598636,5 min manatı və ya 20,6%-i mədənçıxarma sənayesinə, 94613,9 min manata və ya 3,0%-i emal sənayesinə, 4591,7 min manatı və ya 0,2%-i tikintiyə, 99734,0 min manatı və ya 3,4%-i topdan və pərakəndə ticarət, avtomobillərin, məişət məmulatlarının və şəxsi istifadə əşya-

ların təmirinə, 11089,5 min manat və ya 0,4%-i mehmanxana və restoranlarda xidmətlərin göstərilməsinə, 591127,0 min manatı və ya 20,4%-i nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitəyə, 215451,8 min manatı və ya 7,4%-i isə başqa sahələrə yönəldilmişdir [6, s.30].

Rəsmi statistik məlumatlara əsasən iqtisadiyyatda muzzla işləyənlərin sayı son 3 il ərzində (2003-2006-cı illərdə) 7,4% artaraq 1246,6 min nəfərdən 1337,5 min nəfərə çatmışdır. Bu artım ən yüksək olduğu regionlara Naxçıvan (31,5%); Bakı şəhəri (11,0%); Aran (10,9%); Yuxarı Şirvan (9,7%); Abşeron (9,3%) və Dağlıq Şirvan (8,7%), ən aşağı olduğu regiona isə Quba-Xaçmaz aiddir. Yuxarıda adı çəkilən regionlardan fərqli olaraq Şəki-Zaqatala, Gəncə-Qazax və Lənkəran iqtisadi rayonlarında muzzla işləyənlərin sayı nəinki artmamış, hətta azalmışdır. Bu azalma Lənkəran iqtisadi rayonunda (18,4%); Gəncə-Qazaxda (1,6%); Şəki-Zaqatalada isə 1,0% təşkil etmişdir.

2003 və 2006-cı illərdə ölkədə muzzla işləyənlərin müvafiq surətdə 41,5% və 42,9%-i Bakı şəhərinin, 5,4 və 5,5%-i Abşeron iqtisadi rayonunun, 15,3 və 15,8%-i Aran iqtisadi rayonunun, 11,5 və 10,6%-i Gəncə-Qazax, 5,6 və 5,2%-i Şəki-Zaqatala, 6,7 və 5,1%-i Lənkəran, hər iki dövrdə 3,7%-i Quba-Xaçmaz, 3,1%-i Yuxarı Şirvan, 1,4 və 1,5%-i Kəlbəcər-Laçın və 3,7 və 4,5%-i isə Naxçıvan iqtisadi rayonunun payına düşmüşdür. Bu rəqəmlərdən bir daha aydın olur ki, hələ də fəaliyyət göstərən iş yerlərinin daha çox hissəsi Bakı şəhərinin və Abşeron iqtisadi rayonunun payına düşür. 2003-2006-cı illərdə respublikanın sənaye istehsalında məşğul olanları sayı 7,2%, o cümlədən Bakı şəhərində 11,0%; Abşeronda 9,3%; Quba-Xaçmazda 5,4%; Aran zonasında 10,9%; Yuxarı Qarabağda 10,0%; Kəlbəcər-Laçında 56,8%; Naxçıvanda isə 31,5% artmış, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda 1,6%; Şəki-Zaqatalada 1,0%; Lənkəran iqtisadi rayonunda isə 18,4% artmışdır [7, s.301].

2003-2006-cı illərdə respublikanın sənaye istehsalında məşğul olanları sayı 7,2%, o cümlədən Bakı şəhərində 11,0%; Abşeronda 9,3%; Quba-Xaçmazda 5,4%; Aran zonasında 10,9%; Yuxarı Qarabağda 10,0%; Kəlbəcər-Laçında 56%; Naxçıvanda isə 31,5%

artmış, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda 1,6%; Şəki-Zaqatalada 1,0%; Lənkəran iqtisadi rayonunda isə 18,4% artmışdır. Sənaye müəssisələrində işləyənlərin sayı bütünlükdə respublika miqyasında 7,3%, o cümlədən Bakı şəhərində - 8.; Şəki-Zaqatalada - 2,0%; Quba-Xaçmazda - 40,9%; Aran iqtisadi rayonunda - 7,1%; Dağlıq Şirvanda - 5,0%; Naxçıvan iqtisadi rayonunda isə 2,3 dəfə artmışdırsa, Abşeron iqtisadi rayonunda 37%; Gəncə-Qazaxda - 8,8%; Yuxarı Qarabağda - 3,6%; Kəlbəcər-Laçında isə - 1,0% azalmışdır.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrində işləyənlərin sayı da bütünlükdə respublikada 6,9%; o cümlədən Şəki-Zaqatala - 23,5%; Quba-Xaçmazda - 16,1%; Yuxarı Qarabağda - 54,6%; Kəlbəcər-Laçında - 26,7% azaldığı halda, Abşeron iqtisadi rayonunda 13,3%; Gəncə-Qazaxda - 10,5%; Naxçıvan iqtisadi rayonunda 40 dəfə artmış, Lənkəran və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonlarında isə sabit qalmışdır. Tikinti sahəsində işləyənlərin sayı isə Quba-Xaçmaz; Aran və Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonlarında isə sabit qalmışdır. Tikinti sahəsində işləyənlərin sayı isə Quba-Xaçmaz; Aran və Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonları istisna olmaqla (bu iqtisadi rayonlarda müqayisə edilən dövrdə həmin sahədə məşğul olanların sayı müvafiq sürətdə 14,3; 16,9; 18,2% azalmışdır) respublika miqyasında 21,3% olmaqla bütün başqa iqtisadi rayonlarda 6,4-5,0% arasında tərəddüd etməklə artmışdır. Rabitə sahəsində məşğul olanların sayı respublika miqyasında 24,0%, ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda isə 11,1-60,0% arasında tərəddüd etməklə çoxalmışdır. Bu artımın ən yüksək olduğu iqtisadi rayonlara Abşeron (60,0) və Yuxarı Qarabağ (50,0%), ən aşağı olduğu iqtisadi rayonlara isə Quba-Xaçmaz (11,1%), Naxçıvan (14,3%) və Dağlıq Şirvan (16,7%) iqtisadi rayonları daxildir [1]

Prezident İlham Əliyevin «11» fevral 2004-cü il tarixli 24 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)»-na uyğun olaraq respublika regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləri üzrə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsinin dinamikası, bu tədbirlər üzrə ötən dövrdə görülən işlərin

həcmi və məqsədəuyğunluğu göstərir ki, bütün bunlar Azərbaycanda iqtisadi inkişafa gücü təkan vermiş, regionlara göstərilən diqqət və qayğı nəticəsində ölkə vətəndaşlarının işlə təmin edilməsi, onların sosial vəziyyəti və maddi rifahının xeyli yaxşılaşdırılmasına səbəb olmuşdur. bunun ən böyük nümunəsi proqramın əhatə etdiyi iqtisadi rayonlarda, ayrı-ayrı şəhər, rayon və digər yaşayış məntəqələrində abadlıq-quruculuq işlərinin aparılması, yeni meşə zolaqlarının və parkların salınması, qaz, su və elektrik təchizatının yaxşılaşdırılması istiqamətində iri həcmli işlərin görülməsi, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi məqsədilə yeni müəssisələrin açılması və digərlərinin fəaliyyətinin bərpa olunması və sair bu kimi çox mühüm sosial-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsidir.

Son illərdə ölkə iqtisadiyyatının prioritet sahələrinə investisiyaların yönəldilməsi nəticəsində bir sıra istehsal və emal müəssisələrinin fəaliyyəti bərpa edilmiş, iqtisadiyyatın balanslaşdırılmış inkişafının sürətləndirilməsi, sahibkarlara verilmiş güzəştli kreditlər yeni müəssisələrin açılmasına şərait yaratmışdır. Rəsmi statistik məlumatlara əsasən 2007-ci il oktyabr ayının 1-i vəziyyətinə Respublikamızda 7786 müəssisə rəsmi qeydiyyatdan keçmiş, o cümlədən cari ilin yanvar-sentyabr ayları ərzində 3863 yeni yaradılmış müəssisələrdən 10,2%-i Aran iqtisadi rayonunda; 5,6%-i Lənkəran iqtisadi rayonunda; 5,2%-i Naxçıvan iqtisadi rayonunda; 5,2%-i Abşeron iqtisadi rayonunda; 5,1%-i Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda; 3,2%-i Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda fəaliyyətə başlamışdır. Qeyd edilən dövrdə ölkənin vergi orqanlarında qeydiyyatdan keçmiş hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan 255,3 min fiziki şəxslərin 66,0%-i regionların payına düşmüşdür. Dövlət Statistika Komitəsinin son məlumatlarına əsasən 2007-ci ilin 9 ayı ərzində respublikada 114271 yeni, o cümlədən 79604 daimi iş yeri açılmışdır. Ümumilikdə isə 2003-cü ilin oktyabr ayının 1-dən 2007-ci ilin oktyabr 1-i vəziyyətinə qədər olan dövr ərzində ölkəmizdə 610754, o cümlədən 432009 daimi iş yerləri yaradılmışdır. Regionların inkişafına yönəldilmiş sosial-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində həmin iş

yerlərinin 82%-i regionlarda, 86%-i isə qeyri-dövlət sektorunda açılmışdır [8, s.632].

Həmin cədvəldən görüldüyü kimi, qeyd edilən dövrdə respublikamızda açılmış bütün iş yerlərinin 18,4%-i, o cümlədən daimi iş yerlərinin 25,7%-i Bakı şəhərinin, müvafiq surətdə 81,6 və 74,3%-i isə regionların payına düşmüşdür.

Regionlar arasında yeni yaradılmış iş yerlərinin, o cümlədən daimi iş yerlərinin ən çoxu Aran (müvafiq surətdə 24,2 və 22,9%-i), Gəncə-Qazax (müvafiq surətdə 12,1 və 11,2%-i) və Lənkəran (müvafiq surətdə 9,7 və 8,2%-i), iqtisadi rayonu istisna olmaqla (həmin iş yerləri bu regionun ərazisindən kənarında əhalinin məskunlaşdığı ərazilərdə yaradılmışdır) Dağlıq Şirvan (müvafiq surətdə 2,5 və 2,5%-i) və Naxçıvan (müvafiq surətdə 4,8 və 4,2%-i) regionlarında yaradılmışdır.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı məqsədilə kapital qoyuluşu planlı şəkildə həyata keçirilməsi vacib amillərdəndir. Belə ki, rayonlarda əhalinin sayına müvafiq olaraq iş yerləri ilə əhalinin iş qabiliyyətli təbəqəsinin balanslaşdırma siyasəti də mühüm şərtlərdəndir. Hazırda ölkəmizin regionlarında əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi işində islahat sahələrinin, xüsusilə də əmək tutumlu sahələrin inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu problemin həllində respublikanın regionlarında sahibkarlığın o cümlədən də kiçik sahibkarlığın lazımı səviyyədə inkişaf etdirilməsi önəmli rol oynayır və siyasət stabilliyin tənzimlənməsinə xidmət edir.

Bu gün fəxrə demək olar ki, Azərbaycan regionlarında dövlət proqramı ilə bağlı həyata keçirilmiş sosial-iqtisadi tədbirlər artıq öz effektini verməkdədir. Aparılan iqtisadi islahatlar, regional inkişaf proqramının icrası nəticəsində son dörd il ərzində Azərbaycanda çoxlu sayda iş yerləri açılıb, bunun əksəriyyəti daimidir. Regionlarda biznes mühiti yaxşılaşmışdır. Aparılan siyasət göstərir ki, ölkədə işsizlik problemi tezliklə həllini tapacaqdır. Azərbaycanda yeni istehsal sahələri yaranır, qeyri-neft sektoru sürətlə inkişaf edir. Ölkəmizdə iqtisadiyyat çoxşaxəli şəkildə inkişaf edir. Bu onu göstərir ki, bizim iqtisadiyyat tezliklə neft-qaz amilindən tam asılı olmayacaqdır. Baxmayaraq

ki, enerji sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatı inkişaf etdirən əsas sahə olaraq qalır, amma qeyri-neft sektoru inkişaf etdikcə ölkənin hərtərəfli inkişafına xidmət göstərir. Bütün bunlar regionlarımızda həyata keçirilən dövlət proqramlarının müvəffəqiyyətlə icra edilməsindən və vətəndaşın dövlətçilik mövqeyindən asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 noyabr 2003-cü il tarixli fərmanı. Azərbaycan. №271, 25 noyabr, 2003.
2. Yaxın illərdə Azərbaycan inkişaf etmiş ölkələr sırasına daxil olacaqdır. Respublika qəzeti, №237, 23 oktyabr, 2007.
3. Azərbaycan Prezidenti İ. Əliyevin nitqi Xalq qəzeti №251, 8 noyabr 2007.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 fevral 2004-cü il tarixli fərmanı. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər) Azərbaycan. №34, 12 fevral, 2004.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 may 2007-ci il tarixli sərəncamı. Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyasının həyata keçirilməsi Dövlət Proqramı (2007-2010-cu illər) Azərbaycan. №105, 16 may, 2007 .
6. Azərbaycan sənayesi. Bakı, Səda, 2008, s. 30, 574 səh.
7. Azərbaycanda kiçik sahibkarlıq. Statistik məcmuə, Bakı, Səda, 2008, s. 301, 367 səh.
8. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. Yeni iş yerləri. Bakı. Səda, 2007, s. 632, 721 səh.

Алы Магаммед оглу Балаев

**О РОЛИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ
ПРОГРАММЫ В РАЗВИТИИ
РЕГИОНОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ**

РЕЗЮМЕ

В статье на основе официальных статистических данных, архивных документов и материалов определяется роль Государственной Программы, утверждённой Указом Президента Азербайджанской Республики от 4 февраля 2004 г. и предназначенной для развития регионов страны в 2004-2008 гг.

В результате исследования автор статьи пришёл к такому выводу, что имеются определённые положительные результаты в процессе претворения в жизнь этой Программы. Однако имеются и потенциальные возможности для ускорения реализации Государственной Программы.

Ali Maqamed oglu Balaev

**ON THE ROLE OF THE STATE
PROGRAM IN THE REGIONAL
DEVELOPMENT OF THE
REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

SUMMARY

In the article on the basis of official statistics, archival documents and materials is determined the role of the State Program, approved by the Decree of the President of the Azerbaijan Republic from February 4, 2004, intended for the development of the country's regions in 2004-2008 years.

As a result of the study the author comes to the conclusion that there are some positive results in the process of implementation of the Program. However, there are potential opportunities to accelerate the implementation of the State Program.